

การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ
AN ANALYTICAL STUDY OF THE CONCEPT OF ĀYATANAS
ACCORDING TO VEN.BUDDHADĀSA BHIKKHU'S VIEWS

นางกรรณิการ์ ขาวเงิน

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ

นางกรรณิการ์ ขาวเงิน

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๕๔

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**AN ANALYTICAL STUDY OF THE CONCEPT OF ĀYATANAS
ACCORDING TO VEN.BUDDHADĀSA BHIKKHU'S VIEWS**

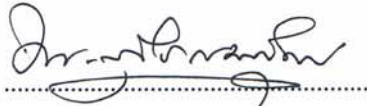
MRS. KANNIKAR KHAW-NGERN

**A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for the Degree of
Master of Arts
(Buddhist Studies)**

**Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand
C.E. 2011**

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชา
พระพุทธศาสนา

(พระสุธีธรรมมานูวัตร, ผศ.ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

(พระมหาสมบรูณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

ประธานกรรมการ

(พระมหาทวี มหาปัญญา, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(ผศ.ดร. สมิตธิพล เนตรนิมิตร)

กรรมการ

(ผศ.ดร. โกวิทย์ พิมพวง)

กรรมการ

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

พระมหาทวี มหาปัญญา, ผศ.ดร.

ประธานกรรมการ

ผศ.ดร. สมิตธิพล เนตรนิมิตร

กรรมการ

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ

ผู้วิจัย : นางกรรณิการ์ ขาวเงิน

ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระมหาวิ มหาปญฺญ โย (ละลง) ผศ.ดร. ป.ธ.๘, พธ.บ.(ปรัชญา),
 ศน.ม.(พุทธศาสนศึกษา), M.Phil., Ph.D.(Buddhist Studies), University of
 Delhi, India

: ผศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร ป.ธ.๘, พ.ม., พธ.บ.(ปรัชญา), พธ.ม.
 (พระพุทธศาสนา), Ph.D.(Pali&Buddhist Studies), B.H.U.,India

วันสำเร็จการศึกษา : ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๕

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ โดยมีวัตถุประสงค์ ๓ ประการคือ (๑) เพื่อศึกษาอายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา (๒) เพื่อศึกษาอายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ (๓) เพื่อวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ

จากการวิจัยพบว่า อายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา หมายถึงสิ่งเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ อายตนะแบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก อายตนะภายใน หมายถึงสิ่งเชื่อมต่อที่มีอยู่ตามธรรมชาติภายในตัวคน มี ๖ ประเภท คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอกหรืออารมณ์ หมายถึงสิ่งเชื่อมต่อที่มีอยู่ตามธรรมชาติภายนอกตัวคน มี ๖ ประเภท คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ ทำให้เกิดกระบวนการรับรู้เรียกว่า “ผัสสะ” เกิดเป็นความรู้ ๖ ด้านคือ การเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สิ่งต้องกาย รู้เรื่องในใจ ผัสสะจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อความเป็นไปของชีวิต ในพระไตรปิฎกมีการอุปมาอายตนะกับสิ่งต่างๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนมากขึ้น เช่น การอุปมาอายตนะกับมหาสมุทร กับไฟ กับสัตว์หลายชนิด เป็นต้น

อายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ หมายถึง เครื่องติดต่อกันทำให้เกิดความรู้สึกขึ้นมาได้ อายตนะแบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก อายตนะภายใน หมายถึงเครื่องติดต่อกับสิ่งประจวบในร่างกายของคนทุกคน มี ๖ ประเภท คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอกหรืออารมณ์ หมายถึง บรรดาสิ่งทั้งหลายในโลกอยู่ในลักษณะของรูป เสียง กลิ่น

รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณฺ์ อายตนะภายในมีไว้สำหรับติดต่อกับอายตนะภายนอกหรือสิ่งทั้งหลาย ก่อให้เกิดความรู้สึกต่อเรื่องราวต่างๆ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ เป็นเบื้องต้นของสิ่งที่เป็นปัญหาของมนุษย์ในชีวิตประจำวัน การกระทบกันของอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ ทำให้เกิดกระบวนการรับรู้เรียกว่า “ผัสสะ” ก่อให้เกิดความรู้ อารมณ์ทั้งหลายที่มีอยู่ประจำโลก ดังนั้น การดำเนินชีวิตโดยมีสติปัญญาควบคุมผัสสะจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง พุทธทาสภิกขุยังได้อุปมาอายตนะกับสิ่งต่างๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจนมากขึ้น เช่น การอุปมาอายตนะกับมหาสมุทร กับสิ่งทั้งปวง เป็นต้น

วิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ จากการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะที่ปรากฏในคำสอนของพุทธทาสภิกขุ นั้น แสดงให้เห็นว่าอายตนะมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะที่เป็นแหล่งอำนาจให้เกิดสิ่งทั้งปวงต่อชีวิต อันได้แก่ ความทุกข์ เหตุแห่งความทุกข์ ความดับทุกข์ และการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ องค์ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้คือหัวใจพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่าอริยสัจ ๔ นั่นเอง ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ เรียกว่า “ผัสสะ” เป็นกระบวนการที่สำคัญที่สุดในการดำเนินชีวิต ดังนั้น มนุษย์จึงต้องอบรมจิตใจให้มีวิวัฒนาการและยกระดับขึ้นจนเกิดสติปัญญาเพื่อการคุ้มครองอายตนะให้ทำหน้าที่ได้อย่างถูกต้อง ดำเนินชีวิตไปตามหนทางแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อนำชีวิตไปสู่นิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของชีวิต

Thesis Title : An Analytical Study of the Concept of Āyatanas According to
Ven.Buddhadāsa Bhikkhu's Views

Researcher : Mrs. Kannikar Khaw-ngern

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Assist. Prof. Dr. Phramaha Tawee Mahapanyo (Lalong), Pali IX, B.A.,
M.A., M.Phil., Ph.D. (Buddhist Studies), University of Delhi, India

: Assist. Prof. Dr.Samiddhipol Netnimit, Pali IX, B.A.,M.A.,
Ph.D.(Pali&Buddhist Studidies), B.H.U.,India.

Date of Graduation : 25 February 2012

ABSTRACT

This thesis is an analytical study of the concept of Āyatanas according to Ven.Buddhadāsa Bhikkhu's views. It is of three objectives namely :- (1) To study Āyatanas appearing in the Buddhist Scriptures. (2) To study Āyatanas according to Ven.Buddhadāsa Bhikkhu's views. (3) To analyse the concept of Āyatanas according to Ven.Buddhadāsa Bhikkhu's views.

From the research, it is found that the Āyatanas appearing in the Buddhist Scriptures mean something for connecting which causes the knowledge to arise. The Āyatanas are divided into two types, namely :- the internal sense-fields and the external sense-fields. The internal sense-fields mean the connective media in a person's body which are of 6 kinds:- the eyes, the ears, the nose, the tongue, the body and the mind. The external sense-fields are called "Temperament" meaning the connective media outside the person's body which are of 6 kinds:- the form, the sound, the smell, the taste, the touch and the mind object. The contact of the internal sense-fields, the external sense-fields and consciousness is called "Phassa" which causes to arise the knowledge. Thus, Phassa is of most important to the way of life. In the Three Baskets there are simile and the subject of comparison with other things such as the ocean, the fire, the animals etc.

The Āyatanas according to Ven. Buddhādāsa Bhikkhu's views mean something for connecting which causes the feeling to arise. The Āyatanas are divided into two types, namely :- the internal sense-fields and the external sense-fields. The internal sense-fields mean the connective media in a person's body which are of 6 kinds:- the eyes, the ears, the nose, the tongue, the body and the mind. The external sense-fields are called "Temperament" meaning all things in the world which are of 6 kinds:- the form, the sound, the smell, the taste, the touch and the mind object. The internal sense-fields exist for contact with the external sense-fields which cause the arising of phenomenon through eye, ear, nose, tongue, body and mind. The contact of the internal sense-fields, the external sense-fields and consciousness is called "Phassa" which causes the arising of knowledge of all temperaments in the world. Thus, Phassa which controlled by mindfulness and wisdom is of most important for the way of life. There are simile and the subject of comparison with other things such as the ocean, all things etc.

From the analization of the concept of Āyatanas according to Ven. Buddhādāsa Bhikkhu's views, it is found that Āyatanas are of great importance as the cause of all things arising to the lives. That is to say, they are the Four Noble Truths :- The Suffering, The Causes of Suffering, The Cessation of Suffering and the Path Leading to the Cessation of Suffering. The contact of the internal sense-fields, the external sense-fields and consciousness is called "Phassa" which is the most important process in the way of life. Thus, the human being must training their minds to a higher state to have wisdom and mindfulness for protection of Āyatanas to work rightly. The Noble Eightfold Path is the way of life leading to nibbāna which is real aim of the lives.

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดี เพราะได้รับความเมตตาอนุเคราะห์จากผู้ทรงคุณวุฒิ และผู้มีอุปการคุณหลายท่าน ผู้วิจัยขอระบุนามไว้เพื่อแสดงความขอบคุณอย่างสูง ดังนี้

ขอกราบขอบพระคุณ เจ้าคุณอาจารย์พระสุธีธรรมมานูวัตร, ผศ.ดร. คณบดีบัณฑิต วิทยาลัย และคณะอาจารย์บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่าน ที่ได้ให้วิทยากรทางพระพุทธศาสนาและความรู้ ในการทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาทวี มหาปัญญา, ผศ.ดร. พระอาจารย์ผู้เป็นประธาน คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ และ ผศ.ดร.สมิทธิพล เนตรนิมิตร อาจารย์ผู้เป็นกรรมการ ควบคุมวิทยานิพนธ์ ที่ได้เสียสละเวลาในการให้คำแนะนำและให้คำปรึกษาในการทำวิทยานิพนธ์ ด้วยความเอาใจใส่และเมตตา ยิ่ง ผู้วิจัยขอขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสมบูรณ วฑฺฒโกโร, ดร. พระอาจารย์ผู้เป็นประธาน คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์ และ ผศ.ดร.โกวิทย์ พิมพวง อาจารย์ผู้เป็นกรรมการ ตรวจสอบวิทยานิพนธ์ ที่ได้เสียสละเวลาในการให้คำแนะนำและให้คำปรึกษาในการทำ วิทยานิพนธ์ด้วยความเอาใจใส่และเมตตา ยิ่ง ผู้วิจัยขอขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้

ขอกราบขอบพระคุณ รศ.ชูศักดิ์ ทิพย์เกษร ผู้ตรวจสอบแก้ไขบทคัดย่อภาษาอังกฤษ คุณ สังวร อ่อนสนิท ผู้ตรวจสอบรูปแบบวิทยานิพนธ์ คุณไพศาล เทพธานี ผู้ประสานงานการสอบ วิทยานิพนธ์ และเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่าน ตลอดจนทุกท่านที่มีได้ระบุนามในที่นี้ ที่ให้ ความอนุเคราะห์ ความเอื้อเฟื้อช่วยเหลือ จนทำให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จลุล่วงลงไปด้วยดี

ความสำเร็จและคุณความดีอันเกิดจากการทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ขอโน้มบงกชามุขคุณพระ รัตนตรัย คุณบิดามารดา คุณครูบาอาจารย์ ผู้ให้กำลังกาย กำลังใจ ความรู้ และสติปัญญา

กรรณิการ์ ขาวเงิน

กุมภาพันธ์ ๒๕๕๕

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ญ
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๕
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๕
๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย	๕
๑.๕ กรอบแนวคิดในการทำวิจัย	๖
๑.๖ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๗
๑.๗ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๗
๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๒
๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๒
บทที่ ๒ อายุคนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา	
๒.๑ ความเบื้องต้นเกี่ยวกับอายุคนะ	๑๓
๒.๑.๑ ความหมายของธาตุ อายุคนะ และผัสสะ	๑๓
๒.๑.๒ ประเภทและลักษณะของอายุคนะและธาตุ	๑๕
๒.๑.๓ ความสำคัญของอายุคนะ	๒๔
๒.๑.๔ กระบวนการทำงานของอายุคนะ	๒๖
๒.๒ อายุคนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา	๒๕
๒.๒.๑ อายุคนะกับไตรลักษณ์	๒๕
๒.๒.๒ อายุคนะกับอริยสัจ ๔	๓๑
๒.๒.๓ อายุคนะกับปฏิจจนุปบาท	๓๖

เรื่อง

หน้า

๒.๒.๔	อายตนะกับกรรม	๔๒
๒.๒.๕	อายตนะกับโลกธรรม	๔๘
๒.๒.๖	หลักปฏิบัติเพื่อการสำรวมอายตนะ	๔๙
๒.๓	พุทธวิธีอุปมาอุปไมยเกี่ยวกับอายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา	๕๐
๒.๓.๑	อุปมาด้วยสัตว์ ๖ ชนิด	๕๐
๒.๓.๒	อุปมาด้วยเต่า	๕๒
๒.๓.๓	อุปมาด้วยไฟ	๕๒
๒.๓.๔	อุปมาด้วยมือและเท้า	๕๓
๒.๓.๕	อุปมาด้วยขนไม้	๕๔
๒.๓.๖	อุปมาด้วยคนเฝ้าข้าวกล้า	๕๕
๒.๓.๗	อุปมาด้วยสงครามเทวดากับอสูร	๕๖
๒.๓.๘	อุปมาด้วยมหาสมุทร	๕๗
๒.๓.๙	อุปมาด้วยเบ็ด	๕๙
๒.๓.๑๐	อุปมาด้วยต้นไม้มียาง	๖๐
บทที่ ๓	อายตนะตามธรรมชาติของพุทธทาสภิกขุ	
๓.๑	ความเบื้องต้นเกี่ยวกับอายตนะตามธรรมชาติของพุทธทาสภิกขุ	๖๒
๓.๑.๑	ความหมายของธาตุ อายตนะ และผัสสะ	๖๓
๓.๑.๒	ประเภทและลักษณะของอายตนะและธาตุ	๖๘
๓.๑.๓	ความสำคัญของอายตนะ	๗๑
๓.๑.๔	กระบวนการทำงานของอายตนะ	๗๔
๓.๒	อายตนะตามธรรมชาติของพุทธทาสภิกขุ	๗๘
๓.๒.๑	อายตนะกับไตรลักษณ์	๗๘
๓.๒.๒	อายตนะกับอริยสัจ ๔	๘๐
๓.๒.๓	อายตนะกับปัจจุสมุปบาท	๘๓
๓.๒.๔	อายตนะกับกรรม	๘๖
๓.๒.๕	อายตนะกับโลกธรรม	๘๙
๓.๒.๖	หลักปฏิบัติเพื่อการสำรวมอายตนะ	๙๓
๓.๓	วิธีการสอนแบบอุปมาอุปไมยเกี่ยวกับอายตนะของพุทธทาสภิกขุ	๙๘

เรื่อง	หน้า
๓.๓.๑ อุปมาด้วยภาพจิตรกรรมในโรงพยาบาลทางวิญญาณ	๕๘
๓.๓.๒ อุปมาด้วยคำกลอนสอนธรรม	๑๐๑
๓.๓.๓ อุปมาด้วยมือและเท้า	๑๐๒
๓.๓.๔ อุปมาด้วยนรกสวรรค์	๑๐๓
๓.๓.๕ อุปมาด้วยมหาสมุทร	๑๐๔
๓.๓.๖ อุปมาด้วยสิ่งทั้งปวง	๑๐๕
บทที่ ๔ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ	
๔.๑ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเบื้องต้นเกี่ยวกับอายตนะ	๑๐๗
๔.๑.๑ อายตนะกับกฎอิทัปปัจจยตา	๑๐๗
๔.๑.๒ อายตนะกับกฎไตรลักษณ์	๑๑๐
๔.๑.๓ อายตนะกับกฎปฏิจสมุปบาท	๑๑๑
๔.๒ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะกับการดำเนินชีวิต	๑๑๓
๔.๒.๑ อายตนะกับการทำหน้าที่ด้วยการปฏิบัติธรรม	๑๑๓
๔.๒.๒ อายตนะกับการดำเนินชีวิตตามหลักอริยสัจ ๔	๑๑๕
๔.๒.๓ อายตนะกับการมีสติในการดำเนินชีวิต	๑๑๗
๔.๒.๔ อายตนะกับการดำเนินชีวิตท่ามกลางโลกธรรม	๑๒๑
๔.๒.๕ อายตนะกับการดำเนินชีวิตโดยไม่ยึดมั่นถือมั่น	๑๒๒
๔.๒.๖ อายตนะกับการดำเนินชีวิตตามหลักอริยมรรคทุกขั้นตอน	๑๒๖
๔.๒.๗ อายตนะกับศิลปะแห่งการดำรงชีวิตที่ถูกต้อง	๑๒๕
๔.๓ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะกับจุดมุ่งหมายของชีวิต	๑๓๒
๔.๔ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องแนวทางการสอนเกี่ยวกับอายตนะ	๑๓๓
๔.๔.๑ สวนโมกข์และปณิธาน ๓ ประการ	๑๓๓
๔.๔.๒ ความมุ่งหมายในการสอนธรรม	๑๓๕
๔.๔.๓ แนวทางในการสอนธรรม	๑๔๐
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๔๔
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๔๖

เรื่อง

หน้า

บรรณานุกรม

๑๔๗

ประวัติผู้วิจัย

๑๕๑

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

การใช้อักษรย่อ

๑.๑ คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

อักษรย่อในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย การอ้างอิงโดยระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า หลังอักษรย่อชื่อคัมภีร์ ดังตัวอย่าง เช่น ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๑๑/๒๘๕. หมายถึง ทีฆนิกาย ปาฎีกวรรค ภาษาไทย เล่ม ๑๑ ข้อ ๓๑๑ หน้า ๒๘๕ เป็นต้น

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์	(ภาษาไทย)
วิ.ม.	(ไทย)	=	วินัยปิฎก	มหาวรรค	(ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค	(ภาษาไทย)
ที.ปา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวรรค	(ภาษาไทย)
ม.มู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
ม.อุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปรปัณณาสก์	(ภาษาไทย)
สั.ส.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวคฺคปาฬิ	(ภาษาบาลี)
สั.ส.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค	(ภาษาไทย)
สั.นิ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค	(ภาษาไทย)
สั.สพา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สพายนวรรค	(ภาษาไทย)
สั.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
อง.เอกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	เอกกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ติก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.สตุตก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	สตุตกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.อฏฐก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	อฏฐกนิบาต	(ภาษาไทย)
อง.ทสก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต	(ภาษาไทย)
ช.ธ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ชุตตนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)

ช.ม. (ไทย) = สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย มหานิเทศ (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.วิ. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก วิภังค์ (ภาษาไทย)

อภิ.ก. (ไทย) = อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ (ภาษาไทย)

๑.๒ คำย่อเกี่ยวกับคัมภีร์อรรถกถา

อักษรย่อที่ใช้อ้างอิงคัมภีร์อรรถกถา ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยระบุคำย่อคัมภีร์/ลำดับเล่ม (ถ้ามี)/ ชื่อ(ถ้ามี)/หน้า เช่น อภิ.สง.อ. (บาลี) ๑/๑๒/๑๕๕ หมายถึง อภิธรรมปิฎก มุมสงคณี อรรถสาธินีอรรถกถา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ชื่อ ๑๒ หน้า ๑๕๕ ในการอ้างอิงอรรถกถา ภาษาไทย กำหนดอักษรย่อโดยอนุวัตตามตัวเลขประจำเล่มอรรถกถาภาษาไทยซึ่งปัจจุบันมีเฉพาะ ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยระบุชื่อย่อคัมภีร์/เล่ม/ภาค/หน้า ตัวอย่างเช่น ช.เถร.อ. (ไทย) ๒/๓/๔๔๒ หมายถึง พระสูตรและอรรถกถาแปล ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี เถรคาถาอรรถกถา เล่มที่ ๒ ภาคที่ ๓ หน้า ๔๔๒ เป็นต้น

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ม.ม.อ. (ไทย) = มัชฌิมนิกาย ปปัญจสุทนี มูลปนิณาสก์อรรถกถา (ภาษาไทย)

อง.จตุกก.อ. (ไทย) = อังคุตรนิกาย จตุกกนิบาต จตุกกนิบาตอรรถกถา (ภาษาไทย)

ช.เถร.อ. (ไทย) = ขุททกนิกาย ปรมัตถทีปนี เถรคาถาอรรถกถา (ภาษาไทย)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งปัญญา พระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าล้วนมุ่งเน้นการพัฒนาความรู้เพื่อสร้างปัญญาให้เป็นเครื่องมือสำคัญในทุกกระบวนการแห่งความเป็นไปของชีวิต นำพาชีวิตมุ่งสู่เป้าหมายสูงสุดตามคำสอนในพระพุทธศาสนา นั่นคือ “พระนิพพาน” การตรัสรู้ธรรมด้วยปัญญาขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ทรงเป็นแบบอย่างและเป็นการประกาศศักยภาพอันยิ่งใหญ่ของมนุษย์ในการแสวงหาความรู้เพื่อพัฒนาปัญญาสูงสุดให้กับชีวิต ธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้มีมากมาย แต่ทรงสั่งสอนในเรื่องความทุกข์และหลักธรรมสร้างปัญญาเพื่อความดับทุกข์ของชีวิตเท่านั้น ดังพุทธพจน์ที่ว่า “ปัญญา โลกสุมิ ปชฺโชโต”^๑ หมายถึง ปัญญาเป็นแสงสว่างในโลก และพุทธโอวาทที่ทรงประกาศตลอด ๔๕ ปีนั้น ย่อลงในปัจฉิมโอวาทเพียงบทเดียวคือความไม่ประมาท^๒ ให้มีสติสัมปชัญญะและมีปัญญาเฉลียวฉลาดในการดำเนินชีวิตอยู่ท่ามกลางโลกไร้พรหมแดนที่เปลี่ยนแปลงไม่เคยหยุดนิ่งแม้ชั่วขณะ อยคนะจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะประตูที่คอยเปิดปิดปรากฏการณ์ทางโลกต่อชีวิต เป็นเครื่องมือการดำเนินชีวิต สร้างความสุข ความทุกข์ และเป็นเครื่องมือสร้างปัญญาให้กับชีวิตอีกด้วย

อยคนะเป็นองค์ธรรมที่เนื่องอยู่ในปฏิจกสมุปบาทอันเป็นธรรมแห่งการบรรลุนุตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นถึงกระบวนการทั้งสายเกิดทุกข์และสายดับทุกข์ เป็นสถานะของสิ่งทั้งหลายที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ส่งผลให้ทุกสรรพสิ่งเป็นไปตามธรรมชาติ ไร้ผู้บังคับกำหนด พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้ใดรู้เห็นที่สุดของความจริงแห่งธรรมชาตินี้เป็นเหตุให้สิ้นความสงสัย ...เพราะรู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ^๓ ...เพราะรู้ความสิ้นแห่งปัจจัยทั้งหลาย^๔ ...

^๑ คุรยละเอียดใน ต.ส. (บาลี) ๑๕/๒๑๘/๖๑, ต.ส. (ไทย) ๑๕/๘๐/๘๕.

^๒ คุรยละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๖๖.

^๓ คุรยละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒.

^๔ คุรยละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒/๔.

และถึงซึ่งความเสื่อมสิ้นไปของกิเลสอาสวะทั้งปวง^๕ ดังนั้น มนุษย์จึงควรอบรมฝึกฝนตนให้มีสติสัมปชัญญะมีปัญหาเจตียวลาคารู้เท่าทันการกระทบทางอายตนะหรือประตูลิขิตทั้ง ๖ ด้าน เพื่อไม่ให้กระแสปฏิบัติสมุปบาทไหลผ่านได้ตลอดสายก่อตัวทุกข์ พระพุทธองค์ตรัสสรรเสริญภิกษุผู้มีสติปัญญาในการรับรู้อารมณ์นี้ว่าผู้ฉลาดในอายตนะ^๖ กล่าวได้ว่ามนุษย์ผู้สามารถอบรมฝึกฝนจิตใจตนจนมีสติปัญญารู้เท่าทันการกระทบและควบคุมอายตนะได้นั้น เป็นผู้ฉลาดในอายตนะหรือเป็นผู้บรรลุศักยภาพสูงสุดของมนุษย์นั่นเอง

พระพุทธเจ้าตรัสสอนเรื่องอายตนะไว้มากมายในพระไตรปิฎก เช่น ทรงแสดงความสำคัญของอายตนะไว้ในสัพพสูตร^๗ ว่าสิ่งทั้งปวงนั้นก็คือ ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ์ และตรัสไว้ในทุคฺคยอปฺริชานนสูตร^๘ ว่าบุคคลจะสิ้นความทุกข์เมื่อกำหนดรู้ คลายกำหนด ละสิ่งทั้งปวงนี้ได้ ทรงแสดงเรื่องความสัมพันธ์ของโลกและอายตนะไว้ในโลกสมุทฺทยสูตร^๙ ว่า โลกเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปเพราะอาศัยอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกกระทบกันแล้วเกิดการรับรู้เท่านั้น โดยตรัสสอนในกระแสแห่งปฏิบัติสมุปบาทอันแสดงให้เห็นว่าบุคคลไม่ควรหลงไหลคิดฟุ้งซ่านไปกับโลกภายนอก แต่ควรสนใจโลกภายในตนเอง เพราะเป็นที่เกิดของกระบวนการทั้งสายเกิดทุกข์และสายดับทุกข์ที่แท้จริง นอกจากนี้ได้ตรัสสอนอาทิตตปริยายสูตร^{๑๐} ต่อเหล่าชฎิลบุขาไฟ มีอรุเวลกัสสป เป็นต้น เหล่าชฎิลทั้งหลายล้วนบรรลุธรรมเมื่อได้ฟังธรรมที่เกี่ยวกับอายตนะทั้ง ๖ ที่ร้อนติดไฟถูกทั่วด้วยไฟราคะ ไฟโทสะ ไฟโมหะ ตลอดจนร้อนด้วยทุกข์ อันมิชาติ ชรามรณะ^{๑๑} เป็นต้น กล่าวได้ว่า อายตนะเป็นเครื่องมือที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะชีวิตรับรู้การมีอยู่และการเปลี่ยนแปลงของสิ่งทั้งปวงก็โดยอาศัยอายตนะทั้ง ๖ คู่นี้เท่านั้น อายตนะถือได้ว่าเป็นแหล่งอำนวยให้เกิดความสุขความทุกข์แก่จิตใจ เป็นแหล่งให้เกิดโลก เป็นที่ปรากฏของโลก เป็นสิ่งทั้งปวงของชีวิตก็คือ โลกนั่นเอง

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ผัสสะเป็นเรื่องสำคัญมากในฐานะเป็นที่ออกมาของสิ่งทั้งหลาย เป็นเรื่องครอบคลุมในบรรดาธรรมะ ผัสสะเป็นเรื่อง ก ข ก กา คือเรียนที่แรกของพุทธศาสนา เพราะมีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จึงมีผัสสะ สิ่งเดียวกันเป็นที่ออกมาของเรื่องทั้งหมด ทุกคนมีผัสสะอยู่

^๕ คุรยลละเอียคใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๓/๕.

^๖ คุรยลละเอียคใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๒๖/๑๖๔.

^๗ คุรยลละเอียคใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓/๒๒.

^๘ คุรยลละเอียคใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๐/๒๗.

^๙ คุรยลละเอียคใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๒๑/๑๐๗.

^{๑๐} คุรยลละเอียคใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๘/๒๗.

^{๑๑} คุรยลละเอียคใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๗๘/๕๘๘.

ทุกวันแทบจะตลอดทั้งวัน ไม่ตาก็หู ไม่หูก็จมูก ลื่น ภาย ใจ^{๑๒} ผัสสะเป็นต้นเหตุให้มีโลก เมื่อใดมี ผัสสะเมื่อนั้นมีปรากฏการณ์ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ที่เรียกว่า รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ชัมมารมณฺ์ โลกจึงหมายถึงสิ่งที่เข้ามาปรากฏแก่เราทาง ตา หู จมูก ลิ้น ภาย ใจ ช่วง ขณะที่เรามีผัสสะ คือมีความรู้สึกต่อสิ่งนั้น ถ้าเราไม่มีความรู้สึกต่อสิ่งนั้น ก็ถือว่าสิ่งนั้นไม่มี เมื่อยังไม่ มีผัสสะถือว่าโลกยังมีได้เกิด พอมีผัสสะปรากฏผล ตรงนั้นแหละเป็นที่ให้มีโลก ให้มีสัตว์ ให้มี บุคคล ให้มีนรก ให้มีสวรรค์ ให้มีมาร มีมาร โลก พรหมโลก มีอะไรทุกอย่างอยู่ที่ตรงผัสสะนั้น^{๑๓}

พุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวเรื่องนรกสวรรค์ทางอายตนะความว่า “ถ้าเอาเรื่องนามธรรม ฝ่ายวิญญาณเป็นหลักแล้ว ทั้งนรกทั้งสวรรค์ อยู่ที่ ตา หู จมูก ลิ้น ภาย ใจ คือความรู้สึกที่เกิดขึ้นที่นั่น ...รื้อนอยู่ที่อายตนะทั้ง ๖ นี้เป็นนรก สบายอย่างนี้เป็นสวรรค์ ...แต่ผมยืนยันว่า ตามหลักของ พระพุทธเจ้าว่า นรกที่อยู่ที่ยอายตนะ ๖ นี้คือนรกจริง สวรรค์ที่อยู่ที่ยอายตนะ ๖ นี้คือสวรรค์จริง”^{๑๔} และกล่าวถึงกามตัณหาที่สัมพันธ์กับอายตนะความว่า “ความรู้สึกที่ใครจะ ได้วัตถุที่อร่อยๆ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น ภาย และใจ รวมทั้งใครที่จะ ได้เกิดหรือ ได้อยู่ในท่ามกลางสิ่งเหล่านั้นคือกามตัณหา ความอยากเช่นนี้เกิดมาจากอวิชชา เพราะไม่รู้แจ้งตามความเป็นจริงในสิ่งเหล่านั้น จึงได้อยาก เช่นนั้น หรือเห็นกงจักรเป็นดอกบัว จึงหลอเลียงดวงชีวิตด้วยการให้อยากอยู่เสมอ คืออยากที่จะให้ ได้โผลงอยู่เสมอ เพราะขณะที่โผลงอยู่นั้นเองจะได้เสวยอารมณ์นั้นๆ ความรู้สึกที่อยากเกิดมาลอง กันใหม่นั้นมีเหลืออยู่ประจำใจ โดยไม่ต้องมีเจตนา เมื่อใดตัณหาจัด เมื่อนั้นดวงชีวิตก็ถูกโผลงเติมที่ คล้ายกับเครื่องจักรที่เปิดเติมที่จนสิ้นระรัว คอยปลดปล่อยดวงชีวิตให้ใหญ่โตขึ้น ด้วยความอยาก อันไม่รู้จักสุดสิ้นของมันเอง”^{๑๕}

นอกจากนี้พุทธทาสภิกขุยังได้สอนเรื่องความพากเพียรในการฝึกอบรมจิตใจว่า ธรรมชาติสร้างจิตมนุษย์มา สำหรับให้เจริญงอกงามวิวัฒนาการได้เพราะการฝึกอบรม เราก็ควรจะ ถือโอกาสอบรมจิตใจให้สูงขึ้นไปตามลำดับ จนกิเลสหรือความชั่วครอบงำไม่ได้ แต่คนสมัยนี้พอใจ ยินดีที่จะให้กิเลสครอบงำ จึงได้ปล่อยตัวไปตามอำนาจของกิเลส ไม่มีใครมีจุดมุ่งหมายที่จะอบรม

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ, ก ข ก กา ของการศึกษาพระพุทธานุสสา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๑๑๕-๑๑๖.

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, ผัสสะ สิ่งที่ต้องรู้จักควบคุม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๕-๘.

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมานุกรมธรรมโฆษณฺ์ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๒, รวบรวมเรียบเรียงโดย นาย พิณิจ รักทองหล่อ, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๑๕๔.

^{๑๕} พุทธทาสภิกขุ, พจนานุกรมธรรม ฉบับพุทธทาส, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๕.

จิตใจให้มุ่งไปสู่พระธรรมหรือไปเพื่อนิพพาน แต่ต้องการจะอบรมจิตใจของตนให้มีความสงบมัวเมาในสิ่งบำรุงบำเรอทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อยู่ด้วยกันทั้งนั้น^{๑๖}

ผู้ศึกษามีความเห็นว่ มนุษย์ในฐานะที่เป็นกลไกสำคัญในการเปลี่ยนแปลงโลกให้เคลื่อนไหวไปตามแรงแห่งกิเลสที่เกิดขึ้นกับจิตใจของตน ต้องมีจิตสำนึกตระหนักถึงหน้าที่และความรับผิดชอบต่อตนเองและโลกที่อยู่อาศัยควบคู่ไปด้วย หน้าที่สำคัญอันดับแรกของมนุษย์ทุกคนคือการพัฒนาศักยภาพของตน โดยอบรมฝึกฝนให้เป็นผู้มีสติปัญญา สามารถรู้เท่าทันและควบคุมอายตนะอันเป็นจุดเริ่มต้นของการรับรู้และเป็นทางแยกระหว่างกุศลและอกุศลให้ได้ ดำเนินชีวิตสัมพันธ์กับโลกไปตามวิถีแห่งธรรมชาติอย่างไม่ขัดแย้งและถูกต้องตามความเป็นจริง อันจะเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อการอยู่ร่วมกันของมนุษย์กับสรรพสิ่งทั้งปวงบนโลกนี้ หากมนุษย์ได้หันกลับมาพัฒนาสติปัญญา ดำเนินชีวิตด้วยความไม่ประมาท สามารถควบคุมการทำหน้าที่ของประจักษ์ชีวิตทั้ง ๖ ด้านได้แล้ว เชื่อได้ว่าเป็นการแก้ไขปัญหาในระดับรากฐานหรือปมเหตุแห่งทุกข์ที่สัตว์โลกทั้งปวงกำลังเผชิญร่วมกันอยู่ อันจะก่อให้เกิดสันติสุขต่อชีวิตและโลกอย่างแท้จริง

ดังนั้น จากหลักการและเหตุผลที่กล่าวมาข้างต้น ผู้ศึกษาจึงต้องการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะ โดยจะทำการศึกษาวิเคราะห์องค์ความรู้แห่งอายตนะตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาทและตามแนวคิดของพระธรรมโกศาจารย์(พุทธทาสภิกขุ) ทั้งนี้ เพื่อประโยชน์ต่อการพัฒนาศักยภาพองค์ความรู้ของศาสตร์แห่งชีวิตในระดับปัญญาให้เกิดขึ้น เพื่อความเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ มีความรู้ความเข้าใจต่อการรับรู้และรู้เท่าทันปรากฏการณ์ทางโลกที่ปรากฏต่อชีวิต สามารถควบคุมอายตนะให้ทำหน้าที่ได้อย่างถูกต้อง เพื่อให้ตนเป็นที่พึ่งแห่งตน นำตนให้พ้นทุกข์ด้วยสติปัญญา เป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อการทำกรรมดี มีจิตสำนึกที่ถูกต้องต่อหน้าที่และความรับผิดชอบที่มนุษย์พึงมีต่อชีวิตและโลกที่อยู่อาศัย ให้สมกับที่ได้เกิดเป็นมนุษย์ และมีโอกาสอันยิ่งใหญ่ที่ได้น้อมนำพระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า มาอบรมจิตใจและความประพฤติของตน อันจะส่งผลให้เกิดสันติสุขต่อชีวิตและโลก ที่ยังคงต้องอาศัยอายตนะเป็นเครื่องมือในการดำเนินความสัมพันธ์ควบคู่กันไปเช่นนี้ตราบนานเท่านาน

^{๑๖} พุทธทาสภิกขุ, นิพพานในชีวิตประจำวัน, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, อนุสรณ์ ๑๐๐ ปีพุทธทาส, ม.ป.ป.), หน้า ๑๕๒.

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาอายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาอายตนะตามทรรสนะของพุทธทาสภิกขุ
- ๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรสนะของพุทธทาสภิกขุ

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ เพื่อให้ทราบถึงอายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา
- ๑.๓.๒ เพื่อให้ทราบถึงอายตนะตามทรรสนะของพุทธทาสภิกขุ
- ๑.๓.๓ เพื่อให้ทราบผลการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรสนะของพุทธทาสภิกขุ

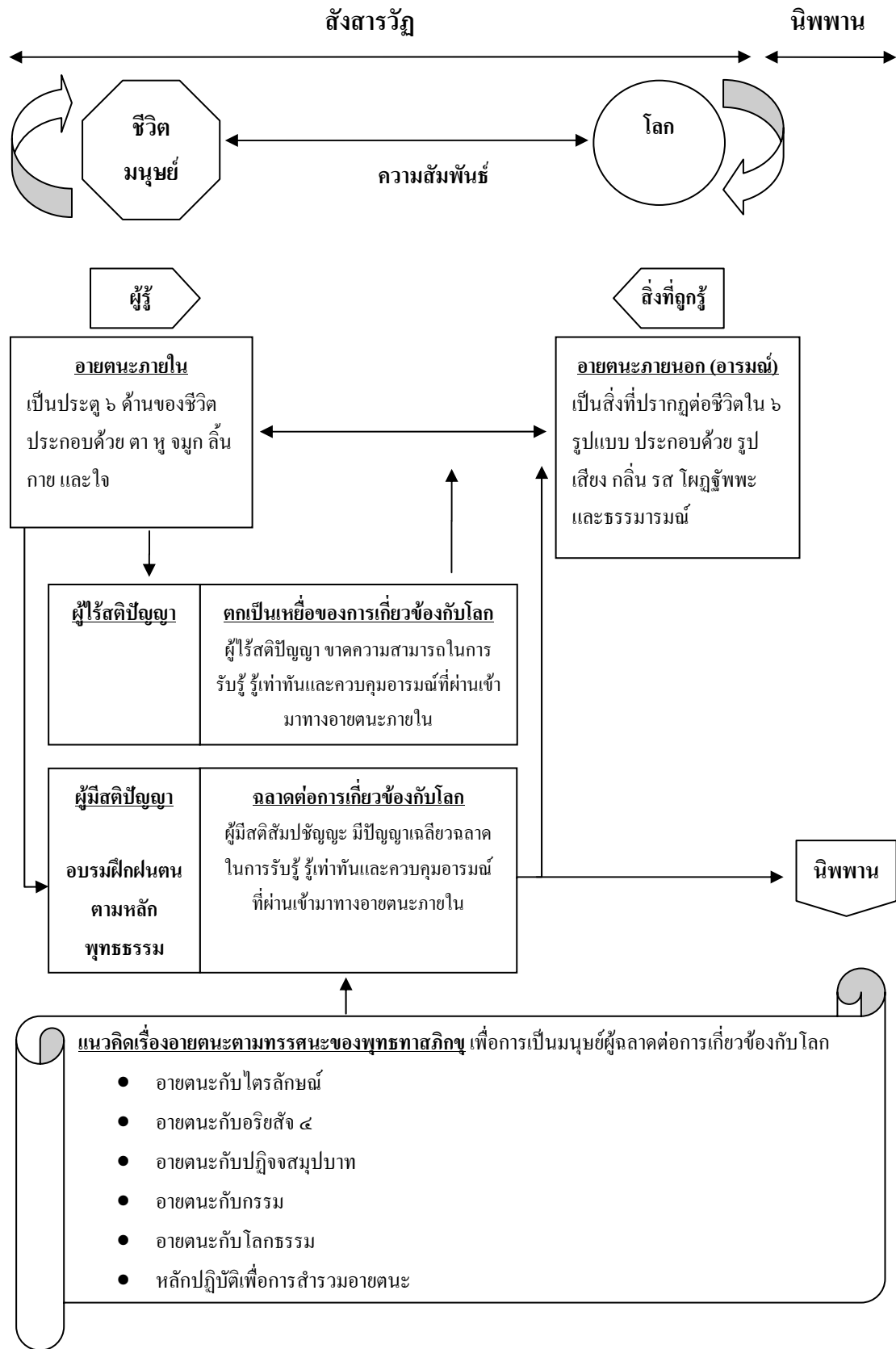
๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้ศึกษาได้กำหนดขอบเขตในการศึกษาไว้ ๒ ด้าน ได้แก่

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเนื้อหา มุ่งศึกษาถึงอายตนะตามที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา เถรวาทและตามแนวของพระธรรมโกศาจารย์ (ท่านพุทธทาสภิกขุ) ทั้งด้านความหมาย ประเภท ลักษณะ กระบวนการทำงาน ตลอดจนศึกษาหลักธรรมที่เกี่ยวข้องทั้งที่เกี่ยวพันและเป็นปฏิปักษ์ เพื่อใช้เป็นแนวทางในการพัฒนาอายตนะให้เป็นเครื่องมือสื่อสารที่มีประสิทธิภาพของชีวิต

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเอกสาร มุ่งเน้นศึกษาจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ คือ พระไตรปิฎกเป็นหลัก รองจากนั้นก็ศึกษาจาก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส รวมถึงตำราและคัมภีร์อื่นที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้

๑.๕ กรอบแนวคิดในการทำวิจัย

๑.๖ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

๑.๖.๑ อายตนะภายใน หมายถึง เครื่องต่อภายใน เครื่องรับรู้ มี ๖ คือ จักขุ (ตา) โสตะ (หู) ชานะ (จมูก) ชิวหา (ลิ้น) กาย (กาย) มโน (ใจ)

๑.๖.๒ อายตนะภายนอก หมายถึง เครื่องต่อภายนอก สิ่งที่ถูกรู้ภายนอก มี ๖ คือ รูป (รูป) สัททะ (เสียง) คันธะ (กลิ่น) รส (รส) โผฏฐัพพะ (สิ่งต้องกาย) ธรรมารมณ์ (อารมณ์ที่เกิดกับใจ หรือสิ่งที่ใจรู้)

๑.๖.๓ โลก หมายถึง องค์กรประชุมของธาตุ ๔ รวมกลุ่มกันอย่างสมส่วนตามธรรมชาติ เกิดสิ่งมีชีวิตคือสิ่งที่มีจิตครอง และสิ่งไร้ชีวิตคือสิ่งที่ไม่มียจิตครอง

๑.๖.๔ ชีวิต หมายถึง องค์กรประชุมของธาตุ ๔ รวมกลุ่มกันอย่างสมส่วนตามธรรมชาติ และเป็นสิ่งที่มีจิตครอง สำหรับความหมายของชีวิตที่ประสงค์ในการวิจัยครั้งนี้คือ ชีวิตมนุษย์

๑.๖.๕ เครื่องมือแสวงหาความรู้ของชีวิต หมายถึง สิ่งมีชีวิตใช้ในการงานหรือใช้ทำประโยชน์ เพื่อการบรรลุความตระหนักหรือความเข้าใจโลกผ่านประสาทสัมผัสของชีวิต

๑.๗ ทบทวนเอกสารและรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๑.๑ พุทธทาสภิกขุ^{๑๑} กล่าวถึงการดับทุกข์ของชีวิตไว้ในหนังสือ “ฟ้าสว่างระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ เล่ม ๒” ว่า โลกุตตรธรรมเป็นสิ่งที่ต้องมีกันในยุคนี้ ที่นี่ และเดี๋ยวนี้ เพราะสามารถป้องกันทุกข์โทษทั้งทางกายและทางจิต โลกุตตระก็คืออยู่เหนือโลกเหนืออำนาจของอารมณ์เหนืออำนาจของเวทนาเหนืออำนาจของอายตนะ โลกนี้ไม่มีอะไรนอกจากความทุกข์ ทุกข์นี้แปลว่าทรมานก็ได้ แปลว่าน่าเกลียดก็ได้ ชีวิตนี้แม้ไม่มีเรื่องราวอะไร ก็เป็นความทรมานเพื่อจะทรงตัวอยู่ ก็เรียกว่าความทุกข์ และความทุกข์นั้นแหละก็คือโลก ในร่างกายเป็นๆ ที่ยาวประมาณสักว่าหนึ่งนิ้วบรรจุโลกทั้งหมดไว้ บรรจุเหตุให้เกิดโลกคือกิเลสตัณหา บรรจุความดับแห่งโลกคือความดับแห่งกิเลสตัณหา และทางปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งโลกทั้งหมดคือการประพฤติพรหมจรรย์เพื่อดับกิเลสตัณหา นี่คือการอัครจรยของร่างกายที่ยาวประมาณว่าหนึ่งเท่านั้น ซึ่งคนโง่ไม่รู้จักใช้ให้เป็นประโยชน์ แต่กลับนำไปใช้เพื่อทำหน้าที่ของกิเลส ใช้ในทางที่เพิ่มโลก หรือเพิ่มความทุกข์ให้มากขึ้น

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, ฟ้าสว่างระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ เล่ม ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๘), หน้า ๗๑-๗๔.

๑.๗.๑.๒ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๑๘} กล่าวถึงชีวิตในความหมายของการรับประสบการณ์ ต่างๆ ไว้ในหนังสือ “รุ่งอรุณของการศึกษา เบิกฟ้าแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน” ว่า ความ เป็นไปในชีวิตทั้งหมดของเราก็คือการใช้อายตนะหรือทวาร อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ รับรู้เรื่องราว อารมณ์หรือประสบการณ์ต่างๆ ชีวิตเราในวันหนึ่งๆ เรามีประสบการณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และการปรากฏขึ้นในใจ อยู่ตลอดเวลา ฉะนั้นในเมื่อชีวิตเราคือการรับ ประสบการณ์ การดำเนินชีวิตที่จะได้ผลดี ก็คือการรับประสบการณ์อย่างได้ผลดีหรือรับ ประสบการณ์ให้เป็นนั่นเอง ปัญหาของเราในปัจจุบันคือ การรับรู้ประสบการณ์ไม่เป็น ไม่รู้จักเลือก ดูแล้วไม่รู้จักเลือกคัดเก็บแต่สิ่งที่มีประโยชน์ การศึกษาสมัยใหม่มองข้ามจุดนี้ มองแต่เพียงว่าการ รับประสบการณ์เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการรับรู้ แต่ไม่มีการสอนว่าจะรับรู้ประสบการณ์ อย่างเป็นอย่างไรจึงจะได้ผลดี จึงต้องมีการฝึกการรับประสบการณ์ตั้งแต่เด็ก ว่ารับประสบการณ์อย่างไรจึง จะได้ผลดีแก่ชีวิต เกิดความรู้ ได้สิ่งที่มีคุณค่าเป็นประโยชน์ที่จะมาพัฒนาคุณภาพชีวิต กล่าวได้ว่าการ รู้จักใช้อายตนะทั้ง ๖ ในการสร้างประสบการณ์ให้เป็นนั้น นับเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการ สร้างคุณค่าแห่งชีวิตที่สำคัญมาก

๑.๗.๑.๓ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๑๙} กล่าวถึงอายตนะไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม” ว่า เมื่อว่าองค์ธรรมอื่นๆ สำคัญ ก็ต้องว่าอายตนะสำคัญเหมือนกัน เช่น เมื่อว่าเวทนา เป็นองค์ธรรมสำคัญยิ่งในกระบวนการเสพเสวยโลก อายตนะก็ย่อมมีความสำคัญมากด้วย เพราะ อายตนะเป็นแหล่งหรือช่องทางอำนวยให้เวทนาเกิดขึ้น เวทนาเป็นสิ่งที่มนุษย์มุ่งประสงค์ อายตนะ เป็นแหล่งอำนวยสิ่งที่มนุษย์มุ่งประสงค์ สรุปลงได้ว่าอายตนะ ๖ ทำหน้าที่รับใช้มนุษย์ ๒ อย่างคือ เป็นทางรับรู้โลกและเป็นช่องทางเสวยโลก

๑.๗.๑.๔ พระเทพเวที (ประยูร ปยุตฺโต)^{๒๐} กล่าวถึงอายตนะไว้ในหนังสือ “กรรม และนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่” ว่า นรกและสวรรค์อยู่ที่อายตนะรับรู้นี้เอง กล่าวคือต้องรู้จัก นรกและสวรรค์ทั้ง ๓ ระดับ ระดับแรกเป็นนรกและสวรรค์หลังจากการตายยังเป็นเรื่อง ไกลตัว ปัจจุบันเรายังไม่รู้สีกและเนื่องไปจากการสร้างในปัจจุบันด้วย ต่อมาก็เป็นนรกและสวรรค์ที่อยู่ใน ใจ ก็อยู่ที่ชีวิตที่สร้างภูมิตั้งจิตในปัจจุบัน แต่พอมาถึงระดับที่ ๓ นี้ เป็นนรกและสวรรค์แต่ละ

^{๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), รุ่งอรุณของการศึกษา เบิกฟ้าแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๖๘-๖๙.

^{๑๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๓๘-๓๙.

^{๒๐} พระเทพเวที (ประยูร ปยุตฺโต), กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๑), หน้า ๙๗-๑๐๘.

ขณะจิต เป็นเรื่องละเอียดลออ เป็นไปอยู่ประจำตลอดเวลาที่อายตนะรับอารมณ์ทุกขณะจิต ระดับนี้เป็นแก่นที่แท้ของนรกและสวรรค์

๑.๗.๑.๕ พระราชนิโรธรังสี คัมภีรปัญญาวิศิษฎ์ (เทศก์ เทศรังสี)^{๒๑} กล่าวถึงอายตนะไว้ในหนังสือ “หลวงปู่สอนไว้” ว่า ธาตุ ๔ เป็นตัวตั้งของสรรพวัตถุทั้งปวง แต่ไม่สามารถจะทำอะไรได้ อายตนะ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็มาจากธาตุ ๔ นี้เอง และอายตนะทั้ง ๖ นี้ก็เป็นบ่อเกิดของกิเลสทั้งปวง กิเลสเกิดขึ้นมาแล้วความร้อนก็เกิดขึ้น ความร้อนของกิเลสนั้นได้ชื่อว่าไฟนรก ความเย็นไม่มีกิเลสได้ชื่อว่าสวรรค์ นรกและสวรรค์เกิดขึ้นที่จิตนี้ทั้งนั้น

๑.๗.๑.๖ พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล)^{๒๒} กล่าวถึงอายตนะไว้ในหนังสือ “หลวงปู่ฝากไว้” ว่า ในทางโลกมีสิ่งที่มี ส่วนในทางธรรมมีสิ่งที่ไม่มี เมื่อแยกพันธะแห่งความเกี่ยวเนื่องจิตกับสรรพสิ่งทั้งปวงได้แล้ว จิตก็หมดพันธะเกี่ยวกับเรื่อง โสภ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส จะดีหรือเลว ขึ้นอยู่กับจิตที่ออกไปปรุงแต่งทั้งนั้น จิตที่ขาดปัญญายอมเข้าใจผิดหลงอยู่ภายใต้อำนาจของเครื่องร้อยรัดทั้งทางกายและทางใจ อันโทษทัณฑ์ทางกายอาจมีคนอื่นช่วยปลดปล่อยได้บ้าง ส่วนโทษทางใจ มีกิเลสตัณหาเป็นเครื่องร้อยรัดไว้แน่น ต้องรู้จักปลดปล่อยตนด้วยตนเอง

๑.๗.๑.๗ หลวงพ่อทูล จิปปปญโญ^{๒๓} กล่าวถึงอายตนะไว้ในหนังสือ “ทวนกระแสโลกพบกระแสธรรม” ว่า ชั้น ๕ และอายตนะเป็นทั้งเครื่องรับเครื่องส่ง และเป็นที่อยู่ของกิเลส ตัณหาอันมีกำลังก่อวนให้จิตเกิดความเศร้าหมอง ความทุกข์ภายในจิตเนื่องมาจากการไม่สำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ จึงปล่อยให้รูป เสียง กลิ่น รส โสภัญญะ เข้ามามาก่อนวนให้จิตเกิดความเศร้าหมอง และเกิดความลึมตัวได้ง่าย ทั้งจิตก็ยังไม่รู้โทษภัยในสิ่งเหล่านี้ จึงเอาโดยความโง่ของจิตเอง เกิดพิษร้ายขึ้นที่ใจ เมื่อไร้สติปัญญาแก้ไขก็เกิดความเดือดร้อนเป็นทุกข์ดิ้นรนเอาตัวรอดไม่ได้

๑.๗.๑.๘ พร รัตนสุวรรณ^{๒๔} กล่าวถึงอายตนะไว้ในหนังสือ “พุทธวิทยา” ว่า นรกและสวรรค์ที่เป็นหลักพระพุทธศาสนาจริงๆ นั้น อยู่ที่อายตนะรับรู้นี้เอง ในขณะที่ประสบแต่รูป เสียง กลิ่น รส โสภัญญะ ธรรมารมณ์อันไม่เป็นที่พึงประสงค์ ไม่น่ารักใคร่ไม่น่าชอบใจ จนทำให้เกิดเดือดร้อนใจ ในขณะที่เป็นนรก ในขณะที่ประสบแต่รูป เสียง กลิ่น รส โสภัญญะ ธรรมารมณ์

^{๒๑} พระราชนิโรธรังสี คัมภีรปัญญาวิศิษฎ์ (เทศก์ เทศรังสี), หลวงปู่สอนไว้, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท กรังด์ปรีซ์ อินเตอร์เนชั่นแนล จำกัด, ๒๕๓๕), หน้า ๖๕.

^{๒๒} พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล), หลวงปู่ฝากไว้, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ เรือนธรรม, ๒๕๒๘), หน้า ๒๗-๒๘.

^{๒๓} หลวงพ่อทูล จิปปปญโญ, ทวนกระแสโลกพบกระแสธรรม, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒), หน้า ๑๕๒.

^{๒๔} พร รัตนสุวรรณ, พุทธวิทยา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๔๘๘), หน้า ๒๒๑.

ที่พึงประสงค์ น่ารักใคร่ชอบใจ ขณะนั้นก็เป็นสวรรค์ แต่พระพุทธศาสนาก็ไม่ได้ปฏิเสธนรกและสวรรค์ในแง่ที่เป็นสถานที่...

๑.๗.๑.๕ **พิน ดอกบัว**^{๒๕} กล่าวถึงอายตนะไว้ในหนังสือ “แนวความคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ : การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา” ว่า ชีวิตประกอบด้วยร่างกายและจิตใจต่างอิงอาศัยกันและกัน วิญญาณหรือจิตใจนี้ ถึงแม้จะรู้ได้เพราะอาศัยร่างกาย แต่วิญญาณก็ไม่ใช้ร่างกายเปรียบเหมือนไฟฟ้าอาศัยสายไฟฟ้าแต่ก็ไม่ใช่สายไฟฟ้า หรือ กลิ่นหอมมีในดอกไม้แต่ก็มีใช้ดอกไม้มันนั่นเอง ในกระบวนการรับรู้ นั้น วิญญาณก็ต้องอาศัยอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ จึงจะรู้ได้ เช่น อาศัยตาจึงจะรู้อารมณ์ เป็นต้น

๑.๗.๑.๑๐ **ระวี ภาวิไล**^{๒๖} กล่าวถึงอายตนะไว้ในหนังสือ “คุณค่าชีวิต” ว่า ชีวิตคือการได้มาอยู่และรับรู้สิ่งต่างๆ ทั้งตัวเราเอง ผู้คน และ โลกภายนอก ดังนั้น เมื่อชีวิตคือการอยู่และการรู้ ก็ควรจะอยู่และรู้ ให้ดีให้ถูกต้อง เรารับรู้รูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งต้องกาย แล้วเกิดสุขทุกข์ เนื่องจากความรับรู้ นั้น โดยอาศัยช่องทางรับรู้แปรปรวนปรือความอยากโดยไม่พะวงถึงผลที่ตามมา เราจึงควรตระหนักว่าประสบการณ์ที่ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น และกายประสาทนั้น ก็เพื่อความรู้ ควรใช้เพื่อแสวงหาความเข้าใจชีวิต ไม่หลงติดอยู่กับความยินดีพอใจในโลกที่ล่อให้ผู้คนหลงติด โดยอาศัยช่องทางรับรู้เป็นช่องเสพเสวยสุขหนีทุกข์อย่างประมาท ควรตั้งสติเฝ้าอยู่ทุกทวาร เมื่อเกิดปรากฏการณ์ที่ทวารเหล่านั้นก็ให้รู้เท่าทันความจริง

๑.๗.๒ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๒.๑ **พระมหาบูรณะ ชาติเมธ (โพธิ์นอก)**^{๒๗} กล่าวถึงอายตนะที่สัมพันธ์กับคุณภาพของชีวิตไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาอิทธิพลของอายตนะ (สื่อ) ที่มีต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต” สรุปผลการวิจัยไว้ว่า สื่อภายในเป็นเครื่องมือที่มีความสำคัญต่อมนุษย์มาก เพราะในการติดต่อสื่อสารกับโลกภายนอก มนุษย์ต้องอาศัยสื่อภายในทั้งสิ้น ถ้าไม่มีสื่อภายในหรือมีแต่ไม่ครบ การรับรู้โลกภายนอกก็จะเป็นไปด้วยความยากลำบาก การได้รับรู้โลกภายนอกทำให้มนุษย์รู้จัก

^{๒๕} พิน ดอกบัว, แนวความคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ : การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ โสภณการพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๑๑๖.

^{๒๖} ระวี ภาวิไล, **คุณค่าชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สำนักพิมพ์ผีเสื้อ จำกัด, ๒๕๔๔), หน้า ๕๕, ๑๔๕, ๑๔๖.

^{๒๗} พระมหาบูรณะ ชาติเมธ (โพธิ์นอก), “การศึกษาอิทธิพลของอายตนะ (สื่อ) ที่มีต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๕๘.

เรียนรู้ และนำสิ่งที่ได้เรียนรู้มาปรับปรุงใช้ให้พอเหมาะแก่การดำเนินชีวิตและฝึกหัดตนเองให้ดียิ่งขึ้น เรียนรู้ตนเองหรือโลกภายนอกได้ดียิ่งขึ้น

๑.๗.๒.๒ พระมหาทองสุข สุจิตฺโต (ไกรพงษ์)^{๒๘} กล่าวถึงอายตนะในฐานะเครื่องมือบรรลุเป้าหมายของชีวิตไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์วิถีชีวิตมนุษย์ในทรรศนะพุทธปรัชญา” สรุปผลการวิจัยไว้ว่า มนุษย์มีเป้าหมายของชีวิตที่แตกต่างกัน พอที่จะกล่าวได้ ๓ ประเภท คือ ความต้องการทางกาย ความต้องการทางจิตใจ และความต้องการทางสังคม กล่าวคือ ต้องการพ้นจากความทุกข์ และความต้องการความสุขกายสบายใจจากการบริโภคตามคุณมีนึกคิดในรูป เสียง กลิ่น รส โสภณัฐพะทางกายและธรรมารมณ์ทางใจ จิตเป็นธรรมชาติที่นึกคิดและรู้อารมณ์ เป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่งที่สามารถรู้สิ่งอื่นและรับรู้ตัวเองได้ ความรู้สึกนึกคิดทางประสาททั้ง ๕ คือ การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การสัมผัสทางกายและการรับรู้อารมณ์ทางใจ ดังนั้น มนุษย์จึงต้องเพื่อพัฒนาจิตให้เกิดปัญญาและยึดมั่นในคุณธรรม

๑.๗.๒.๓ นายสุนันท์ เพ็ชรพิรุณ^{๒๙} กล่าวถึงการควบคุมอายตนะเพื่อไม่ให้เกิดทุกข์ไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการพัฒนาปัญญาตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ” ว่า ความทุกข์เกิดขึ้นได้เพราะเราเข้าไปยึดมั่นในกองแห่งขันธ์ทั้ง ๕ ดังนั้น เมื่อจิตมีการกระทบกับอารมณ์ต่างๆ ควรเมตตา สมาธิ ปัญญา เข้ามาควบคุม ความทุกข์จึงจะไม่เกิดขึ้น ควรเข้าไปศึกษาทำความเข้าใจเพื่อให้เกิดความรู้ที่ถูกต้อง ตั้งแต่การมีสติกำหนดรู้ทางอายตนะว่า เป็นต้นเหตุให้เกิดความรู้สึกปรุงแต่งขึ้นมาอย่างไรหรือไม่ มีสติรู้ทุกอย่างที่เข้ามาเกี่ยวข้องกับอายตนะภายในและภายนอกว่าเป็นสุข เป็นทุกข์ เป็นกลางคือเฉยๆ ควบคุมจิตใจให้ดำรงอยู่ได้อย่างมีอิสรภาพเข้าใจกฎเกณฑ์ที่ถูกต้องตามธรรมชาติที่กำลังเกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป อย่าไปยึดถือเอาธรรมชาติมาเป็นตัวเรา ของเรา จิตจึงไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เข้ามากระทบทางอายตนะทั้ง ๑๒ เราต้องฝึกให้มีความรู้สึกตัวเท่าทันอารมณ์ต่างๆ เหล่านั้น จนกระทั่งสามารถควบคุม บังคับ และปล่อยวางจิตใจไม่ให้ฟูไม่ให้แฟบตามอารมณ์ที่เข้ามากระทบได้อย่างถึงที่สุด จึงเรียกว่า เกิดมีปัญญาขึ้นในจิตใจ

^{๒๘} พระมหาทองสุข สุจิตฺโต (ไกรพงษ์), “การศึกษาวิเคราะห์วิถีชีวิตมนุษย์ในทรรศนะพุทธปรัชญา”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๑๘-๑๙.

^{๒๙} นายสุนันท์ เพ็ชรพิรุณ, “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการพัฒนาปัญญาตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓), หน้า ๑๐.

จากการศึกษาข้อมูลดังกล่าว สรุปความเห็นได้ว่า ความหมายของชีวิตมนุษย์ คือการได้มาอยู่และเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับโลก โดยอาศัยอายตนะทำหน้าที่ในการรับรู้สิ่งต่างๆ อายตนะจึงเป็นสิ่งที่มนุษย์ใช้ยู่ตลอดเวลาในการรับรู้ความเป็นไปของโลกและชีวิตตั้งแต่เกิดจนตาย เป็นแหล่งอำนวยสิ่งที่มีมนุษย์มุ่งประสงค์ เราจึงควรตระหนักว่าประสบการณ์ที่ผ่านเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และการปรากฏขึ้นในใจ ก็เพื่อความรู้ความเข้าใจชีวิต ไม่หลงติดอยู่กับความยินดีพอใจในโลกที่ลวงให้ผู้คนหลงติดโดยอาศัยช่องทางรับรู้เป็นช่องเสกเสวย ดิ้นรนแสวงหาความสุขหนีความทุกข์อย่างประมาท ขาดสติเฝ้าประตูลูกตาสีวามทั้ง ๖ ด้าน เมื่อเกิดปรากฏการณ์จากการกระทบที่ประตูลูกตาสีวามเหล่านั้น ก็ให้รู้เท่าทันความเป็นจริงตามธรรมดาอันแน่นอนของโลก ดังนั้น การรู้จักใช้อายตนะทั้ง ๖ เป็นเครื่องมือสร้างปัญญาให้เป็นที่ถูกต้องนั้น จึงเป็นจุดเริ่มต้นของกระบวนการสร้างความหมายและคุณค่าแห่งชีวิตที่สำคัญอย่างยิ่ง อันจะนำไปสู่ความดับทุกข์ซึ่งเป็นปัญหาที่สัตว์โลกต้องเผชิญกันอยู่อย่างแท้จริง

๑.๘ วิธีดำเนินการวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมีวิธีดำเนินการวิจัยดังนี้

๑.๘.๑ ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ได้แก่ จากคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลีและภาษาไทย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

๑.๘.๒ ศึกษาข้อมูลจากเอกสารชั้นทุติยภูมิ (Secondary Source) คือ วรรณคดี ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์วิเสส รวมถึงตำรา เอกสารงานวิจัย ตลอดจนผลงานที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้

๑.๘.๓ รวบรวม วิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูล

๑.๘.๔ นำเสนอผลการวิเคราะห์ข้อมูล

๑.๙ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

๑.๙.๑ ได้ทราบถึงอายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

๑.๙.๒ ได้ทราบถึงแนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ

๑.๙.๓ ได้ทราบถึงผลการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ

บทที่ ๒

อายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ในบทนี้ จะศึกษาเรื่องอายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา โดยวางกรอบในการศึกษาไว้ ๓ หัวข้อคือ (๑) ความเบื้องต้นเกี่ยวกับอายตนะ ประกอบด้วย ความหมาย ประเภท ลักษณะ ความสำคัญ และกระบวนการทำงาน (๒) อายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา (๓) พุทธวิธีอุปมาอุปไมยเกี่ยวกับอายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

๒.๑ ความเบื้องต้นเกี่ยวกับอายตนะ

๒.๑.๑ ความหมายของธาตุ อายตนะ และผัสสะ

(ก) ความหมายที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้แสดงความหมายของธาตุ อายตนะ และผัสสะ สรุปความได้ว่า ธาตุ หมายถึง (๑) ธาตุ เป็นคำเรียกสภาวะที่เป็นนิรชัพ (ไม่มีชีพ) พระพุทธองค์ได้ทรงทำธาตุเทศนาเพื่อถอนชีวิตสัญญา (ความสำคัญว่าชีพ) ไว้ในพระบาลีว่า “ดูกรภิกษุ บุรุษนี้มีธาตุ ๖” ดังนี้ เป็นอาทิแล (๒) ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัทธาธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ คันธธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ โผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ ชื่อว่าธาตุทั้งหลาย (๓) ธรรมทั้งหลายมีจักขุเป็นต้น เรียกว่าธาตุ ก็ด้วยอำนาจแห่งความหมายว่า จัดขึ้น อันสัตว์ทรงไว้ เป็นต้น^๑

อายตนะ หมายถึง (๑) ธรรมที่ได้ชื่อว่าอายตนะเพราะ ๑.เป็นที่สืบต่อ (แห่งจิตและเจตสิก) ๒.แผ่อายตนะ (คือจิตและเจตสิกที่มาในทวารและอารมณ์นั้นๆ) ๓.นำอายตนะ (คือสังสารทุกข์อันยึดเยื่ออยู่แล้ว) ไป (๒) โดยอีกนัยหนึ่ง มีความหมาย ๕ ประการคือ ๑.เป็นสถานที่อยู่ ๒.เป็นบ่อเกิด ๓.เป็นที่หม่นม ๔.เป็นถิ่น (หรือแหล่ง) กำเนิด ๕.เป็นเหตุ (๓) อายตนะ ๑๒ คือ

^๑ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท ธนาพรส, ๒๕๕๑), หน้า ๘๑๑-๘๑๓.

จักขายตนะ รูปายตนะ โสตายตนะ สัททายตนะ ฆานายตนะ คันธายตนะ ชิวหายตนะ รสายตนะ
กายายตนะ โสภณูปายตนะ มนายนตนะ รัมมายตนะ^๒

ผัสสะ หมายถึง สภาวะธรรมโดยอ้อมถูกต้อง เหตุนี้ สภาวะธรรมนั้นจึงชื่อว่า ผัสสะ
(ผู้ถูกต้อง) ผัสสะนี้ มีการถูกต้องเป็นลักษณะ มีการทำให้กระทบกันเป็นกิจมีความร่วมกันเข้า (แห่ง
จิตกับอารมณ์) เป็นผล มีอารมณ์ที่มาปรากฏ (แห่งจิต) เป็นเหตุใกล้ จริงอยู่ ผัสสะนี้แม้เป็นอรูป
ธรรม ก็ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ด้วยอาการ (จุ) ถูกต้อง (จึงว่ามีการถูกต้องเป็นลักษณะ) อนึ่ง ผัสสะ
นั้น แม้ไม่คิดอยู่ (ที่ไหน) สักแห่ง ก็ยังจิตและอารมณ์ให้กระทบกันได้ ดังรูปกระทบจักขุและเสียง
กระทบหูฉะนั้น (จึงว่า มีการทำให้กระทบกันเป็นกิจ) ซึ่งว่ามีความร่วมกันเข้าเป็นปัจจุปัจฐาน
เพราะปรากฏด้วยอำนาจเหตุของตน กล่าวคือดิถีสันนิบาต (ความร่วมมือกันเข้าแห่งธรรม ๓ คือ
อายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ) ซึ่งว่ามีอารมณ์ที่มาปรากฏเป็นปัจจุฐาน เพราะ
เกิดขึ้นในอารมณ์ที่สมันนาหาร (การประมวลความคิด) อันควรแก่ผัสสะนั้นและอินทรีย์ด้วย
(ช่วยกัน) แต่ให้โดยไม่มีระหว่างทีเดียว^๓

นอกจากนี้ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ยังมีข้อความอุปมาอุปไมยความหมายของอายตนะ
ความว่า อายตนะภายในพึงเห็นเหมือนบ้านร้าง เพราะปราศจากความยั่งยืน ความงาม ความสุข และ
ความเป็นตัวตน อายตนะภายนอกพึงเห็นเหมือนโจรปล้นหมู่บ้าน เพราะอายตนะภายนอกเหล่านั้น
เป็นฝ่ายอกิฆาต (กระทบ เบียดเบียน) ซึ่งอายตนะภายใน สมพระบาลีว่า “คูกริกิฆุทั้งหลาย จักขุถูกรู
รูปทั้งหลายทั้งที่น่าชอบใจ และไม่น่าชอบใจเบียดเบียนเอา” ดังนี้เป็นต้น^๔

(ข) ความหมายในทรรศนะของนักวิชาการพระพุทธศาสนา

นักวิชาการทางพระพุทธศาสนา ได้กล่าวถึงความหมายของอายตนะ อารมณ์ และผัสสะ
ไว้ดังนี้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายของอายตนะ อารมณ์ และผัสสะ
ไว้ว่า

อายตนะ แปลว่า ที่ต่อหรือแดน หมายถึงที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แคนเชื่อมต่อให้เกิด
ความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ แปลอย่างง่าย ๆ ว่า ทางรับรู้ มี ๖ อย่าง ดังที่เรียกในภาษาไทยว่า
ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โลกนั้นปรากฏลักษณะอาการแก่นุชย์เป็นส่วนๆ ด้านๆ ไป เท่าที่มนุษย์จะมี

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๐๕-๘๐๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗๒.

^๔ พระเมธีกิตติโยคิน (พิน กิตติปาโล ป.ธ. ๕) ธนิต อยู่โพธิ์ ป.ธ. ๕, วิสุทธิมรรค แปล เล่ม ๓,
(กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ วิญญาน, ๒๕๔๑), หน้า ๘๘.

แดนหรือเครื่องมือสำหรับรับรู้ คือเท่ากับจำนวนอายตนะ ๖ นั่นเอง สิ่งที่ถูกหรือลักษณะอาการต่าง ๆ ของโลก เรียกชื่อว่าอายตนะเหมือนกัน ดังนั้น แดนต่อความรู้ภายใน จึงเรียกว่าอายตนะภายใน มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าทวารหรืออินทรีย์ ๖^๕ และแดนต่อความรู้ภายนอกเรียกว่า อายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องกาย และสิ่งที่ใจนึก โดยทั่วไปนิยมเรียกว่า อารมณ์^๖

อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ จัดลงในขั้นที่ ๕ ได้ดังนี้

๑. อายตนะ ๕ คู่แรก (จักขุ-รูป โสต-สัททะ ฆานะ-คันธะ ชิวหา-รส กาย-โณภูฏัพพะ) อยู่ในรูปขั้นที่

๒. อายตนะภายในที่ ๖ คือ มโน หรือใจ อยู่ในวิญญาณขั้นที่

๓. อายตนะภายนอกที่ ๖ คือ ธรรม หรือธรรมารมณ์ อยู่ในขั้นที่ ๔ คือ นามขั้นที่ ๓ (เวทนา สัญญา สังขาร) และรูปขั้นที่ (เฉพาะที่เป็นสุขุมรูปเท่านั้น เช่น อากาศธาตุ ความเป็นหญิง ความเป็นชาย ความเบา ความอ่อนสลวย ความสืบต่อ ความทรุดโทรม การขยายตัว ความแปรสลายของรูป เป็นต้น) กับทั้งนิพพานซึ่งเป็นภาวะพ้นจากขั้นที่^๗

อารมณ์ แปลว่า สิ่งอันเป็นที่สำหรับจิตมาหวังอยู่ หรือ สิ่งสำหรับยึดหน่วงของจิต แปลงๆ ว่าสิ่งที่ถูกรับรู้ หรือสิ่งที่ถูกรู้^๘

ผัสสะ หรือ สัมผัส แปลตามรูปศัพท์ว่าการกระทบ แต่มีความหมายทางธรรมว่า การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ เรียกว่า ผัสสะก็คือการรับรู้ นั่นเอง มีชื่อเรียกแยกเป็นต่างๆ ไปตามทางรับรู้คืออายตนะนั้นๆ ครบจำนวน ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส^๙

พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถาน ได้ให้ความหมายของ อายตนะ อารมณ์ และผัสสะ ไว้ว่า อายตนะ หมายถึง เครื่องรู้และสิ่งที่รู้ เช่น ตาเป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่รู้ ในพระพุทธศาสนา หมายถึง จักขุ โสต ฆาน ชิวหา กาย ใจ เรียกว่า อายตนะภายใน เป็นเครื่องติดต่อกับอายตนะภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ธรรมารมณ์^{๑๐}

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๑.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔-๓๕.

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕.

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖.

^{๑๐} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทนานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๖๖.

อารมณ์ หมายถึง สิ่งที่ยึดหน่วงจิตโดยผ่านทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เช่น รูปเป็นอารมณ์ของตา เสียงเป็นอารมณ์ของหู เป็นต้น^{๑๑}

ผัสสะ หมายถึง การกระทบ การถูกต้อง เช่น ผัสสะทางกาย ผัสสะทางใจ การที่ตา หู จมูก ลิ้น และกาย กระทบกับรูป เสียง กลิ่น รส และสิ่งที่รับรู้ได้ทางกาย เช่น ความสุขทางผัสสะ^{๑๒}

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) ได้ให้ความหมายของอายตนะ อารมณ์ และผัสสะไว้ว่า

อายตนะ (อ่านว่า อายะตะนะ) แปลว่า ที่เชื่อมต่อ, เครื่องติดต่อ หมายถึงสิ่งที่เป็นสื่อสำหรับติดต่อกัน ทำให้เกิดความรู้ขึ้น แบ่งเป็น ๒ อย่างคือ (๑) อายตนะภายใน หมายถึงสื่อเชื่อมต่อที่อยู่ในตัวคน มี ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้งหมดนี้เป็นที่เชื่อมต่อกับอายตนะภายนอก (๒) อายตนะภายนอก หมายถึงสื่อเชื่อมต่อที่อยู่นอกตัวคน มี ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะพรรณารมณ์ ทั้งหมดนี้เป็นคู่กับอายตนะภายใน เช่น รูปคู่กับตา หูคู่กับเสียง เป็นต้น อายตนะภายนอกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า อารมณ์ เมื่อตาเห็นรูป เรียกว่าสัมผัส รู้ว่ามีการเห็น เรียกว่า วิญญาณ เกิดความรู้สึกขึ้นเมื่อตาเห็นรูป เรียกว่า เวทนา^{๑๓}

อารมณ์ แปลว่า สิ่งหน่วงเหนี่ยวจิต สิ่งที่ยึดดึงจิตไว้ อารมณ์ในคำวัดหมายถึงสิ่งที่จิตไปเกาะเกี่ยวอยู่แล้วยึดจิตไว้ มี ๖ อย่าง คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ และธรรม มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสธารมณ์ โสภณูปพะารมณ์ ธรรมารมณ์ ตามลำดับ อารมณ์ในภาษาทางโลกนำมาใช้กับความรู้สึกนึกคิดหรือจิตใจที่แปรปรวน เปลี่ยนแปลงไปแต่ละช่วงเวลา เช่นที่ใช้ว่า อารมณ์ดี อารมณ์เสีย อารมณ์ร้อน อารมณ์เย็น ไม่มีอารมณ์ เป็นต้น ซึ่งมีความหมายต่างจากความหมายตามรูปศัพท์โดยสิ้นเชิง^{๑๔}

สัมผัส หมายถึงปฏิภิกิริยาที่เกิดขึ้นเมื่อองค์ประกอบ ๓ อย่างคือ อายตนะภายใน ๖ (ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ) อายตนะภายนอก ๖ (รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ อารมณ์) และวิญญาณ มาประจวบกันหรือกระทบกันเข้า มีชื่อเรียกไปตามชื่ออายตนะภายใน ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส^{๑๕}

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖๗.

^{๑๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓๑.

^{๑๓} พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘,ราชบัณฑิต), **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ อธิบายศัพท์และแปลความหมายคำวัดที่ชาวพุทธควรรู้**, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบัน บันลือธรรม, ๒๕๕๓), หน้า ๑๓๕๐.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕๓.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๕๗.

อุทัย บุญเย็น ได้ให้ความหมายของอายตนะ และธาตุ ไว้ว่า

อายตนะ แปลว่า ที่ต่อ ที่เกิด แคนเชื่อมต่อ หมายถึงทางรับรู้ คือรับรู้อายตนะภายนอก โดยจับคู่กัน เช่น ตาเห็นรูป เป็นต้น เพราะเป็นช่องทางรับรู้ อายตนะภายใน จึงเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า ทวาร เพราะถูกรู้อายตนะภายนอก จึงเรียกได้อีกอย่างหนึ่งว่า อารมณ์ (แปลว่าสิ่งยึดหน่วงจิต) ในภาษาธรรม นิยมพูดว่า อายตนะภายในคู่กับอายตนะภายนอก และทวารคู่กับอารมณ์ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แต่ละอย่างมีระบบการทำงานเป็นของตัวเอง เช่น ระบบการทำงานของตา มีหน้าที่ในการเห็น หู มีหน้าที่ในการฟัง เป็นต้น ระบบการทำงานมีหน้าที่เฉพาะอย่างนี้ เรียกว่า อินทรีย์ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จึงเป็นอินทรีย์แต่ละอย่าง เรียกว่า จักขุนทรีย์-โสตอินทรีย์-ฆานินทรีย์-ชีวหินทรีย์-กายอินทรีย์ และมนินทรีย์ คำว่า อายตนะ ในอภิธรรม ใช้อธิบายสภาวะเมื่อตาเห็นรูป หูฟังเสียง เป็นต้น เช่นพูดว่า อายตนะภายในกับอายตนะภายนอกถึงกันเกิดวิญญาณ หรือคำว่า จักขุไม่เพียง จักขุในที่นี้ ได้แก่ อายตนะอย่างหนึ่ง อายตนะภายนอกหรืออารมณ์ มีชื่ออื่นอีก คือ โคจร-ที่เกี่ยว ที่หา กิน (ของอายตนะภายใน) อีกชื่อหนึ่งคือ วิสัย-สิ่งผูกพัน, แคนดำเนิน (ของอายตนะภายใน) นอกจากนี้ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (เฉพาะที่น่ารักน่าใคร่) ยังได้ชื่อว่า กามคุณ อีกด้วย (กามคุณ-ส่วนอันน่าปรารถนาของกาม)^{๑๖}

ธาตุแบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ

๑. ปฐวีธาตุ-อาโปธาตุ-เตโชธาตุ-วาโยธาตุ-อากาศธาตุ-วิญญาณธาตุ

๒. สุขธาตุ-ทุกข์ธาตุ-โสมนัสธาตุ-โทมนัสธาตุ-อุเบกขาธาตุ-อวิชชาธาตุ

๓. กามธาตุ-พยาบาทธาตุ-วิหิงสาธาตุ-เนกขัมมธาตุ-อัพยาบาทธาตุ-อวิหิงสาธาตุ (แต่ละกลุ่มเรียกว่า ธาตุ ๖ รวมเป็นธาตุ ๑๘)

ธาตุแต่ละอย่าง ที่ได้ชื่อว่าธาตุ เพราะเป็นสภาวะที่เมื่อแยกส่วนประกอบออกจนถึงที่สุด ก็จะไม่มีอะไรเลย ที่เห็นว่าเป็นรูป หรือเป็นอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็เพราะมีส่วนประกอบเป็นเครื่องแสดงออก เคยมีภิกษุรูปหนึ่งทูลถามพระพุทธองค์ว่า ธาตุ ๔ (เป็นต้น) จะดับโดยไม่เหลือ ณ ที่ใด มีพระดำรัสตอบเป็นใจความว่า ดับวิญญาณเสียได้ ธาตุ ๔ เป็นต้น ก็ดับไม่เหลือ ณ ที่นั้น แสดงว่าสภาวะอันแท้จริงของธาตุไม่มีอะไรเลย (เป็นอนัตตา)

ธาตุ ๖ ในกลุ่มปฐวีธาตุ (ยกเว้นวิญญาณธาตุ) แต่ละธาตุแบ่งเป็น ๒ อย่างคือ ธาตุภายในกับธาตุภายนอก เช่น ปฐวีธาตุที่เป็นภายใน ได้แก่ ธาตุภายในตน ที่เป็นภายนอกคือธาตุที่อยู่นอกตัว

^{๑๖} อุทัย บุญเย็น, พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สำนักพิมพ์โพธิเนตร จำกัด, ๒๕๔๕), หน้า ๖๕-๖๑.

ส่วนวิญญาณธาตุ (ธาตุรู้) คือ ธาตุรู้ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางมโน (ได้แก่ จักขุวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ เป็นต้น)

ธาตุ ๔ นั้น ถ้าแปลว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม ก็ไม่ตรงกับ ความหมายที่แท้จริงนัก เพราะปฐวีธาตุ ได้แก่สภาวะที่แข็งแข็ง อาโปธาตุได้แก่สภาวะที่เอิบอาบ ชีมีชาบ เหนียว เกาะกุ่ม เตโชธาตุได้แก่สภาวะที่ร้อน อุณ วาโยธาตุได้แก่สภาวะที่พัดไปมาเคร่งตึง ส่วนอากาศธาตุได้แก่ช่องว่าง อวกาศ

ความรู้สึก (เวทนา) ต่างๆ ก็มีสภาวะอยู่ในตัวเองจึงจัดเป็นธาตุ อวิชชาธาตุนั้น ชี้ไปที่โมหะซึ่งเป็นอกุศลมูล (ธาตุเหล่านี้อยู่ในกลุ่มสุขธาตุ)

ธาตุ ๖ ในกลุ่มกามธาตุแต่ละอย่างนั้น ความดำริ (สังกัปปะ) คือธาตุ

อภิธรรมจำแนกธาตุไว้ ๑๘ อย่างคือ จักขุธาตุ รูปธาตุ จักขุวิญญาณธาตุ โสตธาตุ สัทธาธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ฆานธาตุ กันธาธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ ชิวหาธาตุ รสธาตุ ชิวหาวิญญาณธาตุ กายธาตุ ไผฏฐัพพธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนธาตุ ธรรมธาตุ มโนวิญญาณธาตุ^{๑๗}

ป.หลงสมบุญ ได้ให้ความหมายของ อายุตนะ อารมณ์ และผัสสะ ไว้ว่า

อายุตนะ (นป.) ที่เป็นที่มาร่วมกัน, ที่เป็นที่มาประชุมกัน, ที่เป็นที่มาพร้อมกัน, ที่ประชุม, ที่เป็นที่ต่อ, ที่เป็นที่มาต่อ, แคนติดต่อกัน, เทวาลัย, ที่อยู่, ประเทศที่เกิด, บ้านเกิดเมืองนอน, บ่อ, บ่อเกิด, อากร, เหตุ, หมู, ผุง, ปทปุระณะ(การทำบทาให้เต็มให้สละสลวย), ลัทธิ อุ. ดิตถายตณ ลัทธิ เดียรถีย. อายุพุโพ, ตนุ วิตุถาเร, อ. อถวา, อายุพุโพ, ยตุ ปยตเน, ยู. ส. อายุตนะ.^{๑๘}

อารมณ์มณ (นป.) ธรรมชาติเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวของจิต, ธรรมชาติเป็นที่เหนี่ยวของจิต, ธรรมชาติเป็นที่มาารมณ์, ธรรมชาติเป็นที่ยินดีของจิต, เครื่องยึดเหนี่ยวของจิต, เครื่องยึดหน่วงแห่งจิต, ความคิด, ความรู้สึก, เหตุ, โจร, นิสัยใจคอ, อารมณ์ (ความเป็นไปแห่งจิตในขณะหนึ่งๆ) ธรรมชาติที่เกิดขึ้นให้จิตรู้สึก สิ่งที่จิตรู้). วิ. อากนตวา อา ภูโส วา จิตตเจตสิกกา ฐมา รมนติ เอตถาติ อารมมณ. อายุพุโพ, รุม รมณ, ยู.^{๑๙}

ผัสสะ (นป.) อันกระทบ, อันถูกต้อง, การกระทบ, การถูกต้อง, ความกระทบ, ความถูกต้อง^{๒๐}

^{๑๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒-๗๔.

^{๑๘} ป.หลงสมบุญ, พจนานุกรม มคธ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ อักษรการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๕๖.

^{๑๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑๔.

พระราชนิเวศรังสี คัมภีรปัญญาวิศิษฎ์ (เทศก์ เทสรังสี) ได้ให้ความหมายของอายตนะไว้ว่า อายตนะ หมายถึง บ่อเกิดหรือสื่อสัมพันธ์ บ่อเกิดหรือสื่อสัมพันธ์อะไร อธิบายว่าสื่อสัมพันธ์ของอายตนะทั้งสองแล้วเกิดอารมณ์ขึ้น บ่อน้ำก็คือสายของน้ำที่ออกมาจากใต้ดิน แล้วไหลเนื่องติดต่อกันกับน้ำที่อยู่ข้างนอกไม่ขาดสายนั่นเอง อายตนะมีตาเป็นต้น เมื่อสัมผัสกับรูปแล้วก็ติดต่อสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องถึงประสาทเข้ามาหาใจ แล้วใจก็รับเอามาเป็นอารมณ์ ถ้าดีก็ชอบใจ สนุกเพลิดเพลิน ธรรมดา ถ้าไม่ดีก็ไม่ชอบใจ คับแค้นเป็นทุกข์โทมนัสต่อไป อายตนะอื่นๆ มีหูเป็นต้น ก็มีนัยเช่นเดียวกัน^{๒๐}

สุจินต์ บริหารวนเขตต์ ได้ให้ความหมายของอารมณ์ไว้ว่า อารมณ์ (อารมณ์มณ หรือ อาลมฺพน) หมายถึงสิ่งที่จิตรู้ ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นเห็นสิ่งที่ปรากฏทางตา สิ่งที่ปรากฏทางตาก็เป็นอารมณ์ของจิตนั้น ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นได้ยินเสียง เสียงก็เป็นอารมณ์ของจิตขณะนั้น ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นรู้สึกกลิ่น กลิ่นก็เป็นอารมณ์ของจิตขณะนั้น ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นลิ้มรส รสก็เป็นอารมณ์ของจิตขณะนั้น ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นรู้เย็น รู้ร้อน รู้อ่อน รู้แข็ง รู้ติง รู้ไหว เย็นร้อนอ่อนแข็งติงไหวก็เป็นอารมณ์ของจิตขณะนั้น ขณะใดที่จิตเกิดขึ้นนึกคิดนึกถึงเรื่องราวต่างๆ เรื่องราวต่างๆ ก็เป็นอารมณ์ของจิตที่กำลังนึกคิดขณะนั้น ดังนี้เป็นต้น เมื่อมีจิตก็ต้องมีอารมณ์คู่กันไปทุกครั้ง จิตเกิดขึ้นขณะใดจะต้องรู้อารมณ์ขณะนั้น เมื่อจิตเกิดขึ้นแล้วไม่รู้อารมณ์ไม่ได้ หรือจะมีแต่จิตซึ่งเป็นสภาพรู้โดยไม่มีอารมณ์ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ก็ได้^{๒๑}

จากความหมายของธาตุ อายตนะ และผัสสะที่กล่าวมาข้างต้น สรุปได้ว่า ธาตุเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของทุกๆ สรรพสิ่ง ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต รวมถึงอายตนะด้วยเช่นกัน การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ เรียกว่า ผัสสะ ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดกระบวนการรับรู้ ดังนั้น จึงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นในธาตุที่ประกอบขึ้นตามเหตุปัจจัยนั้น เพราะเป็นเหตุแห่งความทุกข์

๒.๑.๒ ประเภทและลักษณะของอายตนะและธาตุ

อายตนะจำแนกออกเป็น ๒ ประเภทคือ

^{๒๐} พระราชนิเวศรังสี คัมภีรปัญญาวิศิษฎ์ (เทศก์ เทสรังสี), หลวงปู่สอนไว้, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท กรังด์ปรีซ์ อินเตอร์เนชั่นแนล จำกัด, ๒๕๓๕), หน้า ๘๐.

^{๒๑} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป, (กรุงเทพมหานคร : มุทนิธิศึกษาและเผยแพร่พระพุทธศาสนา, ม.ป.ป.), หน้า ๕.

๑. อายตนะภายในหรือแดนต่อความรู้ฝ่ายภายใน มีชื่อเรียกอีกว่า “ทวาร ๖” หรือ “อินทรีย์ ๖” หมายถึงเครื่องต่อภายใน เครื่องรับรู้ มี ๖ อย่างคือ (๑) จักขุ-ตา (๒) โสตะ-หู (๓) ฆานะ-จมูก (๔) ชิวหา-ลิ้น (๕) กาย-กาย (๖) มโน-ใจ เป็นช่องทางให้วิถีจิตเกิด

๒. อายตนะภายนอกหรือแดนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก มีชื่อเรียกอีกว่า “อารมณ” หรือ “โคจร” หมายถึง เครื่องต่อภายนอก สิ่งที่ถูกรู้ภายนอก มี ๖ อย่าง คือ (๑) รูป-รูป (๒) สัทตะ-เสียง (๓) คันธะ-กลิ่น (๔) รส-รส (๕) โภกฐัพพะ-สิ่งที่ต้องกาย (๖) ธรรมารมณ-อารมณที่เกิดกับใจ หรือ สิ่งที่อยู่^{๒๓}

ตามนัยอภิธรรม จำแนกอายตนะออกเป็น ๒ ประเภทคือ

๑. อายตนะภายใน เรียกว่า อัชฌัตติกายตนะ มี ๖ คือ จักขายตนะ เป็นต้น

๒. อายตนะภายนอก เรียกว่า พาหิรายตนะ มี ๖ คือ รูปายตนะ เป็นต้น^{๒๔}

ตามนัยอภิธรรม ได้กล่าวถึงอายตนะไว้ว่า

ธรรมเหล่าใด มีสภาพคล้ายกับว่า มีความพยายาม เพื่อยังผลของตนให้เกิดขึ้น ฉะนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า อายตนะ หมายความว่า

๑. จักขายตนะ กับ รูปายตนะ ทั้ง ๒ เป็นเหตุให้การเห็นเกิดขึ้น ฉะนั้น การเห็นนี้ จึงเป็น ผลของอายตนะทั้ง ๒ นั้น ในทางอายตนะอื่นๆ ก็เป็นไปเช่นเดียวกัน คือ

๒. โสตายตนะ กับ สัททายตนะ เป็นเหตุ การได้ยิน เป็นผล

๓. ฆานายตนะ กับ คันธายตนะ เป็นเหตุ การได้กลิ่น เป็นผล

๔. ชิวหายตนะ กับ รสยตนะ เป็นเหตุ การรู้รส เป็นผล

๕. กายายตนะ กับ โภกฐัพพายตนะ เป็นเหตุ การรู้สัมผัส เป็นผล

๖. มนายตนะ กับ ธรรมายตนะ เป็นเหตุ การรู้เรื่องราวต่างๆ เป็นผล^{๒๕}

นอกจากนี้ ตามนัยอภิธรรม ยังกล่าวถึงอายตนะ ไว้อีก ๕ ประการคือ

๑. ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่เกิดแห่ง วิถีจิตบ่อยๆ คือ จะเกิดในชาติใดภพใดก็ตาม ไม่เกิดที่อื่นต้องเกิดตามอายตนะเหล่านี้ทั้งนั้น

^{๒๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๓๕-๓๖, ๔๑.

^{๒๔} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗ หลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๕๐), หน้า ๑๕๓.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๑-๑๕๒.

๒. ตา หู จมูก ลิ่น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่อยู่ของ วิถีจิต การแสดงเช่นนี้เป็นการแสดงโดย อุปจารณัย คือ แสดงโดยอ้อม เพราะวิถีจิตต่างๆ นั้น ไม่ใช่ มีอยู่แล้วที่ใน ตา หู เป็นต้น ต่อเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมเพรียงกันแล้ว วิถีจิตเหล่านั้นก็เกิดขึ้น เหมือน หนึ่งพินกับเสียงพิน ข้อมกล่าวไม่ได้ว่าเสียงพินนั้นอยู่ที่ตัวพินหรือที่สายพิน แต่ถ้าคิดขึ้นแล้ว เสียง นั้นจะปรากฏดังขึ้นมา คล้ายกับว่าเสียงนั้นอยู่ในสายพิน ข้อนี้ฉันใด วิถีจิตและอชฌัตติกายตนะ ๖ เหล่านี้ แต่ถ้ามีเหตุปัจจัยไม่บริบูรณ์ กล่าวไม่ได้ว่า วิถีจิตนี้อยู่ในอชฌัตติกายตนะ ๖ เหล่านี้ แต่ถ้ามี เหตุปัจจัยบริบูรณ์แล้วก็ปรากฏเกิดขึ้นเหมือนหนึ่งวิถีจิตนี้อยู่ในอายตนะเหล่านี้ ดังที่กล่าวมาแล้ว

๓. ตา หู จมูก ลิ่น กาย ใจ ที่เป็นอายตนะภายในนี้เรียกว่า อายตนะ เพราะเกิดขึ้นอยู่ใน สัตว์ทั่วไป ไม่เลือกชั้นต่ำ ชั้นสูง เล็ก ใหญ่ คือ ไม่ว่าจะเป็มนุษย์ เทวดา สัตว์ดิรัจฉาน ก็ต้องมีตา หู จมูก ลิ่น กาย ใจ ด้วยกันทั้งสิ้น

๔. รูปายตนะ เป็นต้น จนถึงธัมมายตนะ ที่เป็นอายตนะภายนอกนี้ เรียกว่า อายตนะ เพราะเป็นที่ประชุมแห่งวิถีจิตทั้งหลาย คือ วิถีจิตต่างๆ ที่เกิดขึ้นนั้นจะต้องมีการรับอารมณ์เสมอ การรับอารมณ์ของวิถีจิตเหล่านี้ คล้ายกับว่าเข้าไปประชุมในอารมณ์มี รูปารมณ์ เป็นต้น ที่ตนรับอยู่

๕. อายตนะภายใน ๖ และภายนอก ๖ เหล่านี้ เรียกว่าอายตนะ เพราะเป็นเหตุให้วิถีจิต เกิดขึ้น คือ ตามธรรมดาวิถีจิตที่จะเกิดขึ้นได้นั้น ต้องมีอายตนะทั้งภายในและภายนอก ถ้าไม่มี อายตนะเหล่านี้เสียแล้ว วิถีจิตเกิดขึ้นไม่ได้^{๒๖}

ตามนัยอภิธรรม ได้กล่าวถึงธาตุไว้ว่า

ธรรมชาติใด ทรงไว้ซึ่งสภาพของตน ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า ธาตุ ธรรมดาธาตุทั้ง ๑๘ นั้น ข้อมเป็นตามสภาพของตน ไม่ขึ้นกับใคร ไม่อยู่ในอำนาจของผู้ใดทั้งสิ้น สภาพของตน เป็นอย่างไร ก็รักษาสภาพของตนไว้อย่างนั้นเสมอ ไม่เปลี่ยนแปลง เช่น จักขุธาตุมีสภาพใส สมควรที่สีต่างๆ มาปรากฏได้ ฉะนั้น จักขุธาตุนี้จะเกิดอยู่กับใครก็ตาม ข้อมมีความใสที่รับสี ต่างๆ ได้เท่านั้น ความใสของจักขุธาตุไม่สามารถรับเสียง หรือกลิ่น เป็นต้น ได้เลย และก็ไม่มี ใครสามารถมาใช้อำนาจให้ความใสของจักขุธาตุนี้ รับสิ่งอื่นๆ ที่นอกไปจากสีได้

รูปธาตุมีสภาพแสดงสีให้ปรากฏในทางตา ฉะนั้น รูปธาตุนี้อาจทรงไว้ซึ่งสภาพที่แสดงสีให้ ปรากฏเฉพาะในทางตาอย่างเดียว ไม่สามารถแสดงสีให้ปรากฏในทาง หู จมูก เป็นต้น ได้

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๔-๑๕๕.

จักขุวิญญาณธาตุทรงไว้ซึ่งสภาพเห็น ฉะนั้น จักขุวิญญาณธาตุจะเกิดกับใครที่ไหนก็ตาม ย่อมมีการเห็นทั้งนั้น จะบังคับไม่ให้เห็น หรือบังคับให้เปลี่ยนการเห็นเป็นการได้ยินเสียงก็เป็นไม่ได้ ดังนี้ เป็นต้น ฉะนั้น สภาพความเป็นอยู่ของธาตุทั้ง ๑๘ เหล่านี้ จึงกล่าวว่าเป็นธรรมชาติที่ทรงไว้ ซึ่งสภาพของตนๆ ไม่มีการเปลี่ยนแปลง^{๒๓}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีข้อความที่อธิบายอายตนะ ๑๒ ไว้ดังนี้

๑. จักขวยตนะ คือ จักขุทั้งสอง
๒. โสตตยตนะ คือ ช่องหูทั้งสอง
๓. ฆานายตนะ คือ จมูก
๔. ชิวหายตนะ คือ ลิ้น
๕. กายตนะ คือ กายทั้งปวง ที่นอกเหนือจากจักขุ ช่องหู จมูก และลิ้น
๖. มนายตนะ คือ หทัยวัตถุ
๗. รูปรายตนะ คือ สรรพรูปทั้งปวง ภายนอกกาย
๘. สัททตนะ คือ สรรพเสียงทั้งปวง
๙. คันธตนะ คือ สรรพกลิ่นทั้งปวง
๑๐. รสยตนะ คือ สรรพรสทั้งปวง
๑๑. โภกฐัพพตนะ คือ สิ่งทั้งปวงที่ได้สัมผัสถูกต้องด้วยกาย
๑๒. ฐัมมยตนะ คือ จิตแลเจตสิกทั้งปวง^{๒๔}

คัมภีร์วิมุตติมรรค ได้กล่าวอธิบายลักษณะและที่อยู่ของอายตนะภายในไว้ดังนี้

๑. จักขุประสาทคืออวัยวะที่เห็นรูป เมื่อรูปกระทบกับอวัยวะนี้แล้วจะเกิดจักขุวิญญาณขึ้น นี้เรียกว่า “จักขุประสาท” อนึ่ง จักขุประสาทที่อาศัยดวงตาซึ่งมีชิ้นเล็กๆ ๓ ชิ้นอยู่รอบๆ ดวงตาดำและตาขาว และตาที่อยู่ในเนื้อเดียว ๕ ชั้นของเนื้อ เลือด ลม เสมหะ และน้ำเหลืองซึ่งมีขนาดเท่าเมล็ดฝิ่นครึ่งเมล็ด มีลักษณะคล้ายศิระะเส้นสร้างขึ้นโดยมหาภูตรูป ๔ ตามอดีตกรรม และในที่ซึ่งมีเตโชธาตุมากกว่า เรียกว่า “จักขุประสาท” เหมือนพระธรรมเสนาบดีสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า “จักขุประสาทเป็นอวัยวะที่เห็นอารมณ์ซึ่งมีขนาดเล็กละเอียดเท่าศิระะเส้น”

๒. โสตประสาทคืออวัยวะที่ฟังเสียง เสียงเมื่อกระทบอวัยวะนี้จะเกิดโสตวิญญาณขึ้น นี้เรียกว่า “โสตประสาท” อนึ่ง โสตประสาทตั้งอยู่ภายในช่องหูทั้ง ๒ ที่ปกคลุมด้วยขนสีน้ำตาล

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๖.

^{๒๔} มหาวงศ์ ชาฎษาที, พระวิสุทธิมรรค, (กรุงเทพฯมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมบรรณาการ, ๒๕๕๐), หน้า ๖๑๐.

อาศัยเยื่อแผ่นมีลักษณะคล้ายๆ ก้านเมล็ดถั่วเขียวซึ่งสร้างขึ้นโดยมหาภูตรูป ๔ ตามอดีตกรรม และเป็นที่ยังมีอากาศธาตุมากกว่า เรียกว่า “โศตประสาท”

๓. ฆานประสาทรูป คืออวัยวะที่สุดคมกลืน กลืนเมื่อกระทบกับอวัยวะนี้จะเกิด ฆานวิญญาณขึ้น นี้เรียกว่า “ฆานประสาท” อนึ่ง ฆานประสาทตั้งอยู่ภายในจมูก ซึ่งมีอยู่ ๓ อนุรูป อาศัยช่องเล็กๆ อันหนึ่งซึ่งมีลักษณะคล้ายดอกทองกลาง สร้างขึ้นโดยมหาภูตรูปทั้ง ๔ ตามอดีตกรรม และตั้งอยู่ในที่มีวาโยธาตุมากกว่า เรียกว่า “ฆานประสาท”

๔. ชิวหาประสาทรูปเป็นอวัยวะรส รสชาติต่างๆ เมื่อกระทบกับอวัยวะนี้จะเกิด ชิวหาวิญญาณขึ้น นี้เรียกว่า “ชิวหาประสาท” อนึ่ง ชิวหาประสาทมีขนาดกว้าง ๒ นิ้ว มีรูปลักษณะคล้ายๆ กับดอกอุบล ซึ่งตั้งอยู่ภายในซันเนื้อของลิ้นที่สร้างขึ้นโดยมหาภูตรูป ๔ ซึ่งเกิดจากอดีตกรรมและอยู่ในที่มีอากาศธาตุมากกว่า เรียกว่า “ชิวหาประสาท”

๕. กายประสาทรูปเป็นอวัยวะที่รู้การกระทบสัมผัสด้วยอวัยวะนี้แล้วกายวิญญาณจึงเกิดขึ้น นี้เรียกว่า “กายประสาท” อนึ่ง กายประสาทนี้ตั้งอยู่ทั่วๆ ไปในร่างกาย ยกเว้นที่ผม ขน เล็บ ฟัน และส่วนอื่นในร่างกายที่ปราศจากความรู้สึก ซึ่งสร้างขึ้นโดยมหาภูตรูปทั้ง ๔ ตามกฎเกณฑ์แห่งอดีตกรรมและตั้งอยู่ในที่มีปฏิวิธาธาตุมากกว่า นี้เรียกว่า “กายประสาท”^{๒๕}

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค มีข้อความอุปมาอุปไมยลักษณะของอายตนะ สรุปความได้ว่า

จักขุประสาทข้อมน้อมไปสู่อารมณ์อันเป็นวิสัยแห่งตน เปรียบประดุจข้อมน้อมจิตไปสู่จอมปลวกอันเป็นที่อยู่แห่งตน เพราะเป็นธรรมดาว่าข้อมน้อมยินดีพอใจในจอมปลวก เทียวแสวงหาอาหารแล้วก็กลับมาข้อมน้อมปลวกอันเป็นที่อยู่ของตน จักขุประสาทนั้นก็เช่นกัน มุ่งสู่รูปารมณ์อันเป็นวิสัยแห่งตนเสมอ หรืออีกนัยหนึ่ง ข้อมน้อมถ้าจะเลื้อยไปในสถานที่ใดๆ ก็พอใจเลื้อยไปในที่อันรกรก จักขุประสาทนั้นก็เช่นกัน มุ่งไปในที่อันบุคคลปิดกั้นปิดกั้น มีอุปมาดังงูที่พอใจที่จะเลื้อยไปในพื้นที่อันรกรก นั้น

โศตประสาทข้อมน้อมไปสู่สัททารมณ์อันเป็นวิสัยแห่งตน เปรียบประดุจจะเข้อันมีจิตน้อมไปสู่ประเทศอันมีน้ำ เพราะเป็นธรรมดาว่าจะเข้เข้เป็นชาติสัตว์น้ำ แม้ว่าจะขึ้นสู่บก จิตก็ประหวัดอยู่ในน้ำตามวิสัยแห่งตน โศตประสาทนั้นก็เช่นกัน มุ่งสู่สัททารมณ์อันเป็นวิสัยแห่งตนเสมอ หรืออีกนัยหนึ่ง จะเข้เข้ขึ้นหูไฉน เมื่อซ่อนตัวอยู่ในน้ำอันเป็นวังน้ำ หูก็คอยระวังที่จะฟังเสียง หากสิ่งอันควรจะเป็นภักษาหารปรากฏขึ้นก็โผล่ไล่ได้ทันที โศตประสาทนั้นก็เช่นกัน ระวังอยู่ที่ฟังเสียง พอได้ยินเสียงก็แล่นไปโดยทันที

^{๒๕} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ, วิมุตติมรรค, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยาม, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑๗-๒๑๘.

ฆานประสาทย่อมโน้มไปสู่คันธารมณอันเป็นวิสัยแห่งตน เปรียบประคองปีกษิชาติอันมีจิตโน้มไปในอากาศอันเป็นวิสัย แม้ว่าจะลงจับอยู่ที่พื้นปถพี พฤษกาลดาวัลย์ พนัสพนมไพโรที่ใดๆ ก็ดี จิตก็ประหวัดอยู่ในอากาศตามวิสัยแห่งตน ฆานประสาทนั้นก็เช่นกัน มุ่งสู่คันธารมณอันเป็นวิสัยแห่งตนเสมอ ฆานประสาทนี้ เมื่อกลืนมากระทบก็รับทุกกลิ่นเป็นของแห่งตน ไม่ว่าจะเป็นกลิ่นเผ็ด กลิ่นร้อน กลิ่นเปรี้ยว กลิ่นหวาน กลิ่นฝาด กลิ่นเบื่อ กลิ่นหอม กลิ่นเหม็น สรรพกลิ่น เพราะเหตุว่ากลิ่นนั้นเป็นวิสัยแห่งตน

ชีวหาประสาทย่อมโน้มไปสู่สสารมณอันเป็นวิสัยแห่งตน เปรียบประคองสุนัขอันมีจิตโน้มไปในบ้าน เพราะสุนัขบ้านย่อมรักใคร่ผูกพันอยู่ในถิ่นแห่งตน ชิวหาประสาทนั้นก็ย่อมโน้มไปสู่สสารมณอันเป็นวิสัยแห่งตนนั่นเอง

กายประสาทนั้นย่อมโน้มไปสู่โณฏฐัพพารมณอันเป็นวิสัยแห่งตน เปรียบประคองสุนัขจิ้งจอกอันมีจิตโน้มไปในป่าช้าฝิบิบ เพราะธรรมชาติของสุนัขจิ้งจอกนั้นย่อมรักใคร่ในป่าช้าฝิบิบเหตุเพราะได้กินซากอสุกเป็นอาหาร กายประสาทนั้นก็โน้มไปสู่โณฏฐัพพารมณอันเป็นวิสัยแห่งตนนั่นเอง^{๓๐}

จากประเภทและลักษณะของอายตนะที่กล่าวมาข้างต้น สรุปได้ว่า อายตนะแบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก อายตนะภายในหรืออินทริยนั้นมิอยู่ในร่างกายของมนุษย์และสัตว์ที่ยังมีชีวิตอยู่ มีรูปร่าง ลักษณะและที่อยู่ แตกต่างกันตามหน้าที่ที่ทำ

๒.๑.๓ ความสำคัญของอายตนะ

อายตนะเป็นองค์ธรรมที่เนื่องอยู่ในปฏิจจสมุปบาทอันเป็นธรรมแห่งการบรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า แสดงให้เห็นถึงกระบวนการทั้งสายเกิดทุกข์และสายดับทุกข์ เป็นสถานะของสิ่งทั้งหลายที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ส่งผลให้ทุกสรรพสิ่งเป็นไปตามธรรมชาติ ไร้ผู้บังคับกำหนด เป็นทางเกิดของกรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล เป็นเครื่องติดต่อกับโลกภายนอก เป็นเครื่องแสดงโลกภายนอกแก่ผู้เป็นเจ้าของ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงความสำคัญของอายตนะไว้ว่า “สิ่งทั้งปวงนั้นก็คือ ดากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโณฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ”^{๓๑} และตรัสอีกว่า “บุคคลจะสิ้นความทุกข์เมื่อกำหนดรู้ คลายกำหนดละสิ่งทั้งปวงนี้ได้”^{๓๒}

^{๓๐} มหาวงศ์ ชาฎษาภิ, พระวิสุทธิมรรค, หน้า ๕๕๖-๕๕๘.

^{๓๑} คูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓/๒๒.

^{๓๒} คูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๐/๒๖.

อายตนะทำหน้าที่รับใช้มนุษย์ ๒ อย่างคือ เป็นทางรับรู้โลก หรือเป็นแหล่งนำโลกมาปรากฏต่อมนุษย์ และเป็นช่องทางเสวยโลก หรือเป็นประตูที่มนุษย์จะเปิดออกไปรับอารมณ์ที่เป็นรสอร่อยของโลกมาเสวยโลภ คังนั้น อายตนะทั้ง ๖ นี้ จึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิตในฐานะเป็นสิ่งที่พึงสำรวมระมัดระวัง คุ่มครองรักษาด้วยสติ มิให้ยินดียินร้าย มิให้หลงใหลในเรื่องราวที่เกิดขึ้นทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ ให้มีสติในการดำเนินชีวิต รู้เท่าทันตลอดเวลา เป็นเหตุให้จิตใจสงบ เมื่อคุ้มครองดีแล้ว พิจารณา รู้ชัดตามความเป็นจริงแล้ว ก็จะทำได้ถึงที่สุดแห่งกองทุกข์ได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ว่า

อินทรีย์ ๖ ประการคือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์ ภิขุทั้งหลาย เมื่อใดภิขุรู้ชัดความเกิด ความดับ คุณ โทษ และเครื่องสลัดออกจากอินทรีย์ ๖ ประการนี้ตามความเป็นจริง เป็นผู้หลุดพ้นเพราะไม่ถือมั่น เมื่อนั้น ภิขุนี้เรากล่าวว่า อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ปลงภาระได้แล้ว บรรลุประโยชน์ตนโดยลำดับแล้ว ลีนภวสังโยชน์แล้ว หลุดพ้นเพราะรู้โดยชอบ^{๓๓}

พระพุทธองค์ตรัสถึงความสำคัญของอายตนะ โดยอุปมาว่าเป็นประตูเมืองความว่า เมือง ได้แก่ กาย ซึ่งประกอบขึ้นจากมหาภูตรูป ๔ เกิดจากมารดาบิดา เจริญวัยเพราะข้าวสุก และขนมกุ่มมาสไม่เที่ยงแท้ ต้องอบต้องนวดเพิน มีอันแตกกระจัดกระจายไปเป็นธรรมดา, มี ๖ ประตู ได้แก่ อายตนะภายใน ๖, นายประตู ได้แก่ สติ, ราชทูต ๒ นาย มีราชการด่วน ได้แก่ สมณะและวิปัสสนา, เจ้าเมือง ได้แก่ วิญญูญาณ, ทางสี่แยกกลางเมือง ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ คือ (๑) ปรวิธาตุ ธาตุดิน (๒) อาโปธาตุ ธาตุน้ำ (๓) เตโชธาตุ ธาตุไฟ (๔) วาโยธาตุ ธาตุลม, พระราชสาส์นตามความเป็นจริง ได้แก่ นิพพาน, ตามทางที่ตนมา ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๓๔}

จากอุปมาอุปไมยดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่า อายตนะภายในทั้ง ๖ ด้านนั้น มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิต เพราะทำหน้าที่เป็นประตูเปิดรับสิ่งที่ดีให้กับชีวิต นำชีวิตออกจากสังสารวัฏตามหนทางอันประเสริฐที่เรียกว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อนำชีวิตไปสู่ นิพพาน อันเป็นจุดหมายสูงสุดของชีวิตนั่นเอง

พิน ดอกบัว ได้กล่าวถึงความสำคัญของอายตนะที่เรียกว่าใจ ไว้ว่า วิญญูญาณธาตุนี้เป็นธาตุสำคัญที่สุด เพราะเป็นตัวการที่ทำให้ธาตุต่างๆ รวมกัน ก่อให้เกิดความรู้สึกนึกคิดมีชีวิตชีวา มีจุดหมาย มีปฏิภพต่อสิ่งแวดล้อม ธาตุทั้ง ๖ นี้ต้องอาศัยกันและกัน เพราะถ้าฟังธาตุนี้ ไม่มีรูปร่างไม่อาจแสดงอะไรให้ปรากฏได้ จำต้องอาศัยธาตุทั้ง ๕ จึงจะเกิดเป็นรูปร่างขึ้นมา เช่น เกิดเป็นคน

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๔๕๓/๓๐๖.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๕/๒๕๕.

เป็นต้น กล่าวได้ว่า ชีวิตประกอบด้วยร่างกายและจิตใจต่างอิงอาศัยกันและกัน วิญญาณหรือจิตใจนี้ ถึงแม้จะรู้ได้เพราะอาศัยร่างกาย แต่วิญญาณก็ไม่ใช่อวัยวะ เปรียบเหมือนไฟฟ้าอาศัยสายไฟฟ้าแต่ก็ไม่ใช่สายไฟฟ้า หรือ กลิ่นหอมมีในดอกไม้แต่ก็มีใช้ดอกไม้มันนั่นเอง ในกระบวนการรับรู้ที่วิญญาณก็ต้องอาศัยอายตนะทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ จึงจะรู้ได้ เช่น อาศัยตาจึงจะรูปร่าง อาศัยหูจึงจะรู้เสียง เป็นต้น อายตนะที่ ๖ หรือวิญญาณนั้นสำคัญมากเพราะนอกจากจะเป็นองค์ประกอบที่สำคัญในการตั้งครมเมื่อได้สิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมแล้ว ยังเป็นปัจจัยสำคัญหลังจากเกิดแล้วอีก กล่าวคือเมื่อคนเกิดแล้ว จิตใจหรือวิญญาณ จะมีบทบาทสำคัญที่สุด เพราะเป็นผู้รับรู้ ผู้กำหนดโชคชะตาของคน คนจะรับรู้ความรู้สึกต่างๆ ได้ก็เพราะวิญญาณ จะรู้เรื่องราวต่าง แก่เพราะวิญญาณ จะสุขทุกข์ก็เพราะวิญญาณ ตลอดถึงจะเป็นคนดี คนชั่ว หรือเลือกเป็นคนแบบไหนก็เพราะวิญญาณ เพราะฉะนั้นทุกสิ่งทุกอย่างจึงสำเร็จมาจากวิญญาณ^{๓๕}

จากข้อมูลที่ได้นำมาศึกษาข้างต้น ผู้ศึกษาสรุปได้ว่า อายตนะที่ ๖ หรือใจหรือวิญญาณนี้ มีความสำคัญที่สุดและมีอิทธิพลในการควบคุมอายตนะที่เหลือ เพราะกระบวนการรับรู้ที่เริ่มตั้งแต่การรับประสบการณ์ผ่านทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย เข้ามา ส่วนใจนั้นเป็นตัวคิด ซึ่งการคิดเป็นคิดถูกต้องนี้มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะการคิดมีอิทธิพลต่อการกระทำกรรมทั้งด้านกายกรรม วาจากรรมและมโนกรรม กล่าวคือ การคิดมีอิทธิพลต่อการพูดและกระทำ เมื่อคิดเป็นก็ทำให้พูดเป็น และทำเป็น ดังนั้นการแก้ปัญหาชีวิต ต้องเริ่มต้นที่ “การคิดเป็น” ก็จะทำให้แก้ปัญหาเป็น^{๓๖}

๒.๑.๔ กระบวนการทำงานของอายตนะ

(ก) การเกิดขึ้นของอายตนะ

ธรรมชาติได้สร้างอายตนะให้มืออยู่คู่กับชีวิตมนุษย์ตั้งแต่ยังอยู่ในครรภ์ของมารดา เพื่อให้มนุษย์ใช้เป็นเครื่องมือสำคัญในการดำเนินชีวิตตามกำลังสติปัญญาและเจตนาารมณ์หรือความมุ่งหมายของตน ความเกิดขึ้นแห่งอายตนะภายในทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ของสัตว์ผู้เกิดในครรภ์นั้น ไม่ได้เกิดขึ้นพร้อมกันทีเดียว^{๓๗} แต่จะเกิดขึ้นไปตามลำดับ คือ มนุษย์อายตนะกับกายอายตนะเกิดขึ้นในขณะปฏิสนธิ จักขายตนะ โสตายตนะ ฆานายตนะ และชีวหายตนะ เกิดขึ้นในเวลาต่อมา

^{๓๕} ฟั้น ดอกบัว, แนวความคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ: การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ไสภณการพิมพ์, ๒๕๔๓), หน้า ๑๑๖.

^{๓๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), รุ่งอรุณของการศึกษา เบิกฟ้าแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๗๒.

^{๓๗} คูรายละเอียดยใน อภ.ก. (ไทย) ๓๗/๖๕๑-๖๕๒/๗๓๗-๗๓๘.

พระพุทธองค์ตรัสไว้ในอินทกสูตร^{๘๘}ว่า “รูปนี้เป็นกลละ”^{๘๙} ก่อน จากกลละเกิดเป็นอัพพุทะ^{๙๐} ต่อจากอัพพุทะเกิดเป็นเปลี ต่อจากเปลีเกิดเป็นขณะ ต่อจากขณะเกิดเป็นปุม ๕ ปุม^{๙๑} ต่อจากนั้น ผม ขน เล็บจึงเกิดขึ้น มารดาของสัตว์ผู้อยู่ในครรภ์นั้น บริโภคข้าว น้ำ โภชนาหารอย่างใด สัตว์ผู้อยู่ในครรภ์มารดาก็ยังอัตรภาพให้เป็นไปในครรภ์ด้วยข้าว น้ำ โภชนาหารอย่างนั้น”

มนุษย์จึงถือกำเนิดมาพร้อมอายตนะภายในหรือประสาทสัมผัสทั้ง ๖ ซึ่งเป็นประจักษ์ชีวิตเพียง ๖ ด้านที่ทำหน้าที่รับใช้ชีวิตแตกต่างกันไปตามอายตนะภายนอกหรืออารมณ์อันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวใจทั้ง ๖ ลักษณะ การรับรู้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้ง ๓ อย่าง ได้แก่ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ เรียกว่าผัสสะ ซึ่งหมายถึง การบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ เมื่อผัสสะเกิดขึ้น ก็นำไปสู่ความรู้แจ้งคือ รู้อารมณ์ เช่น ตาเป็นเครื่องรับรู้รูปเกิดความรู้คือเห็น หูเป็นเครื่องรับรู้เสียงเกิดความรู้คือได้ยิน เป็นต้น ส่งผลให้เกิดความรู้สึกต่ออารมณ์นั้น เช่น สุข ทุกข์ หรือไม่สุขไม่ทุกข์ ใดๆอย่างหนึ่ง การจำได้หมายรู้ การคิดปรุงแต่ง ตลอดจนการแสดงออกต่างๆ ที่สืบเนื่องไปตามลำดับ ดังนั้น อายตนะ ๖ อารมณ์ ๖ และวิญญาณ ๖ จึงมีความเกี่ยวเนื่องกันในฐานะที่เป็นแหล่งเกิดของผัสสะ อันเป็นจุดเริ่มต้นของการสื่อสารระหว่างชีวิตและโลกทั้งภาคการรับรู้และการตอบสนอง เป็นทางแยกของการตัดสินใจเลือกประกอบกรรมที่เป็นกุศลหรืออกุศล ซึ่งส่งผลต่อทุกกระบวนการในความเป็นไปของชีวิตตั้งแต่เกิดจนตายเลยทีเดียว

(ข) ความสัมพันธ์ของอายตนะภายในและอายตนะภายนอก

การทำหน้าที่ของอายตนะ ทำให้เกิดความรู้ซึ่งเกิดจากการเชื่อมต่อระหว่างอายตนะภายนอกกับอายตนะภายใน เมื่ออายตนะภายในซึ่งเป็นแดนรับรู้กระทบกับอารมณ์ คืออายตนะภายนอกซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ก็จะเกิดความรู้เฉพาะด้านของอายตนะแต่ละอย่างขึ้นเรียกว่า วิญญาณ หมายถึงความรู้แจ้งคือรู้อารมณ์นั่นเอง

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงความเกี่ยวเนื่องของอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ ไว้ดังนี้

๑. (จักขุ) ตา เป็นเครื่องรับรู้รูป เกิดความรู้คือ เห็น (จักขุวิญญาณ)

^{๘๘} คุราวละเอียคใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๓๕/๓๓๗-๓๓๘.

^{๘๙} กลละ หมายถึงรูปละเอียดมีลักษณะกลมใส ขนาดเท่าหยดน้ำมันที่ติดอยู่บนขนแกะซึ่งเหลือจากการสับด ๓ ครั้ง (ส.ส.อ. ๑/๒๓๕/๒๘๔, ส.ฎีกา ๑/๒๓๕/๓๒๖).

^{๙๐} อัพพุทะ หมายถึงรูปละเอียดที่เกิดถัดจากกลละนั้นไป ๗ วัน มีสีเหมือนน้ำล้างเนื้อ มีลักษณะเหมือนดินบุกเหลว (ส.ส.อ. ๑/๒๓๕/๒๘๕, ส.ฎีกา ๑/๒๓๕/๓๒๖).

^{๙๑} ปุม ๕ ปุม หมายถึงในสัปดาห์ที่ ๕ เกิดเป็นปุม ๕ ปุม คือ แขน ๒ เท้า ๒ ศีรษะ ๑ (ส.ส.อ. ๑/๒๓๕/๒๘๕).

๒. (โศตะ) หู เป็นเครื่องรับรู้เสียง เกิดความรู้คือ ได้ยิน (โศตวิญญาณ)
๓. (ฆานะ) จมูก เป็นเครื่องรับรู้กลิ่น เกิดความรู้คือ ได้กลิ่น (ฆานวิญญาณ)
๔. (ชีวหา) ลิ้น เป็นเครื่องรับรู้รส เกิดความรู้คือ รู้รส (ชีวหาวิญญาณ)
๕. (กาย) เป็นเครื่องรับรู้โผฏฐัพพะ เกิดความรู้คือ รู้สิ่งต้องกาย (กายวิญญาณ)
๖. (มโน) ใจ เป็นเครื่องรับรู้ธรรมารมณ์ เกิดความรู้คือ รู้เรื่องในใจ (มโนวิญญาณ)

การรับรู้จะเกิดขึ้นได้เมื่อวิญญาณเกิดขึ้น ซึ่งโดยปกติวิญญาณจะเกิดขึ้นเมื่อเกิดการกระทบกันระหว่างอายตนะภายนอกกับอายตนะภายใน แต่ในบางกรณีก็ไม่เกิดการรับรู้ เช่น ถูก สัมผัสขณะหลับ หรือมองสิ่งต่างๆ ขณะเหม่อลอย จะไม่เกิดการรับรู้ใดๆ การรับรู้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมี องค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้ง ๓ อย่าง ได้แก่ อายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ เรียกว่าผัสสะ หรือสัมผัส แปลว่า การกระทบ หรือหมายความว่า การบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ

เมื่อผัสสะเกิดขึ้น กระบวนการรับรู้ก็ดำเนินต่อไป เริ่มตั้งแต่ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้ เข้ามานั้น การจำหมาย การคิดปรุงแต่ง ตลอดจนการแสดงออกต่างๆ ที่สืบเนื่องไปตามลำดับ ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เรียกว่า เวทนา แปลว่า การเสวยอารมณ์ หรือการเสพรสอารมณ์ คือ ความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น โดยเป็นสุขสบาย ไม่สบาย หรือเฉยๆ อย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเวทนามีการเกิดตามช่องทางของอายตนะที่เกิดขึ้น เช่น เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา เวทนาที่เกิดจากการสัมผัสทางหู เป็นต้น ซึ่งสามารถจัดระดับเวทนาออกเป็น 3 ระดับ ได้แก่ สุข ทุกข์ อทุกขมสุข (อ่านว่า อะ-ทุก-ชะ-มะ-สุข) หรือถ้าจัดให้ละเอียดลงไปอีกก็จะได้ 5 ระดับ ได้แก่ สุข ทุกข์ โสมนัส โทมนัส และ อุเบกขา (เป็นกลางๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ คือเฉยๆ)^{๔๒}

จากความดังกล่าวข้างต้น สรุปความสัมพันธ์ของอายตนะในกระบวนการรับรู้ได้ดังนี้
 อายตนะ + อารมณ์ + วิญญาณ = สัมผัสเวทนา หรืออาจกล่าวได้ว่า ทางรับรู้ + สิ่งที่ถูกรู้ + วิญญาณ
 = การรับรู้ เกิดความรู้สึกต่ออารมณ์ และแสดงด้วยภาพตาราง^{๔๓} ได้ดังนี้

^{๔๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, หน้า ๑๕-๑๗.

^{๔๓} อุทัย บุญเย็น, พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา, หน้า ๖๘.

อายตนะภายใน (ทวาร) 6	+	อายตนะภายนอก (อารมณ์) 6	→	วิญญาณ
1. จักขุ (ตา)		1. รูป (รูป)		1. จักขุวิญญาณ
2. โสตะ (หู)		2. สัททะ (เสียง)		2. โสตวิญาณ
3. ฆานะ (จมูก)		3. คันธะ (กลิ่น)		3. ฆานวิญาณ
4. ชิวหา (ลิ้น)		4. รสชะ (รส)		4. ชิวหาวิญาณ
5. กาย (กาย)		5. โผฏฐัพพะ (สิ่งต้องกาย)		5. กายวิญาณ
6. มโน (ใจ)		6. ธรรม (เรื่องที่ใจนึกคิด)		6. มโนวิญาณ
ประกอบศัพท์เป็น จักขายตนะ, โสตายตนะ, ฆานายตนะ, ชิวหายตนะ, กายายตนะ, มนายตนะ, จักขุทวาร, โสตทวาร, ฆานทวาร, ชิวหาทวาร, กายทวาร, มโนทวาร, (ประสาทรูปหรือ ประสาท ใช้กับ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ไม่รวม ถึงใจ (มโน)		ประกอบศัพท์เป็น รูปายตนะ สัททายตนะ คันธายตนะ รสายตนะ โผฏฐัพพายตนะ อัมมายตนะ รูปารมณฺ์ สัททารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รสารมณฺ์ โผฏฐัพพารมณฺ์ อัมมารมณฺ์		แปลว่า ความรู้ทางตา (เห็น), ความรู้ทางหู (ได้ยิน), ความรู้ทางจมูก (ได้กลิ่น), ความรู้ทางลิ้น (รู้รส), ความรู้ทางกาย (อ่อนแข็ง เป็นต้น), ความรู้ทางใจ (นึกคิด)

๒.๒ อายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

๒.๒.๑ อายตนะกับไตรลักษณ์

ในหัวข้อนี้ จะได้ศึกษาอายตนะในฐานะเป็นธรรมที่มีความเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยซึ่งเป็นกลไกธรรมชาติที่เรียกว่าไตรลักษณ์ ความเข้าใจในเรื่องนี้ จะนำมาซึ่งการคลายความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวงที่เกิดจากการรับรู้ทางอายตนะนั่นเอง

ไตรลักษณ์^{๔๔} ลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไป ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง เรียกตามคำบาลีว่า เป็น อนิจจัง แต่ในภาษาไทยนิยมใช้คำว่า อนิจจัง หมายถึง สิ่งที่ไม่เที่ยง ภาวะที่เป็นอนิจจัง นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนิจจตา หมายถึง ลักษณะที่แสดงถึงความไม่เที่ยง เรียกเป็นศัพท์ว่า อนิจจลักษณะ สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ ในภาษาไทย บางทีใช้อย่างภาษาพูดว่า ทุกข์ เป็นทุกข์ เป็นของคงทนอยู่มิได้ มีสภาวะแห่งความบีบคั้นขัดแย้ง หรือภาวะที่เป็นทุกข์นั้น เรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า ทุกขตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความ เป็นทุกข์เรียกเป็นศัพท์ว่า ทุกขลักษณะ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ความเป็นของมิใช่ตัวตน ภาวะที่เป็นอนัตตานั้นเรียกเป็นคำศัพท์ตามบาลีว่า อนัตตตา หมายถึงลักษณะที่แสดงถึงความ เป็นอนัตตา มิใช่ตัว มิใช่ตน เรียกเป็นคำศัพท์ว่า อนัตตลักษณะ

มีพุทธพจน์ที่ตรัสสอนเรื่องไตรลักษณ์ซึ่งมีใจความสำคัญว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา” ความว่า

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงครั้นแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เข้าใจง่ายว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ดูกรภิกษุทั้งหลาย เพราะตถาคตอุบัติขึ้นก็ตาม ไม่อุบัติขึ้นก็ตาม ชาติุนั้น คือ ความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดา ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้นเอง ตถาคตตรัสรู้ บรรลุชาติุนั้นว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ครั้นแล้วจึงบอก^{๔๕}

ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะที่เป็นสามัญทั่วไป ๓ ประการ คือ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความมิใช่ตัวตน^{๔๖} ดังปรากฏพุทธพจน์กล่าวถึงอายตนะที่ตกอยู่ใต้กฎไตรลักษณ์ มีใจความสำคัญคือ

ในอัมมัตตานิจจสูตร อัมมัตตทุกขสูตร และอัมมัตตานิจจสูตร มีข้อความสรุปได้ว่า “อายตนะภายในไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตรัสสอนให้พิจารณาด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า อายตนะภายในไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพื่อให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนด และหลุดพ้น”^{๔๗}

^{๔๔} ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, หน้า ๔๘๔.

^{๔๕} คุรุยละเอียดใน อจ.ตัก. (ไทย) ๒๐/๑๓๓/๓๘๕.

^{๔๖} คุรุยละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐-๒๔/๒๓-๓๑.

^{๔๗} คุรุยละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑-๓/๑-๔.

ในพาหิรานิจจสูตร พาหิรทุกขสูตร และพาหิรานัตตสูตร มีข้อความสรุปได้ว่า “อายตนะภายนอกไม่เที่ยงเป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตรัสสอนให้พิจารณาด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริงว่า อายตนะภายนอกไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา เพื่อให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดและหลุดพ้น”^{๔๘}

ในอัมมัตตานิจจาติตานาคตสูตร อัมมัตตทุกขาติตานาคตสูตร และอัมมัตตานัตตาติตานาคตสูตร มีข้อความสรุปได้ว่า “อายตนะภายในทั้งที่เป็นอดีตและอนาคตไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตรัสสอนว่า อายตนะภายใน ที่เป็นอดีตและอนาคตไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา”^{๔๙}

ในพาหิรานิจจาติตานาคตสูตร พาหิรทุกขาติตานาคตสูตร และพาหิรานัตตาติตานาคตสูตร มีข้อความสรุปได้ว่า “อายตนะภายนอกทั้งที่เป็นอดีตและอนาคต ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นอนัตตา ตรัสสอนว่า อายตนะภายนอก ที่เป็นอดีตและอนาคตไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้ได้สดับเห็นอยู่อย่างนี้ ย่อมไม่ย่อใยใน อายตนะภายใน-ภายนอกทั้งที่เป็นอดีตและอนาคต ย่อมปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับธรรมารมณ์ที่เป็นปัจจุบัน”^{๕๐}

ผู้ศึกษามีความเห็นว่ ไตรลักษณ์เป็นกฎธรรมชาติของสิ่งทั้งปวง แต่พระพุทธรองค์ทรงเน้นสอนไตรลักษณ์ในลักษณะที่เป็นสังขธรรมของชีวิตของมนุษย์ สอนให้มนุษย์รู้ชีวิตตามความเป็นจริง ดำเนินชีวิตให้สอดคล้องกับความจริง เพื่อนำชีวิตไปสู่ความพ้นทุกข์ อายตนะภายนอกทั้ง ๖ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ล้วนเป็นอนัตตาไม่มีตัวตนแท้จริง ไม่มีใครเป็นเจ้าของได้อย่างแท้จริง ตัวตนที่เห็นหรือสิ่งที่เกิดจากการผัสสะทางอายตนะนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยที่ประกอบกันขึ้น จึงไม่สามารถควบคุมบังคับบัญชาได้ตามปรารถนาของตน ทั้งมีความเสื่อมหรือแปรปรวนเป็นไปตามธรรมชาติ เมื่อเกิดปัญญาเข้าใจตามความเป็นจริง ย่อมคลายความยึดมั่นถือมั่นในธรรมต่างๆ เพราะรู้จักสรรพสิ่งตามความเป็นจริง อยู่กับทุกข์ด้วยความเข้าใจ ไม่ใช่การดิ้นรนเพื่อหนีทุกข์ด้วยความไม่เข้าใจ

๒.๒.๒ อายตนะกับอริยสัจ ๔

ในหัวข้อนี้ จะได้ศึกษาอายตนะในฐานะที่เป็นเครื่องมืออำนวยให้เกิดความทุกข์และเครื่องมือดับทุกข์ กรอบแนวคิดในการศึกษา คือ ศึกษากระบวนการธรรมของอายตนะที่สัมพันธ์กับหลักอริยสัจ ซึ่งเป็นระบบคำสอนที่แสดงให้เห็นเหตุผลของความทุกข์และความดับทุกข์ไว้อย่างสมบูรณ์

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ส.สพว. (ไทย) ๑๘/๔-๖/๔-๖.

^{๔๙} ดูรายละเอียดใน ส.สพว. (ไทย) ๑๘/๖-๘/๖-๘.

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน ส.สพว. (ไทย) ๑๘/๑๐-๑๒/๘-๑๐.

พระพุทธศาสนาให้ความสำคัญในเรื่องของปัญญาเพื่อเป็นเครื่องมือดับทุกข์ของชีวิต พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนเรื่องความทุกข์และความดับทุกข์ว่าเป็นหลักสำคัญของคำสอนในพระพุทธศาสนา โดยสอนให้รู้ความจริงของชีวิตที่เชื่อมโยงไว้อย่างเป็นรูปแบบและครบถ้วน สมบูรณ์ มุ่งหมายให้เกิดความรู้ความเข้าใจอริยสัจอย่างถ่องแท้และครบถ้วนอย่างเป็นเหตุเป็นผลต่อกันทั้งระบบ ความรู้จากองค์ธรรมนี้ ครอบคลุมความรู้ที่มนุษย์ควรรู้เพื่อดับทุกข์อันเป็นเป้าหมายที่แท้จริงของชีวิต สามารถนำไปปฏิบัติและบรรลุผลที่แท้จริงต่อชีวิตได้

หลักอริยสัจ ๔ เป็นระบบคำสอนที่สำคัญของพระพุทธศาสนา มีความมุ่งหมายเพื่อสร้างปัญญาให้กับชีวิต แสดงให้เห็นการเชื่อมโยงความจริงของธรรมชาติไว้อย่างเป็นเหตุเป็นผลโดยลำดับ ครอบคลุมทั้งด้านปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ เป็นศาสตร์แห่งความจริงของชีวิตที่กล่าวถึงการเกิดและการดับของความทุกข์ไว้อย่างสมบูรณ์ครบถ้วน ดังพุทธพจน์ที่ว่า

อริยสัจ ๔ ได้แก่ ๑.ทุกข์อริยสัจ (อริยสัจคือทุกข์) ๒.ทุกข์สมุทัยอริยสัจ (อริยสัจ คือเหตุเกิดแห่งทุกข์) ๓.ทุกข์นิโรธอริยสัจ (อริยสัจคือความดับแห่งทุกข์) ๔.ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ (อริยสัจคือข้อปฏิบัติให้ถึงความดับแห่งทุกข์) นี้คือธรรม ๔ ประการ ที่ควรรู้อย่าง^{๕๑}

ภิกษุทั้งหลาย เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดอริยสัจ ๔ ประการ เราและเธอทั้งหลายจึงเที่ยวเร่ร่อนไปตลอดกาลยาวนานอย่างนี้^{๕๒}

ภิกษุทั้งหลาย ... เพราะเรารู้แจ้งอริยสัจ ๔ ประการนี้ตามความเป็นจริง ชาวโลกจึงเรียกตลาคตาว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๕๓}

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นว่า อริยสัจเป็นความจริงอันประเสริฐที่พระพุทธองค์ทรงมุ่งสอนอย่างเป็นระบบเพื่อความเข้าใจเรื่องความทุกข์และการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ เป็นศาสตร์แห่งการสร้างปัญญาให้กับชีวิต มีจุดมุ่งหมายเพื่อนำชีวิตออกจากวัฏฏะแห่งความทุกข์ จึงเป็นระบบการศึกษาที่ควรรู้อย่างยิ่ง ที่สำคัญคือพระพุทธองค์ตรัสยืนยันว่า ทรงสอนในสิ่งที่ประจักษ์แจ้งด้วยพระองค์เองแล้ว ว่าเป็นระบบความรู้ที่ดับความทุกข์ได้จริง และมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้การศึกษาขั้นสูงสุดกับมนุษย์ นั่นคือการพัฒนาความรู้ในระดับปัญญา เพื่อนำชีวิตออกจากสังสารวัฏ ไปสู่พระนิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของชีวิต

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค ได้กล่าวถึงลักษณะแห่งอริยสัจ ๔ ความว่า (๑) ทุกข์ คือ ความบีบคั้น ความเป็นสังขตะ ความเร่าร้อน ความแปรเปลี่ยน (๒) สมุทัย คือ ความประมาทเอาไว ก่อเหตุ

^{๕๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๔/๓๗๘.

^{๕๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๕๕/๕๕.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๕๓/๖๐๗.

เข้าไว้ ผูกไว้ ความพัวพัน (๓) นิโรธ คือ ความออกไป ความว่าง ความเป็นอสังขตะ ความเป็นอมตะ (๔) มรรค คือ ความนำออกไป ความเป็นเหตุ ความเห็น (ตามเป็นจริง) และความเป็นอธิบดี^{๕๔}

ในพระไตรปิฎกได้มีการกล่าวถึงทุกข์ในอริยสัจ ความว่า ชาติ คือความเกิด เป็นทุกข์^{๕๕} ชรา คือความแก่ เป็นทุกข์^{๕๖} มรณะ คือความตาย เป็นทุกข์^{๕๗} โสกะ คือความโศก เป็นทุกข์^{๕๘} ปรีทเวชะ คือความคร่ำครวญ เป็นทุกข์^{๕๙} ทุกข์ คือ ความทุกข์กาย ความไม่สบาย ความเจ็บป่วยทางกาย เป็นทุกข์^{๖๐} โทมนัส คือ ความทุกข์ใจ ความเสียใจ เป็นทุกข์^{๖๑} อุปายาส คือ ความคับแค้นใจ เป็นทุกข์^{๖๒} อับปิยสัมปโยค คือ การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์^{๖๓} ปิยวิปปโยค คือ ความพลัดพรากจากอารมณ์อันเป็นที่รัก เป็นทุกข์^{๖๔} อิจฉิตาลาภะ คือ การไม่ได้สิ่งที่ต้องการ ความปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น เป็นทุกข์^{๖๕} ปัญจอุปาทานขันธ คือ อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์^{๖๖}

ในพระไตรปิฎกยังได้มีการกล่าวถึงเรื่อง เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ไว้ว่า ค้นหาเป็นเหตุแห่งทุกข์^{๖๗} ประกอบด้วยความเพติดเพตินและความกำหนด มีปกติให้เพติดเพตินในอารมณ์นั้นๆ คือ

๑) กามค้นหา หมายถึง ความทะยานอยากในกามารมณ์ ซึ่งได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกาย สัมผัสทางใจ ที่น่าใคร่น่าปรารถนาน่าพอใจ คำว่า “กาม” อธิบายได้ใน ๒ ลักษณะ คือ วัตถุกาม และกิเลสกาม ดังความปรากฏในพระไตรปิฎกว่า

^{๕๔} พระพุทธ โมสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค สมเด็จพระพุทธจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๘๒๖.

^{๕๕} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๑/๑๖๓.

^{๕๖} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๒/๑๖๔.

^{๕๗} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๓/๑๖๕.

^{๕๘} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๔/๑๖๕.

^{๕๙} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๕/๑๖๓๔-๑๕๕.

^{๖๐} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๖/๑๖๕.

^{๖๑} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๗/๑๖๕.

^{๖๒} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๘/๑๖๕.

^{๖๓} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๙/๑๖๕.

^{๖๔} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๐/๑๖๕-๑๖๖.

^{๖๕} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๑/๑๖๖.

^{๖๖} คุรยละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐๒/๑๖๖.

^{๖๗} คุรยละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๕/๑๐๘/๕๕๓.

วัตถุสาม คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าพอใจ เครื่องปลูก เครื่องนุ่งห่ม ทาสหญิง ชาย สุกร ช้าง ม้า ที่น่า ที่สวน เงิน ทอง หมูบ้าน นิคม ราชธานี แคว้นชนบท กองพลรบ คลัง หลวง และวัตถุที่น่ายินดีอย่างใดอย่างหนึ่ง เหล่านี้ ชื่อว่าวัตถุสาม

กิเลสสาม คือ ความพอใจ ความกำหนด ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ ความดำรง ความกำหนด ความกำหนดด้วยอำนาจความดำรงชื่อว่าสาม^{๖๔}

จากข้อความข้างต้น แสดงให้เห็นว่า วัตถุสามเป็นสิ่งทีคนทั้งหลายอยากได้ อยากมีไว้ครอบครองเป็นสมบัติของตัวเอง เมื่อมีแล้วก็ไม่รู้จักพอ ยังอยากจะมีเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ ส่วนกิเลสการนั้น เป็นความใคร่ที่มีอยู่ภายในจิตใจ เป็นสภาวะที่นอนเนื่องอยู่ในจิตใจ เมื่อมีสิ่งเร้ามากระตุ้นหรือช่วยทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ กิเลสสามที่นอนเนื่องอยู่ในจิตใจก็จะมีปฏิกิริยาตอบสนองขึ้นมาทันที ส่งผลให้ชีวิตเป็นทุกข์

๒) ภาวตัณหา หมายถึง ความทะยานอยากในความมีความเป็น หมายถึง ความอยากเป็นนั่นเป็นนี่ และความทะยานอยากในภพ หมายถึง ความอยาก ความคิดใจที่จะเกิดเป็นมนุษย์ ความอยากเกิดในสวรรค์ เป็นต้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงเหตุหรือปัจจัยให้เกิดภาวตัณหา ไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เงื่อนต้นแห่งภาวตัณหาซ่อนไม่ปรากฏ ในกาลก่อนแต่นี้ภาวตัณหาไม่มี แต่ภายหลังจึงมี เพราะเหตุนี้ เราจึงกล่าวคำอย่างนี้ว่า ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น ภาวตัณหาที่มีขึ้นเป็นปัจจัยจึงปรากฏ ภิกษุทั้งหลาย เราย่อมกล่าวภาวตัณหาว่า มีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหาร ก็อะไรเป็นอาหารของภาวตัณหา ควรกล่าวว่า อวิชชา...อวิชชาที่บริบูรณ์ย่อมทำให้ภาวตัณหาบริบูรณ์ ภาวตัณหาที่มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้^{๖๕}

๓) วิภวตัณหา คือ ความทะยานอยากไม่เป็นนั่นเป็นนี่^{๖๖} เป็นความอยากในเชิงปฏิเสธ กล่าวคือ ตนเองไม่พอใจไม่ปรารถนาสิ่งใดแล้ว ก็อยากที่จะไม่เป็นอย่างนั้น

กามตัณหา ภาวตัณหา และวิภวตัณหา ดังกล่าวนี ทำให้เกิดการแสวงหา เมื่อสมหวังในการแสวงหาที่พอใจมีความสุข เมื่อผิดหวังก็ไม่พอใจมีความทุกข์ วนเวียนต่อเนื่องไม่มีที่สิ้นสุด ความพอใจทำให้เกิดการยึดมั่นถือมั่น เรียกว่าอุปาทาน มี ๔ ประการคือ

๑. กามุปาทาน คือความยึดมั่นในกาม ประกอบด้วย รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ ที่น่าพอใจ ทำให้เพติดเพลินหลงผิดไปว่าสิ่งเหล่านั้นจะคงทนถาวร เมื่อสิ่งต่างๆ เหล่านั้นเสื่อมสลายหรือสูญหายไปตามเหตุปัจจัย จึงทำให้เกิดความทุกข์

^{๖๔} คุุรายละเอียดใน พุ.ม. (ไทย) ๒๕/๑/๑.

^{๖๕} คุุรายละเอียดใน อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๓-๑๓๗.

^{๖๖} คุุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๑/๘๖.

๒. ทิฏฐุปาทาน คือความยึดมั่นในความเห็นหรือทฤษฎีต่างๆ เช่น ความเชื่อว่าภพเที่ยง (สัสสตทิฏฐิ) และความเชื่อว่าภพขาดสูญ (อุจเฉททิฏฐิ) เป็นต้น หรือความเห็นว่าความสุขที่มนุษย์ต้องการนั้นเป็นความสุขที่ดีเลิศสมบูรณ์แบบ ทำให้มองไม่เห็นความสุขที่แท้จริง

๓. ลีลาพศุปาทาน คือความยึดมั่นในหลักความประพฤติ ข้อปฏิบัติ แบบแผนระเบียบวิธีต่างๆ เป็นความยึดมั่นในการประพฤติปฏิบัติที่ไม่นำไปสู่ความดับทุกข์ เช่น การแสวงหาให้ได้มาซึ่งกามคุณ เป็นต้น

๔. อัตตวาทุปาทาน คือความยึดมั่นในตนเอง สำคัญมั่นหมายว่านี่เรานั้นของเรา จนเป็นเหตุให้แบ่งแยกเป็นพวกเรา พวกเขา ความยึดถือสำคัญมั่นหมายนี้ทำให้เกิดความอยากเพิ่มขึ้นไปอีก อยากให้มีสภาวะที่ปรารถนาที่พอใจอยู่ตลอดไป^{๑๑}

จากข้อมูลข้างต้น กล่าวได้ว่า ตัณหาเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์ เพราะจิตใจของสัตว์ที่มีตัณหา จะยึดเหนี่ยวในอารมณ์ตามอำนาจของตัณหา และตัณหานี้เองเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทานคือความยึดมั่นถือมั่น ดังความในพระไตรปิฎก สรุปได้ว่า (๑) รูปตัณหา คือ ความทะยานอยากในรูป (๒) สัทตตัณหา คือ ความทะยานอยากในเสียง (๓) คันธตัณหา คือ ความทะยานอยากในกลิ่น (๔) รสตัณหา คือ ความทะยานอยากในรส (๕) โภกัณฑตัณหา คือ ความทะยานอยากในโภกัณฑ (๖) ชัมมตัณหา คือ ความทะยานอยากในธรรมารมณ์ หรือ ตัณหาที่เกิดขึ้นในเรื่องของสิ่งทั้ง ๕ ข้างต้นที่เคยมีประสบการณ์มาแล้ว^{๑๒}

นอกจากนี้ ในพระไตรปิฎกยังได้กล่าวถึงความดับทุกข์ไว้ ความว่า อริยสัจ ๔ ในข้อ “มรรคมีองค์ ๘” คือ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ ประกอบด้วย สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ^{๑๓} เป็นข้อปฏิบัติที่เรียกกันว่า “ทางสายกลาง” เป็นข้อปฏิบัติเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง ไม่นิยมเอียงสุดโต่งไปในด้านกาม สุกัลลิกานุโยค คือ พัวพันหาความสุขในกาม และอัตตคิลมถานุโยค คือ การทำตนให้ลำบาก เพื่อให้ได้มาซึ่งเป้าหมายที่ต้องการ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ เรียกว่า ไตรสิกขา ซึ่งประกอบด้วย อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา^{๑๔} หรือเรียกง่าย ๆ ว่า ศีล สมาธิ ปัญญา นั่นเอง

มนุษย์ต้องเป็นอยู่เป็นไปเพื่อความอยู่รอดของชีวิต จึงต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งปวง อยู่ตลอดเวลาทั้งที่รู้ตัวและไม่รู้ตัว แต่การเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งปวงโดยขาดสติปัญญานั้น เป็นเหตุให้

^{๑๑} คุรยลละเอียคใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๓๘/๕๔๘-๕๕๕.

^{๑๒} คุรยลละเอียคใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๖/๕๑.

^{๑๓} คุรยลละเอียคใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๕/๑๒๖.

^{๑๔} คุรยลละเอียคใน วิ.ม.หา. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓.

มนุษย์ตกเป็นทาสของตัณหา ทำให้เกิดเรื่องทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ เป็นไปในทางที่เป็นเหตุเป็นผลแห่งความทุกข์ทั้งสิ้น วิธีชีวิตมนุษย์จึงดำเนินไปด้วยการแสวงหาความสุขหลีกเลี่ยงความทุกข์ เมื่อไม่มีความรู้ความเข้าใจในปัญหา ไม่ทราบสาเหตุที่แท้จริง อีกทั้งไม่ทราบเป้าหมายที่ต้องการแล้ว ก็ไม่สามารถปฏิบัติตนให้เป็นไปเพื่อแก้ปัญหานั้นๆ ได้ ส่งผลให้กระบวนการแก้ปัญหาวีชีวิต ก่อเป็นปัญหาให้กับชีวิตเพิ่มขึ้น ชีวิตมนุษย์จึงแวดล้อมด้วยความทุกข์อย่างไร้ทางออก

จากความดังกล่าวข้างต้น สรุปความได้ว่า อริยสัจ ๔ เป็นระบบการศึกษาที่สร้างปัญญาให้กับชีวิตอย่างสมบูรณ์แบบ แสดงให้เห็นความเป็นเหตุเป็นผลที่โยงใยกันอย่างเป็นระบบ อันนำชีวิตไปสู่ความทุกข์ และแสดงให้เห็นวิธีปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ไว้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ มนุษย์ในฐานะที่เป็นกลไกสำคัญในการเปลี่ยนแปลงโลกให้เคลื่อนไหวไปตามแรงแห่งกิเลสที่เกิดขึ้นกับจิตใจของตน ต้องมีจิตสำนึกตระหนักถึงหน้าที่และความรับผิดชอบต่อตนเองและโลกที่อยู่อาศัยควบคู่ไปด้วย หน้าที่สำคัญอันดับแรกของมนุษย์ทุกคนคือการพัฒนาศักยภาพของตน โดยการพัฒนาองค์ความรู้ระดับปัญญาให้เกิดขึ้น สามารถดำเนินชีวิตสัมพันธ์กับโลกได้อย่างถูกต้องและสอดคล้องกับวิถีแห่งธรรมชาติ อันจะเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อการอยู่ร่วมกันของมนุษย์กับสรรพสิ่งทั้งปวงบนโลกนี้ นับเป็นการแก้ไขปัญหในระดับรากฐานหรือปมเหตุแห่งทุกข์ที่สัตว์โลกทั้งปวงกำลังเผชิญร่วมกันอยู่ ส่งผลให้เกิดสันติสุขต่อชีวิตและโลกอย่างแท้จริง

๒.๒.๓ อายตนะกับปฏิจสุมุพบาท

ในหัวข้อนี้ จะได้ศึกษาอายตนะในฐานะที่เป็นองค์ธรรมสำคัญในกระแสปฏิจสุมุพบาท ซึ่งเป็นกระแสแห่งการเกิดและการดับของความทุกข์ กรอบแนวคิดในการศึกษาคือ ศึกษากระบวนการธรรมของอายตนะที่เป็นเหตุเป็นผลของการเกิดความทุกข์และความดับทุกข์

พระพุทธเจ้าทรงแสดงถึงกระบวนการเกิดขึ้นแห่งทุกข์ว่า เป็นสภาวะธรรมที่ต้องอาศัยกันและกันเกิดขึ้น เรียกชื่อว่า “ปฏิจสุมุพบาท” ความว่า

เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณจึงมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปจึงมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะจึงมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงมี กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการเกิดขึ้นด้วยอาการอย่างนี้^{๑๕}

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒.

กระบวนการดังกล่าวนี้ ถือเป็นสมุทัยวาร (สายเกิด) แห่งปัจจุสมุปบาท หรือกระบวนการของเหตุและผลในการเกิดขึ้นของทุกข์ ในสมุทัยวารนี้รวมเอาอริยสัจ ๒ ข้อ คือทุกข์และทุกข์สมุทัยเข้าด้วยกัน ทรงแสดงให้เห็นกระบวนการของเหตุปัจจัยที่ก่อให้เกิดทุกข์ว่ามีอะไรบ้าง ความเป็นเหตุเป็นผลกันจนจบทั้งกระบวนการ

ส่วนกระบวนการดับทุกข์นั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า

เพราะอวิชชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ เพราะสังขารดับ วิญญาณจึงดับ เพราะวิญญาณดับ นามรูปจึงดับ เพราะนามรูปดับ สฬายตนะจึงดับ เพราะสฬายตนะดับ ผัสสะจึงดับ เพราะผัสสะดับ เวทนาจึงดับ เพราะเวทนาดับ ตัณหาจึงดับ เพราะตัณหาดับ อุปาทานจึงดับ เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ เพราะภพดับชาติจึงดับ เพราะชาติดับ ชรามรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขะ โทมนัส อุปายาสจึงดับ กองทุกข์ทั้งมวลนี้มีการดับด้วยอาการอย่างนี้^{๑๖}

กระบวนการดังกล่าวนี้ ถือเป็นนิโรธวาร (สายดับ) แห่งปัจจุสมุปบาท หรือกระบวนการของเหตุและผลในการดับของทุกข์ ซึ่งนิโรธวารนี้ มีความหมายเท่ากับอริยสัจข้อที่ ๓ คือทุกข์นิโรธ แสดงให้เห็นว่า เมื่อแก้ปัญหาลูกอย่างถูกต้องตรงสาเหตุแล้ว ปัญหาอื่นๆ ก็จะดับไปตามเหตุปัจจัย และยังกล่าวถึงแนวทางปฏิบัติเพื่อจัดการกับปัญหาให้สำเร็จลุล่วงได้ อันหมายถึงอริยสัจข้อที่ ๔ คือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

นิโรธวาร (สายดับ) ของปัจจุสมุปบาทนี้ ถึงแม้จะกินความถึงอริยสัจข้อที่ ๔ ด้วย แต่ก็ยังไม่ให้ผลในทางปฏิบัติที่ชัดเจน เพราะว่า ปัจจุสมุปบาทแสดงเฉพาะแต่กระบวนการที่เป็นไปตามธรรมชาติอย่างเดียว ไม่ได้แสดงวิธีการไว้ว่า ต้องปฏิบัติอย่างไรบ้าง เพื่อการปฏิบัติที่ได้ผล ส่วนอริยสัจข้อที่ ๔ จะแสดงข้อปฏิบัติไว้เพื่อวัตถุประสงค์ข้อนี้คือความดับทุกข์อย่างชัดเจนโดยตรง และสามารถทดลองพิสูจน์ได้ว่า หากลงมือปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ โดยเริ่มต้นที่สัมมาทิฐิ คือมีความเห็นที่ถูกต้องตั้งตามความเป็นจริงนี้ เรื่อยไปจนถึงสัมมาสมาธิอย่างถูกต้องครบถ้วนแล้ว ก็สามารถจะนำไปสู่จุดหมาย คือ สามารถแก้ปัญหาได้อย่างเห็นผลแน่นอน

ในวิภังคสูตร มีข้อความซึ่งอธิบายองค์ธรรมปัจจุสมุปบาทแต่ละข้อ ความว่า

ชรา เป็นไฉน ชราคือภาวะแห่งความแก่ ฟันหลุด ผมหงอก หนังเหี่ยว ความเสื่อมแห่งอายุ ความแก่แห่งอมแห่งอินทรีย์ในหมู่สัตว์

มรณะ เป็นไฉน มรณะคือความเคลื่อน ภาวะของความเคลื่อน ความทำลาย ความอันตรธาน มฤตยู ความตาย กาลกิริยา ความแตกแห่งขั้นันซ์ ความทอดทิ้ง ซากศพ ความขาดแห่งชีวิตินทรีย์ในหมู่สัตว์ทั้งหลาย

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๒-๓.

ชาติ เป็นไฉน ชาติคือความบังเกิด ความหยั่งลง เกิด เกิดเฉพาะ ความปรากฏแห่ง
ขั้น ความสำเร็จตนะครบในหมู่สัตว์ทั้งหลาย

ภพ เป็นไฉน ภพ ๓ ได้แก่ กามภพ รูปภพ และอรุภพ

อุปาทาน เป็นไฉน อุปาทาน ๔ ได้แก่ กามอุปาทาน ทิฏฐอุปาทาน สิลัพพอุปาทาน และ
อิตถวาทุอุปาทาน

ตัณหา เป็นไฉน ตัณหา ๖ ได้แก่ รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา
โณตัณหา และธัมมตัณหา

เวทนา เป็นไฉน เวทนา ๖ ได้แก่ จักขุสัมผัสสชาเวทนา โสตสัมผัสสชาเวทนา ฆาน
สัมผัสสชาเวทนา ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา กายสัมผัสสชาเวทนา และมโนสัมผัสสชาเวทนา

ผัสสะ เป็นไฉน สัมผัส ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กาย
สัมผัส และมโนสัมผัส

สพายนะ เป็นไฉน สพายนะได้แก่อายตนะ ๖ คือ จักขุ โสตตะ ฆานะ ชิวหา กาย และ
มโน

รูป เป็นไฉน รูปคือ มหาภูตรูป ๔ และอุปาทายรูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้งหมด

นาม เป็นไฉน นามคือ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ แลมนสิกการ

วิญญาน เป็นไฉน วิญญาน ๖ คือ จักขุวิญญาน โสตวิญญาน ฆานวิญญาน ชิวหา
วิญญาน กายวิญญาน และมโนวิญญาน

สังขาร เป็นไฉน สังขาร ๓ คือ กายสังขาร วจิตสังขาร และจิตสังขาร

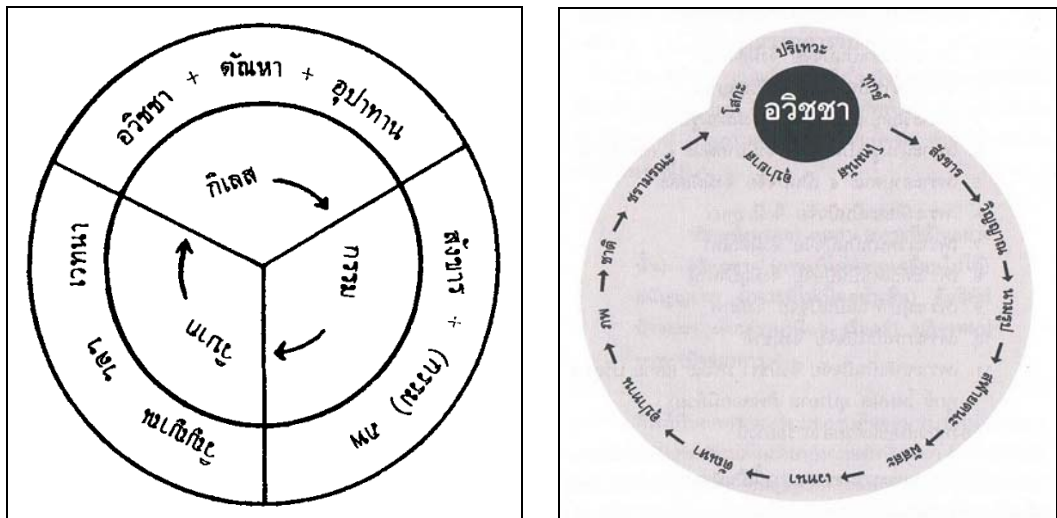
อวิชชา เป็นไฉน อวิชชา คือความไม่รู้ทุกข์ ไม่รู้เหตุเกิดทุกข์ ไม่รู้ความดับทุกข์ และ
ไม่รู้ทางไปสู่ความดับทุกข์

ปฏิจจสมุปบาท เป็นธรรมที่สำคัญอย่างยิ่ง บุคคลผู้รู้ความจริงของชีวิตหรือปฏิจจสมุป
บาทนี้แล้ว เมื่อนั้นความสงสัยของผู้นั้นย่อมสิ้นไป เพราะรู้แจ้งถึงเหตุปัจจัยแห่งความเกิดขึ้นและ
ความสิ้นสุดของชีวิต เมื่อเกิดความรู้แจ้งชัดอย่างนี้ ก็สามารถกำจัดมารและเสนามารเสียได้ คุณดวง
อาทิตย์อุทัย กำจัดความมืดได้ฉนั้น^{๑๖}

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้น สรุปได้ว่า ปฏิจจสมุปบาท เป็นหลักธรรมสำคัญใน
พระพุทธศาสนา เป็นกฎแห่งความเป็นไปตามเหตุปัจจัยของสภาวะที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น
พระพุทธเจ้าทรงนำมาสอนเกี่ยวกับชีวิตโดยเฉพาะ ทั้งนี้ก็เพราะชีวิตสำคัญที่สุดยิ่งกว่าสิ่งใดๆ ทุก
ชีวิตล้วนทำทุกอย่างลงไป ก็เพื่อชีวิตของตนเป็นสำคัญ พระพุทธเจ้าได้ตรัสถึงความสำคัญ

^{๑๖} ดูรายละเอียดใน ส.น. (ไทย) ๑๖/๒/๓-๘.

ของปฏิจสมุปบาทไว้ดังปรากฏในมหานิทานสูตร ความว่า “เพราะไม่รู้แจ้งแทงตลอดซึ่งปฏิจสมุปบาท หมู่สัตว์เหล่านี้จึงได้สับสนยุ่งยากดุจด้ายที่พันกันยุ่งงง หรือ ดุจด้ายปดหรือด้ายมุง กระด้ายที่พันกันยุ่งกันนั้น จึงไม่อาจหลุดพ้นจากอภาย ทุกคติ วินิบาต นรก และสังสารวัฏได้”^{๑๕}

ความหมายของแต่ละองค์ธรรมในปฏิจสมุปบาท ตามนัยอภิธรรม มีดังนี้

๑.อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้ในอริยสัจ ๔

๒.สังขาร หมายถึง ปุณฺณยาสังขาร-อปุณฺณยาสังขาร-อเนญชยาสังขาร (และ) กายสังขาร-วจีสังขาร-จิตตสังขาร (เฉพาะอเนญชยาสังขาร ได้แก่ กุศลเจตนาที่เป็นอรุปาวัจร) สังขารในที่นี้คือเจตนา

๓.วิญญาณ หมายถึง วิญญาณ ๖ มีจักขุวิญญาณ ๖ เป็นต้น

๔.นามรูป นาม ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ รูป ได้แก่แกมหาภูตรูปและอุปาทายรูป

๕.สพฺยตนะ หมายถึง อายุตนะภายใน ๖ มีจักขายตนะ โสตายตนะ เป็นต้น

๖.ผัสสะ หมายถึง ผัสสะที่เกิดเพราะอายุตนะภายใน ๖ มีจักขุสัมผัส เป็นต้น

๗.เวทนา ได้แก่ เวทนาที่เกิดเพราะผัสสะ ๖ นั้น

๘.ตัณหา หมายถึง ตัณหาในรูป รส กลิ่น เสียง โสภณูปพะ และธัมมารมณ์

๙.อุปาทาน หมายถึง อุปาทานในกาม ในมิฉฉาทิฏฐิ ในศีลและวัตร (ศีลัพพตนะ) และในความยึดถืออดีตตา (อดีตวาตะ)

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๕๕ /๕๑.

๑๐.ภพ หมายถึง กรรมภพ (บุญญาภิสังขาร-อบุญญาภิสังขาร-อเนญาภิสังขาร) และอุป
ปัตติภพ (กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตถุภพ อสัตถุภพ เนวสัตถุญานาสัตถุภพ เอกโวการภพ จตุ
การภพ ปัญจโวการภพ)

๑๑.ชาติ หมายถึง ความเกิด (ชาติ) ความเกิดพร้อม (สญชาติ) ความหยังลง (โอกุกนฺติ)
ความเกิดจำเพาะ (อกินิพฺพตฺติ) ความปรากฏแห่งขันธ (ขณฺธานํ ปาตุภาโว) ความได้อายตนะ (อายต
นानํ ปฏฺฐิตาโก)

๑๒.ชรามรณะ ชราหมายถึงความแก่เฒ่า มรณะ หมายถึงความตาย (จฺจฺติ) ความแตก
ทำลายหายไป^{๘๙}

ส่วน โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาส เป็นองค์ธรรมพลอยผสม เกิดแก่ผู้ยังมีกิเลส
และเป็นปัจจัยให้เกิดอวิชชาได้อีก สำหรับผู้สิ้นกิเลสแล้วองค์ธรรมเหล่านี้ไม่เกิดอีก ความหมายของ
องค์ธรรมพลอยผสมคือ

๑.โสกะ หมายถึงอาการเศร้าโศก ทุกข์ระทมใจ

๒.ปริเทวะ หมายถึง การร้องไห้คร่ำครวญ เพื่อรำพัน

๓.ทุกข์ หมายถึง ความไม่สบายกาย ความทุกข์กาย

๔.โทมนัส หมายถึง ความไม่สบายใจ ความทุกข์ใจ

๕.อุปายาส หมายถึง ความคับแค้น ขุ่นแค้นใจ

ทั้ง ๕ อย่างนี้ เป็นภาวะทุกข์ที่เกิดเพราะเสื่อมญาติ เสื่อมโภคทรัพย์ โรคภัยไข้เจ็บหรือ
แม้แต่เมื่อเกิดความเสื่อมในทางศีลธรรมและในทางความคิดเห็น ตราบใดที่ยังมีภาวะทุกข์เหล่านี้อยู่
อวิชชาย่อมเกิดได้อีก จำนวนของปฏิจจสมุปบาทมี ๑๒ อย่างเท่านั้น เพราะภาวะทุกข์ทั้ง ๕ นับรวม
กับชรามรณะ^{๙๐}

อธิบายกระบวนการธรรมปฏิจจสมุปบาท ได้ดังนี้

อวิชชา เป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร คำว่า อวิชชา แปลว่า 'ไม่รู้' กล่าวคือ วิญญาณธาตุไม่รู้
ทุกข์ 'ไม่รู้เหตุเกิดทุกข์' 'ไม่รู้ความดับทุกข์' และ 'ไม่รู้ทางแห่งความดับทุกข์' จึงเกิดสังขาร คือ คิดปรุง
แต่งจิตไปในทางแห่งทุกข์ สังขารในที่นี้ไม่ใช่รูปร่างกาย หากแต่เป็นนามธรรม เป็นวิญญาณธาตุ
ทำให้วิญญาณธาตุเศร้าหมองเพราะกิเลส กลายเป็นภวังควิญญาณ คือวิญญาณที่เป็นองค์แห่งภพ
อยากอยู่ อยากมี อยากเป็น

เมื่อมีสังขาร ก็เป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ คือ ภวังควิญญาณ อยากรับรู้อารมณ์ภายนอก

^{๘๙} อุทัย บุญเย็น, พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา, หน้า ๗๘-๘๐.

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗-๘๐.

เมื่อมีวิญญาณ ก็เป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป วิญญาณในที่นี้ หมายถึง วิถีวิญญาณ คือ วิญญาณที่อยากรู้ทาง หู ตา จมูก ลิ้น กาย ใจ จึงเป็นปัจจัยให้เกิดนามและรูป นามคือสิ่งที่ไม่มีตัวตน ไม่สามารถรับรู้ได้ทางประสาทสัมผัส นั่นก็คือจิตใจ ส่วนรูปก็มีลักษณะตรงกันข้ามกับนาม คือมีตัวตนหรือรับรู้ทางประสาทสัมผัส นั่นก็คือรูปร่างกาย

เมื่อมีนามรูป ก็เป็นปัจจัยให้เกิด สพายตนะ คือ อายตนะ ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

เมื่อมีสพายตนะ ก็เป็นปัจจัยให้เกิด ผัสสะ กล่าวคือ เมื่อมี ตา หู จมูก ลิ้น กายใจ หรือที่เรียกว่าอายตนะภายใน ๖ ก็ทำให้รับรู้สิ่งภายนอก คือ รับรู้รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ และธรรมารมณ์ หรือที่เรียกว่า อายตนะภายนอก ๖ ได้

เมื่อมีผัสสะ ก็เป็นปัจจัยให้เกิด เวทนา กล่าวคือ เมื่อรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ก็เกิดชอบใจบ้าง ไม่ชอบใจบ้าง เฉยๆ บ้าง

เมื่อมีเวทนา ก็เป็นปัจจัยให้เกิด ตัณหา กล่าวคือ เมื่อชอบใจมากในรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ธรรมารมณ์ ก็เกิดติดใจอยากได้ อยากเป็น หากไม่ชอบใจ ก็ไม่อยากจะ ไม่อยากเป็น

เมื่อมีตัณหา ก็เป็นปัจจัยให้เกิด อุปาทาน คือเกิดความยึดมั่น ถือมั่น จะเอาสิ่งนั้น จะเป็นสิ่งนั้น หรือพ้นจากสิ่งนั้นให้ได้ ไม่ว่าจะป็นในด้านกาม ทิฏฐิ ศีลพรต หรือตัวตน

เมื่อมีอุปาทาน ก็เป็นปัจจัยให้เกิด ภพ คือ รูปแบบของชีวิต เช่น รูปแบบของสัตว์นรก เป็นอย่างหนึ่ง รูปแบบของมนุษย์เป็นอย่างหนึ่ง รูปแบบของเทวดาเป็นอย่างหนึ่ง เป็นต้น ดังนั้น ภพ จึงมีมากมาย แต่เมื่อสรุปแล้ว มี ๓ คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ

เมื่อมีภพ ก็เป็นปัจจัยให้เกิด ชาติ คือ เกิดมาตามที่ปรารถนาจริงๆ

เมื่อมีชาติ ก็เป็นปัจจัยให้เกิด ชรามรณ โสภปริเทวทุกข์โทมนัสอุปายาส กล่าวคือ เกิดมาแล้ว ก็ต้องประสบกับความแก่ ความตาย ความเศร้าโศก ความร้องไห้คร่ำครวญ ความทุกข์ และความคับแค้นใจ^{๔๑}

จากข้อความข้างต้นที่กล่าวมานั้น ผู้ศึกษาสรุปได้ว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นกฎแห่งความเป็นไปของชีวิตซึ่งเป็นสภาวะที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น แต่เพราะมีอวิชชาเป็นเหตุ จึงส่งผลให้ชีวิตของสรรพสัตว์ติดข้องอยู่ในสังสารวัฏ และดำเนินต่อไปตราบเท่าที่จิตมนุษย์หรือวิญญาณยังมีกิเลส กล่าวคือ เพราะวิญญาณมีกิเลส จึงเป็นเหตุให้ทำกรรม และได้รับผลของกรรมหรือวิบาก จึงส่งผลให้เกิดการหมุนวนของชีวิตในสังสารวัฏ และดำเนินต่อไปด้วยกลไกที่ซับซ้อนหาจุดเริ่มต้นและจุดสุดท้ายไม่ได้ ผู้ที่มีปัญญาเท่านั้น จึงจะสามารถมองเห็นและรู้เท่าทันความจริงที่ถูกปิดกั้นด้วย

^{๔๑} พิน ดอกบัว, แนวความคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ : การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา, หน้า

อวิชา และเพียรอบรมฝึกฝนตนตามหลักปฏิบัติแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ที่พระพุทธองค์ได้ทรงชี้ทางไว้ จึงจะยกระดับจิตวิญญาณให้หลุดพ้นออกจากกลไกที่ซับซ้อนแห่งนี้ได้

๒.๒.๔ อายตนะกับกรรม

ในคัมภีร์พระพุทธศาสนากล่าวไว้ว่า “คนประกอบไปด้วยธาตุ ๖ คือธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ธาตุอากาศและธาตุวิญญาณ มาประชุมกันจึงเกิดเป็นชีวิตขึ้นมา แต่เมื่อแยกกันชีวิตก็สิ้นสุดคือตาย”^{๒๒} ธาตุทั้ง ๖ นี้แบ่งเป็น ๒ ฝ่ายคือ ธาตุฝ่ายที่ไม่มีความรู้สึกนึกคิด ไม่มีชีวิตจิตใจ ประกอบด้วย ธาตุดิน น้ำ ลม ไฟ และธาตุอากาศ ส่วนธาตุวิญญาณนั้น เป็นธาตุฝ่ายรู้ มีความรู้สึกนึกคิด มีชีวิตจิตใจ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “อานนท์ เพราะเหตุนี้แล กรรมจึงชื่อว่าเป็นไรนา วิญญาณจึงชื่อว่าเป็นพืช ตัณหาจึงชื่อว่าเป็นยางเหนียว วิญญาณดำรงมั่นอยู่ได้ เพราะธาตุอย่างหยาบของสัตว์ที่มีอวิชาเป็นเครื่องปิดกั้น มีตัณหาเป็นเครื่องผูกใจ การเกิดในภพใหม่จึงมีต่อไปอีกด้วยประการฉะนี้”^{๒๓}

พระพุทธเจ้าตรัสว่า เพราะมีกรรมเป็นเหตุปัจจัย กรรมส่งผลให้มนุษย์แตกต่างกัน ความว่า “สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน”^{๒๔} ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้นเป็นกรรมเก่า เป็นผลอันเกิดจากกรรมเก่าๆ ที่เคยทำไว้ เป็นเหตุปัจจัยปรุงแต่งเป็นสิ่งที่สมมติว่าเป็นตัวเป็นตน แต่ละคนก็แตกต่างกันไปตามกรรม ทำกรรมดีก็ปรุงแต่งให้ดูดี ทำกรรมไม่ดีก็ปรุงแต่งให้ดูไม่ดี เพราะแต่ละคนทำกรรมมาแตกต่างกัน นับตั้งแต่ รูปร่าง หน้าตา ผิวพรรณ ฯลฯ รวมไปถึงอุปนิสัย ความเคยชิน อหิสิกข์ต่างๆ เกิดจากกรรมเก่าปรุงแต่งขึ้นมา ดังพุทธพจน์ที่ตรัสเรื่องกรรมเก่าไว้ว่า

กรรมใหม่ ได้แก่ กรรมที่บุคคลทำด้วยกาย วาจา ใจ กรรมเก่า ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ที่ถูกปัจจัยปรุงแต่งสำเร็จด้วยเจตนา เป็นที่ตั้งแห่งเวทนา ความดับกรรม ได้แก่ นิโรธ (ความดับ) ที่ถูกต้องวิมุตติ (ความหลุดพ้น) ปฏิบัติทำให้ถึงความดับกรรม ได้แก่ ดับกายกรรม วจกรรม และมโนกรรมด้วยอริยมรรคมีองค์ ๘^{๒๕}

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นโดยสรุปได้ว่า มนุษย์ดำเนินชีวิตไปโดยเกี่ยวข้องกับเรื่องราวและสิ่งต่างๆ มากมาย อันมีจุดเริ่มต้นมาจากกระบวนการผัสสะซึ่งก่อให้เกิด

^{๒๒} คุรยละเอียดใน ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๓.

^{๒๓} คุรยละเอียดใน อ.จ.ด.ก. (ไทย) ๒๐/๓๓/๓๐๐.

^{๒๔} คุรยละเอียดใน ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๕/๓๔๕.

^{๒๕} คุรยละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๔๖/๑๓๕.

การรับรู้ปรากฏการณ์ต่างๆ ที่ชีวิตเข้าไปเกี่ยวข้อง เป็นเหตุให้เกิดความรู้สึก ความอยากไปตามความรู้สึกเหล่านั้น จึงเป็นจุดเริ่มต้นของความทุกข์อันเกิดจากการยึดมั่นถือมั่นด้วยความหลงใหลไปกับรูป เสียง กลิ่น รส โสภณัฐพะ และธรรมารมณฺ์ นั้นเอง มนุษย์เกี่ยวข้องกับกรรมโดยมีการรับรู้ทางอายตนะหรือกรรมเก่าเป็นเหตุปัจจัย การรับรู้ส่งผลให้เกิดความรู้สึกนึกคิดและประกอบกรรมใหม่ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ว่างเว้น เป็นเหตุให้มนุษย์ต้องเวียนตายเวียนเกิดอยู่กับโลก เพราะความไม่รู้ทุกข์และความไม่รู้ว่ามีหนทางออกจากวัฏฏะแห่งกรรมแห่งทุกข์นี้ได้

มนุษย์มีความแตกต่างกันภายในจิตใจ ส่งผลให้มนุษย์มีความประพฤติหรือประกอบกรรมแตกต่างกัน ในพระไตรปิฎกกล่าวถึงอนุสัยหรือกิเลสที่นอนเนื่องในสันดานว่ามี ๗ ประการ ดังนี้

๑. กามราคานุสัย อนุสัยคือความกำหนัดในกาม
๒. ปฏิฆานุสัย อนุสัยคือความยินร้าย
๓. ทิฏฐานุสัย อนุสัยคือความเห็นผิด
๔. วิภิจจานุสัย อนุสัยคือความลึงเลสงสัย
๕. มานานุสัย อนุสัยคือความถือตัว
๖. ภวราคานุสัย อนุสัยคือความติดใจในภพ
๗. อวิชชานุสัย อนุสัยคือความไม่รู้แจ้ง^{๖๖}

ตามนัยอภิธรรม แสดงรายละเอียดของอนุสัย ไว้ดังนี้

อนุสัยเป็นกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลายและเป็นธรรมที่เร้นลับ ไม่มีใครสามารถมองเห็นได้ ยกเว้นแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียว ตามปกติอนุสัยนี้ สงบนิ่ง ไม่ปรากฏออกมาโดยทางหนึ่งทางใดเลย ต่อมาเมื่ออารมณ์ต่างๆ ที่ดีก็ตาม ไม่ดีก็ตามมากระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้ว อนุสัยกิเลสที่สงบอยู่นั้น ก็เปลี่ยนสภาพเป็นปริยภูฐานกิเลส ปรากฏเกิดขึ้นทางใจ ถ้าปริยภูฐานกิเลสนี้มีกำลังแรงมาก ก็เปลี่ยนสภาพเป็นวิติกมกิเลส ล่วงออกมาทางกาย วาจา ปริยภูฐานกิเลสที่เกิดขึ้นทางใจที่ดี วิติกมกิเลสที่เกิดทาง กาย วาจา ก็ดี ทั้ง ๒ นี้ ไม่เรียกอนุสัยกิเลส แต่ปริยภูฐานกิเลสก็เกิดมาจากอนุสัยกิเลส และวิติกมกิเลสก็เกิดมาจากปริยภูฐานกิเลส ด้วยเหตุนี้ คำว่าอนุสัยจึงเป็นกิเลสชนิดหนึ่ง ที่สงบนิ่งอยู่ในขันธสันดานของสัตว์ทั้งหลาย^{๖๗}

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน อจ.สตุตค. (ไทย) ๒๓/๑๑/๑๗.

^{๖๗} พระอรรถกถา สุตตปิฎก ธรรมชาจรยะ, ปรมัตถสัทธิตะ ปริจเฉทที่ ๓ และปริจเฉทที่ ๗ หลักสูตรอุพพาสิต ธรรมิกะโท, หน้า ๕๘.

อุปมาเปรียบเทียบระหว่าง อนุสัยกิเลส ปริยภูฐานกิเลส และวิติกกมกิเลส ทั้ง ๓ อย่างนี้แล้ว ก็เปรียบเหมือนกับไม้ขีดไฟ อนุสัยกิเลส เปรียบเหมือนไฟที่อยู่ในหัวไม้ขีด อารมณ์ต่างๆที่มากระทบทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เปรียบเหมือนเอาก้านไม้ขีดไปขีดที่ข้างกล่อง เมื่อไฟปรากฏขึ้น ไฟนี้ เปรียบเหมือนปริยภูฐานกิเลส และเมื่อเอาไฟที่ปรากฏขึ้นนี้ ไปจุดเข้ากับวัตถุ สิ่งหนึ่งสิ่งใดแล้ว ไฟที่ลุกติดวัตถุนั้นๆ เปรียบเหมือนวิติกกมกิเลส

การประหารกิเลสทั้ง ๓ โดย ศีล สมาธิ ปัญญา

(๑) ศีลกุศล สามารถประหาร วิติกกมกิเลส

(๒) สมาธิกุศล สามารถประหาร ปริยภูฐานกิเลส

(๑) ปัญญาในมรรค สามารถประหาร อนุสัยกิเลส^{๘๘}

นอกจากนี้ ตามนัยอภิธรรม ยังแสดงอนุสัย ๑๖ ประการไว้ดังนี้

๑. กามราคานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน คือ ความคิดใจในกามคุณ อารมณ์ องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่อยู่ในโลกมูลจิต ๘

๒. ภวราคานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน คือ ความคิดใจในรูปภพ อรูปภพ หรือรูปฌาน อรูปฌาน องค์ธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่อยู่ในทิวฏฐิตวิปยุตตจิต

๓. ปฏิฆานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน คือ ความโกรธ องค์ธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่อยู่ในโทสมูลจิต ๒

๔. มานานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน คือ ความเย่อหยิ่งถือตัว องค์ธรรมได้แก่ มานเจตสิก ที่อยู่ในทิวฏฐิตวิปยุตตจิต ๔

๕. ทิวฏฐานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน คือ ความเห็นผิด องค์ธรรมได้แก่ ทิวฏฐิตเจตสิก ที่อยู่ในทิวฏฐิตตัมปิยุตตจิต ๔

๖. วิจิกิจฉานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน คือ ความสงสัยลังเลในสิ่งที่ควรเชื่อ องค์ธรรมได้แก่ วิจิกิจฉาเจตสิก ที่อยู่ในวิจิกิจฉาตัมปิยุตตจิต ๑

๗. อวิชชานุสัย ธรรมชาติที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดาน คือ ความหลงความโง่ที่ไม่รู้ตามความเป็นจริง องค์ธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่อยู่ในอกุศลจิต ๑๒^{๘๙}

ตามนัยอภิธรรม แสดงรายละเอียดของกิเลส ไว้ดังนี้

กิเลส หมายถึง ธรรมชาติที่เป็นเครื่องทำให้เศร้าหมอง หรือ เปร้อร้อน ฉะนั้น จิต เจตสิก รูป ที่เกิดพร้อมกับกิเลสเหล่านั้น จึงมีความเศร้าหมองเปร้อร้อนไปด้วย เพราะตามธรรมชาติจิตใจ และ

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕.

^{๘๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕-๘๖.

กิริยาอาการของบุคคลทั้งหลายนั้น ถ้าไม่ได้เกิดเกี่ยวข้องกับ โลกะ โทสะ เป็นต้นแล้ว บุคคลนั้นจะรู้ว่าจิตใจสบาย รูปร่างหน้าตาผ่องใส ไม่มีความเดือดร้อนแต่ประการใด เป็นที่สบายตา สบายใจแก่ผู้พบเห็น แต่ถ้าจิตใจของผู้ใดเกิดขึ้นโดยมีโลกะ โทสะ เป็นต้น เข้าเกี่ยวข้องกับผูกพันด้วยแล้ว จิตใจของผู้นั้นก็มีความเศร้าหมองเดือดร้อน รูปร่างหน้าตาไม่ผ่องใสปรากฏขึ้น แล้วแต่กำลังของกิเลสนั้นๆ และย่อมเป็นที่ไม่สบายตาสบายใจแก่ผู้ที่ได้พบเห็น^{๕๐}

นอกจากนี้ ตามนัยอภิธรรม ยังแสดงกิเลส ๑๐ ประการไว้ดังนี้

๑. โลกะ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความยินดีพอใจในโลกียอารมณ์ต่างๆ องค์กรธรรมได้แก่ โลกเจตสิก ที่อยู่ในโลกมูลจิต ๘

๒. โทสะ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความโกรธความไม่พอใจ องค์กรธรรมได้แก่ โทสเจตสิก ที่อยู่ในโทสมูลจิต ๒

๓. โมหะ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความหลง ความโง่ องค์กรธรรมได้แก่ โมหเจตสิก ที่อยู่ในอกุศลจิต ๑๒

๔. มานะ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความเย่อหยิ่งถือตัว องค์กรธรรมได้แก่ มานเจตสิก ที่อยู่ในทิวฏฐิตวิปยุตตจิต ๔

๕. ทิวฏฐิ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความเห็นผิด องค์กรธรรมได้แก่ ทิวฏฐิเจตสิก ที่อยู่ในทิวฏฐิตสัมปยุตตจิต ๔

๖. วิกิจจนา ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความสงสัยลังเลใจในสิ่งที่ควรเชื่อ องค์กรธรรมได้แก่ วิกิจจนาเจตสิก ที่อยู่ในวิกิจจนาสัมปยุตตจิต ๑

๗. ถีนะ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความหดหู่ องค์กรธรรมได้แก่ ถีนเจตสิก ที่อยู่ในอกุศลสังขารจิต ๕

๘. อุทัจจะ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความฟุ้งซ่าน องค์กรธรรมได้แก่ อุทัจจะเจตสิก ที่อยู่ในอกุศลจิต ๑๒

๙. อหิริกะ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความไม่ละอายต่อทุจริต องค์กรธรรมได้แก่ อหิริกะเจตสิก ที่อยู่ในอกุศลจิต ๑๒

๑๐. อนอตตปปะ ธรรมชาติที่เป็น เครื่องเศร้าหมอง คือ ความไม่สะดุ้งกลัวต่อทุจริต องค์กรธรรมได้แก่ อนอตตปปะเจตสิก ที่อยู่ในอกุศลจิต ๑๒^{๕๑}

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๒.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕-๘๖.

ผู้ศึกษามีความเห็นว่าเป็นเพราะอำนาจของกิเลสนี้เองส่งผลให้มนุษย์ดำเนินชีวิตไปด้วยเจตนาธรรมที่แตกต่าง ด้วยอนุสัยนี้เป็นนามธรรม จึงยากที่จะมองเห็น รับรู้และตัดสินใจได้ด้วยประสาทสัมผัสทั้ง ๖ ที่ทำหน้าที่รับใช้มนุษย์ตามธรรมชาติ ไม่เหมือนรูปธรรมที่ทำได้ง่ายกว่า ส่งผลให้ความสัมพันธ์ของชีวิตกับชีวิตและชีวิตกับสิ่งทั้งปวง จึงเป็นไปด้วยความซับซ้อนยากที่จะคะเนและหยั่งถึงได้ และด้วยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานนี้เอง ส่งผลต่อเจตนาธรรมที่มนุษย์แสดงออกต่อสิ่งทั้งปวงที่เข้าไปเกี่ยวข้องใน ๓ ทางคือ กายกรรม วาจากรรม และมนโกรรม ทั้งที่เป็นกุศลกรรมและอกุศลกรรม ต่างกันไปตามเหตุปัจจัยที่ต้องการภายในจิตใจของตน โลกจึงถูกจิตบงการให้เป็นไปเพื่อรองรับความปรารถนา ความเพลินเพลินในใจ อันไร้ขีดจำกัดของมนุษย์ ที่ไม่รู้จักพอด้วยอำนาจของกิเลสตัณหาตัวเอง ทำให้โลกต้องหมุนไปตามแรงแห่งกิเลสภายในใจของคน อันส่งผลต่อความเป็นไปของทุกสรรพสิ่งทั้งด้านดีและไม่ดี การแก้ปัญหาหรือความทุกข์นั้น จึงต้องเริ่มที่การชำระจิตใจให้บริสุทธิ์ผ่องใส เพราะจิตที่ผ่องใสย่อมนำมาซึ่งจิตที่เป็นกุศล ส่งผลต่อความประพฤติที่ดี ดังพุทธพจน์ที่ว่า “เมื่อละอนุสัยทั้ง ๗ ได้แล้ว เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้” ชื่อว่าตัดตัณหา ถอนสังโยชน์ ทำที่สุดแห่งทุกข์ได้แล้ว เพราะละมานะได้โดยชอบ^{๕๒}

โลกในยุคปัจจุบันนี้มีความเจริญรุดหน้าทางด้านวัตถุสูงและไม่มีการทำว่ามนุษย์จะหยุดยั้งความเจริญทางวัตถุไว้เพียงเท่านั้น แต่ในทางกลับกันคุณภาพของจิตใจมนุษย์กลับตกต่ำลงเรื่อยๆ เพราะมนุษย์ไม่มุ่งมั่นที่จะพัฒนาจิตใจอันมีความสำคัญในฐานะเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดสิ่งทั้งปวง และเป็นรากฐานที่สามารถแก้ปัญหาของชีวิตและโลกได้อย่างแท้จริง นั่นเพราะความเจริญของโลกวัตถุได้บดบังการเข้าถึงความจริงส่งผลให้เกิดความตกต่ำทางด้านจิตใจ จึงเป็นเหตุปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการประกอบอกุศลกรรมที่ทวีความรุนแรงมากขึ้นทุกขณะ มนุษย์ต้องเผชิญกับความทุกข์บีบคั้นจิตใจจากสิ่งทั้งปวง นอกเหนือจากความทุกข์ตามธรรมชาติของชีวิต อันมี เกิด แก่ เจ็บ ตาย เป็นต้น นั่นเป็นผลมาจากกิเลสและกรรมที่สร้างขึ้นจากเจตนาธรรมและการกระทำของมนุษย์เอง เมื่อเหตุปัจจัยที่ถึงพร้อมก็ส่งผลกลับมาคืนสนองต่อมวลมนุษยชาติผู้กระทำเหตุไว้นั่นเอง หากจิตใจมนุษย์ยังไม่มีการพัฒนาสติปัญญา ปล่อยให้ถูกรอบงำด้วย กิเลส อวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นต้นนามธรรมที่มองไม่เห็นแต่มีอำนาจเหนือความเป็นไปของชีวิตเรา คอยบงการชีวิตมนุษย์อยู่เบื้องลึกจากภายในจิตใจของตนเอง โดยไม่รู้ตัวเช่นนี้ เท่ากับว่ามนุษย์ผู้มีจิตใจสูงส่งนี้ กำลังนำทาง

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน อภ.อภ.อภ. (ไทย) ๒๓/๑๒/๑๘.

สิ่งทั้งปวง อันมีชีวิตชีวาและโลก เป็นต้น เข้าสู่ยุคเสื่อมที่อยากจะเหี่ยวอายุแก้ไข ดังพุทธพจน์ที่ว่า “โลกถูกจิตนำไป ถูกจิตผลักไสไป จิตเป็นธรรมอย่างหนึ่งที่โลกทั้งหมดตกอยู่ในอำนาจ”^{๕๓}

สุจินต์ บริหารวนเขตต์ ได้แสดงให้เห็นความสำคัญของจิตไว้ว่า

จิตซึ่งเป็นธาตุรู้ สภาพรู้ซึ่งเป็นใหญ่เป็นประธานในการรู้สิ่งที่กำลังปรากฏ ซึ่งไม่เพียงแต่เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น ลิ้มรส รู้สิ่งที่กระทบสัมผัสเท่านั้น แต่ยังคิดนึกวิจิตรต่างๆ นานา ฉะนั้น โลกของแต่ละคนจึงเป็นไปตามอำนาจจิตของแต่ละคน จิตของบางคนก็สะสมกุศลไว้มาก ไม่ว่าจะเป็นบุคคลใดซึ่งเป็นผู้ที่มากไปด้วยอกุศล จิตของบุคคลซึ่งสะสมกุศลไว้มากนั้น ก็ยังเกิดเมตตา หรือกรุณา หรืออุเบกขาได้ ในขณะที่โลกของคนอื่นเป็นโลกของความชิงชัง ความไม่แช่มชื่น ความโกรธ ความขุ่นเคืองใจ ฉะนั้น แต่ละคนจึงเป็นโลกของตัวเองแต่ละโลก ทุกๆ ขณะตามความเป็นจริง^{๕๔}

จากข้อความที่กล่าวมานี้ ผู้ศึกษามีความเห็น ว่า มนุษย์รับรู้การมีอยู่และความเป็นไปของสรรพสิ่งราวกับว่าอยู่ร่วมโลกเดียวกัน แต่ความเป็นจริงแล้วสิ่งต่างๆ ที่เป็นรูปธรรมนั้น ปรากฏเป็นสิ่งที่ทั้งปวงต่อเราได้ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ส่งผลให้เกิดความรู้สึกรู้สึกนึกคิดได้ ก็เพราะจิตหรือธาตุรู้ที่นั่นเอง ถ้าไม่มีจิตซึ่งเป็นสภาพรู้ สิ่งต่างๆ เหล่านั้นก็ย่อมไม่ปรากฏเป็นความสำคัญแต่อย่างใด ความหมายและคุณค่าของโลกจึงเป็นไปตามอำนาจของจิตของแต่ละคน กล่าวโดยสรุปได้ว่า จิตมนุษย์นั้นมีการสั่งสมทั้งด้านที่เป็นกุศลและอกุศล อันส่งผลต่อความรู้สึกนึกคิดและการตัดสินใจในการรับรู้และแสดงออก โลกขณะหนึ่งๆ ก็คือ การเกิดขึ้นของจิตที่เกิดขึ้นรู้ อารมณ์ที่เกิดจากการผัสสะทางอายตนะเพียงชั่วขณะเดียวแล้วก็ดับไปนั่นเอง ดังพุทธพจน์ที่กล่าวถึงโลกว่าเป็นสิ่งที่มีความแตกสลายเป็นธรรมดาไว้ว่า

สิ่งใดมีความแตกสลายเป็นธรรมดา สิ่งนั้นเราเรียกว่า ‘โลก’ ในอริยวินัย จักขุมีความแตกสลายเป็นธรรมดา รูปมีความแตกสลายเป็นธรรมดา จักขุวิญญูณมีความแตกสลายเป็นธรรมดา จักขุสัมผัสมีความแตกสลายเป็นธรรมดา แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์ หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัส เป็นปัจจัยก็มีความแตกสลายเป็นธรรมดา ฯลฯ ตลอดไปจนถึงทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ^{๕๕}

จากข้อมูลที่ได้อีกกล่าวมานี้ กล่าวโดยสรุปได้ว่า จิตมีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะจิตเป็นสภาพรู้ ส่งผลให้จิตเป็นที่เก็บสั่งสมกิเลส อันส่งผลต่อความรู้สึกนึกคิดทั้งปวงของมนุษย์ ผู้มีความ

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน ส.ส. (ไทย) ๑๕/๖๒/๗๓.

^{๕๔} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, *ปรมัตถธรรมสังเขป*, หน้า ๑๘-๒๐.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๘๔/๗๖.

เพติดเพลินยินดีพอใจในอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ของมนุษย์ปุถุชนนั้น จึงไม่รู้จัก
 หมดสิ้นก็ด้วยอำนาจแห่งกิเลสที่สั่งสมอยู่ภายในจิตใจนี้เอง กล่าวคือ เมื่อพอใจติดข้องอยู่ในอารมณ์
 ใดแล้ว จิตก็เกิดความอยากซ้ำแล้วซ้ำเล่าอีก ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ยากที่จะหลุดพ้นจาก
 อารมณ์เหล่านี้ จึงสะสมสืบต่ออยู่เรื่อยๆ ตั้งแต่อดีต ปัจจุบัน และต่อไปในอนาคต

๒.๒.๕ อายุตนะกับโลกธรรม

การดำเนินชีวิตของมนุษย์ในยุคปัจจุบันนั้น มุ่งแสวงหาความสุขทางวัตถุมากกว่าความ
 สงบทางจิตใจ เพราะตกเป็นทาสของกรรมประจำโลกที่ครอบงำจิตใจสัตว์โลก และนำมาซึ่งความ
 ทุกข์ที่มนุษย์นี้ไม่ถึงหรือไม่ได้คาดคิด ดังพุทธพจน์ที่ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย โลกธรรม ๘ ประการนี้ย่อมหมุนไปตามโลก และโลกก็หมุนไปตามโลก
 ธรรม ๘ ประการ โลกธรรม ๘ ประการคือ ๑.ลาภ ๒.เสื่อมลาภ ๓.ยศ ๔.เสื่อมยศ ๕.นิมิต ๖.
 สรรเสริญ ๗.สุข ๘.ทุกข์ ภิกษุทั้งหลาย โลกธรรม ๘ ประการนี้ ล้วนไม่เที่ยง ไม่มั่นคง มีความ
 แปรผันเป็นธรรมดา แต่ท่านผู้มีปัญญาดี มีสติ รู้ธรรมเหล่านี้แล้ว ย่อมพิจารณาเห็นว่า มีความ
 แปรผันเป็นธรรมดา อิฏฐารมณ์(อารมณ์ที่น่าปรารถนา) จึงย่ำยีจิตของท่านไม่ได้ ท่านย่อมไม่
 ยินร้ายต่ออนิฏฐารมณ์ (อารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา) ความยินดีหรือความยินร้าย ท่านขจัดปิด
 เป่า จนไม่มีอยู่ ท่านรู้ทางที่ปราศจากธุลี ไม่มีความสำเร็จ โศก เป็นผู้ถึงฝั่งแห่งภพ ย่อมรู้แจ้งชัด
 โดยถูกต้อง^{๕๖}

จากข้อมูลดังกล่าว สรุปความเห็นได้ว่า บุคคลไม่ควรประมาทจนตกเป็นทาสของโลก
 และชีวิต อย่างที่เรียกได้ว่า หลงโลก เมาชีวิต ต้องมีสติ รู้จักมอง รู้จักพิจารณา ความจริงของโลกให้
 เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้ กล่าวคือ รู้จักพิจารณา รู้เท่าทันความเป็นไปของโลก ตั้งสติให้ถูกต้อง
 ต่อสภาวะอันหมุนเวียนเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ในชีวิตที่อยู่ท่ามกลางโลก ซึ่งมีนิมิต มีสรรเสริญ
 มีสุข มีทุกข์ มียศ มีเสื่อมยศ มีลาภ มีเสื่อมลาภ เป็นธรรมที่มนุษย์ต้องพานพบ หนีไม่พ้น
 จึงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นในธรรม ๘ ประการนี้ ความสุขที่แท้จริงไม่ใช่ความสุขที่เกิดจาก ทรัพย์
 ยศ ชื่อเสียง ซึ่งเป็นเหมือนเหยื่อของโลกที่ก่อความสุขให้กับปลาที่ได้กลืนกินเหยื่อนั้นๆ และมีเบ็ด
 ติดไปด้วย ก่อให้เกิดความทุกข์กายทุกข์ใจตามมาเสมอ แต่ความสุขที่แท้จริงคือความสุขที่เกิดจาก
 ควบคุมจิตใจไม่ให้ตกเป็นทาสสิ่งต่างๆ ที่คอยขย้ำให้จิตใจต้องกระวนกระวายและหวั่นไหวไปกับ
 สิ่งนั้นๆ นั่นเอง

^{๕๖} อัง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๕-๖/๒๐๑๒-๒๐๑๖.

๒.๒.๖ หลักปฏิบัติเพื่อการสำรวมอายตนะ

การสำรวมอายตนะนั้นต้องเริ่มที่การฝึกจิต ให้เกิดปัญญา เพราะทุกสิ่งทุกอย่างเริ่มจากจิตนี้เอง ดังพุทธพจน์ที่ว่า

เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่ไม่ได้ฝึก ไม่ได้คุ้มครอง ไม่ได้รักษา ไม่ได้สำรวมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์มากเหมือนจิตนี้ จิตที่ไม่ได้ฝึก ไม่ได้คุ้มครอง ไม่ได้รักษา ไม่ได้สำรวมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์มาก

เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้อย่างหนึ่ง ที่ ได้ฝึก ได้คุ้มครอง ได้รักษา ได้สำรวมแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์มากเหมือนจิตนี้ จิตที่ได้ฝึก ได้คุ้มครอง ได้รักษา ได้สำรวมแล้วย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์มาก^{๕๗}

การปฏิบัติเพื่อสำรวมอายตนะในทางพระพุทธศาสนานั้น หมายถึงการฝึกให้มีสติเพื่อคอยควบคุมจิตใจ ควบคุมความรู้สึก ปกป้องไม่ให้บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเกิดขึ้น เมื่อเกิดการรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ถูกชักจูงไปในทางที่ถูกกิเลสครอบงำ โดยการมีสติรู้เท่าทันเมื่อจิตกระทบอารมณ์ คือ รู้ถึงความพอใจหรือไม่พอใจที่เกิดขึ้นในจิตตามความเป็นจริง เมื่อรู้เท่าทันตามความเป็นจริงแล้ว จิตก็จะเป็นกลางต่ออารมณ์ อภิชฌาและโทมนัสไม่สามารถครอบงำจิตได้ พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงวิธีการปฏิบัติเพื่อการสำรวม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไว้ว่า

การเจริญอิทธิยอันยอดเยี่ยมในอริยวินัย เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาแล้ว จึงเกิดความชอบใจ เกิดความไม่ชอบใจ และเกิดทั้งความชอบใจและความไม่ชอบใจ ภิกษุนั้นรู้ชัดอย่างนี้ว่า ‘เราเกิดความชอบใจ เกิดความไม่ชอบใจ และเกิดทั้งความชอบใจและความไม่ชอบใจนี้แล้ว ความชอบใจเป็นคตินั้นถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นของหยาบ อาศัยกันและกันเกิดขึ้น ยังมีสิ่งที่ละเอียด ประณีต คืออุเบกขา’ ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ความชอบใจและความไม่ชอบใจนั้น ที่เกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุนั้นจึงดับไป อุเบกขาย่อมดำรงมั่น เปรียบเหมือนบุรุษมีตาดีกระพริบตา แม้นั้นใด ความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ความชอบใจและความไม่ชอบใจ อันเกิดขึ้นแล้วแก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง ฉะนั้นเหมือนกัน ย่อมดับไปอย่างรวดเร็วพลันทันทีโดยไม่ยากอย่างนี้ อุเบกขาย่อมดำรงมั่น อานนทฺ์ นี้เราเรียกว่า การเจริญอิทธิย ในรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาอันยอดเยี่ยมในอริยวินัย^{๕๘}

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น สรุปความได้ว่า เมื่อเห็นรูปทางตาแล้ว ตามปกติแล้วจะเกิดความรู้สึกขึ้นที่ใจ คือ ความพอใจ ความไม่พอใจ หรือเฉยๆ ประเด็นสำคัญของการปฏิบัติอยู่ที่ การ

^{๕๗} อภ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๕-๔๐/๓.

^{๕๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๕๔/๕๐๕.

รู้เท่าทันอารมณ์นั้นตามความเป็นจริง เป็นการมองเห็นว่า ทุกอย่างอยู่ภายใต้กฎไตรลักษณ์ ทุกสิ่งทุกอย่างเกิดจากเหตุปัจจัยปรุงแต่งและต้องดับสลายไปในที่สุด หากความพอใจ ความไม่พอใจ นั้นเกิดขึ้น ก็ดับไปได้อย่างรวดเร็วและไม่ยากลำบาก ดังนั้น แนวทางการสำรวจอายตนะก็คือ การฝึกฝนสติให้รู้เท่าทันความจริงของธรรมชาติ แล้วปล่อยวางความความเห็นผิดและความยึดมั่นถือมั่นที่มีต่อสิ่งนั้น ไม่หลงปรุงแต่งไปตามอารมณ์ที่รับรู้ เมื่อไม่หลงปรุงแต่งไปตาม ความพอใจ ความไม่พอใจ ก็ยอมหมดไป การหมั่นอบรมฝึกฝนจิตเช่นนี้ การเริ่มต้นแบบค่อยเป็นค่อยไป จะนำไปสู่ความหมดกิเลสโดยสิ้นเชิงได้

จากการศึกษาอายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา ผู้ศึกษาสรุปความได้ว่าอายตนะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นส่วนประกอบที่สำคัญอย่างยิ่งของชีวิต ที่ทำหน้าที่เป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์ต่างๆ เช่น ตา ครอบความเป็นใหญ่ ในการรับรู้อารมณ์ทางตา ทำให้จิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์ที่ปรากฏได้ทางตา หูครอบความเป็นใหญ่ ในการรับรู้อารมณ์ทางหู ทำให้จิตเกิดขึ้นรู้อารมณ์ที่ปรากฏได้ทางหู แม้ทางทวารอื่นๆ ก็โดยทำนองเดียวกัน นอกจากนี้ยังสรุปได้ว่า อายตนะที่เรียกว่าใจนั้นครอบความเป็นใหญ่เหนืออายตนะที่เหลือ เพราะใจเป็นสภาพรู้ เป็นศูนย์กลางของความรู้สึกนึกคิด อันส่งผลต่อความเป็นไปของชีวิตมนุษย์นั่นเอง

๒.๓ พุทธวิธีอุปมาอุปไมยเกี่ยวกับอายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา

ในการสอนธรรมของพระพุทธเจ้านั้น ทรงมีหลักในการสอนที่ทำให้ผู้ฟังได้เห็นถึงความจริงของหลักธรรมที่ทรงสอน โดยวิธีการยกเป็นข้อเปรียบเทียบให้เห็นเป็นอุปมาอุปไมย เพื่อให้ผู้ฟังเกิดความเข้าใจได้ง่ายและชัดเจนมากขึ้น การเปรียบเทียบด้วยข้ออุปมาช่วยในเรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก ปรากฏความหมายเด่นชัดออกมา และเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะมักใช้ในการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม หรือแม้เปรียบเทียบที่เป็นรูปธรรมด้วยข้ออุปมาแบบรูปธรรม ก็ช่วยให้เข้าใจความได้ชัดเจนมากขึ้นเช่นกัน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๒.๓.๑ อุปมาด้วยสัตว์ ๖ ชนิด

ตามธรรมชาติของจิตของปุถุชนโดยทั่วไป เป็นจิตที่ยังไม่ได้รับการฝึกฝน จึงมีลักษณะที่แส่ส่ายเที่ยวไปดูอารมณ์ต่างๆ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ หากไม่มีหลักยึดอันมั่นคงไว้ที่ใดที่หนึ่งใจก็เที่ยวไปทางนั้นทางนี้ กระโจนไปเกาะกับอารมณ์ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ ไม่อยู่ที่ใดที่หนึ่งนาน ถูกดึงไปทิศนั้นทิศนี้ บางคราวถูกอารมณ์ทางตาลากไป บางคราวถูกอารมณ์ทางหูลากไป บางคราวถูกอารมณ์ที่รับรู้ได้ทางใจลากไป เป็นต้น ตาก็ลุดไปหาจตุรปูที่นำพอใจ เมื่อเจอรูปที่ไม่นำพอใจก็เกิดความเกลียด ต้องหลบหนี หูลุดไปฟังเสียงที่น่าพอใจ เมื่อเจอเสียงที่ไม่นำพอใจก็

เกิดความเกลียด ต้องหลบหนี ใจจุดไปหาอารมณ์ทางใจที่น่าพอใจ เมื่อเจออารมณ์ที่ไม่น่าพอใจก็
เกิดความเกลียด ต้องหลบหนี ดังที่พระพุทธองค์ตรัสสอนโดยอุปมาว่า

เปรียบเหมือนบุรุษจับสัตว์ ๖ ชนิดคือ งู จระเข้ นก สุนัข สุนัขจิ้งจอกและลิง ซึ่งมีที่อยู่
ต่างกัน มีที่หากินต่างกัน แล้วผูกด้วยเชือกที่เหนียว ขมวดเป็นปมไว้ตรงกลางแล้วจึงปล่อยไป
เพราะมีที่อยู่และที่หากินต่างกัน สัตว์ทั้ง ๖ ชนิดนั้นจึงดึงไปสู่วิวที่หากินและที่อยู่ของตนๆ คือ
งูดึงไปสู่ออมปลวก จระเข้ดึงลงน้ำ นกดึงบินขึ้นสู่อากาศ สุนัขดึงเข้าบ้าน สุนัขจิ้งจอกดึงเข้า
ป่าช้า ลิงดึงเข้าป่า เมื่อใดสัตว์ทั้ง ๖ ชนิดนั้นต่างก็จะไปตามใจของตน จึงพากันลำบาก เมื่อนั้น
สัตว์เหล่านั้นก็พึ่งตกอยู่ในอำนาจ ไปตามสัตว์ที่มีกำลังกว่า แม้นินใด กายกตาสติที่ภิกขุรูปใด
รูปหนึ่งไม่เจริญ ไม่ทำให้มากแล้วก็นั้นเหมือนกัน อายุขณะภายใน ๖ ย่อมลุดภิกขุนั้นไป
ในอายุขณะภายนอก ๖ ที่น่าพอใจ และอายุขณะภายนอก ๖ ที่ไม่น่าพอใจย่อมเป็นของน่า
เกลียด

ความสำรวม ได้แก่ ภิกขุในธรรมวินัยนี้เห็นรูปทางตาเป็นต้นแล้ว ไม่ยินดีในรูปที่น่ารัก
เป็นต้น ซึ่งมีนัยตรงกันข้ามกับความไม่สำรวม เปรียบเหมือน เมื่อใดสัตว์ทั้ง ๖ ชนิดนั้นต่างก็
จะไปตามใจของตน พึงลำบาก เมื่อนั้นสัตว์เหล่านั้นพึงยื่นพิง นั่งพิง นอนพิงหลักหรือเสานั้น
แม้นินใด กายกตาสติที่ภิกขุรูปใดรูปหนึ่งเจริญ ทำให้มากแล้วก็นั้นเหมือนกันอายุขณะ
ภายใน ๖ ย่อมลุดภิกขุนั้นไปในอายุขณะภายนอก ๖ ที่น่าพอใจ และในอายุขณะภายนอก ๖ ที่
ไม่น่าพอใจไม่ได้ อายุขณะภายนอก ๖ ที่ไม่น่าพอใจย่อมไม่น่าเกลียด^{๕๕}

จากบทอุปมาอุปไมยดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่าโลกในยุคโลกาภิวัตน์นี้
เปลี่ยนแปลงไปอย่างรวดเร็วในการพัฒนาทางวัตถุ แต่ทางด้านจิตใจนั้นกลับสวนทางกัน สิ่ง
เร้าทางโลกจึงมีอำนาจครอบงำจิตใจของมนุษย์ในทุกๆ ด้าน ให้หลงไหลไปกับอารมณ์ทั้ง ๖
ด้านที่มีผลต่อกิเลสที่สั่งสมอยู่ภายในจิตใจ สิ่งเร้าทางโลกที่มีอิทธิพลครอบงำจิตใจได้มากที่สุด
คือความสนใจในด้านนั้นๆ เช่น หลงในเสียง ก็หมกมุ่นอยู่กับการใช้หูในการฟังมาก เป็น
ต้น ชีวิตจึงมีภัยอยู่รอบตัว เพราะตกเป็นเหยื่อของสิ่งเร้าภายนอก ทำให้เกิดความทุกข์ใจอยู่
เสมอ ดังนั้น การสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยการมีสติควบคุม
ไม่ให้จิตหลงไหลไปกับโลกภายนอกทั้ง ๖ ด้าน จึงเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง ผู้ที่ไม่รู้จักฝึกจิต ไม่
มีหลักให้จิตอยู่ ไม่มีที่อยู่ที่เหมาะสมให้กับจิตแล้ว จิตก็จะเที่ยวแส่สายไปรับรู้อารมณ์ทาง
ทวารต่างๆ ไม่มีหยุดนิ่ง ไม่ได้พักผ่อน ไปทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ
แม้แต่นอนหลับ ก็ยังแส่สายไปรับรู้อารมณ์ทางใจ โดยการปรุงแต่งเป็นความฝันต่างๆ นานา

^{๕๕} คุรยลละเอียคใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๗/๒๖๒.

คั้งที่พระพุทธองค์ทรงอุปมา การเสด็จไปรับรู้อารมณ์ทางทวารต่าง คุณดั่งสัตว์ ๖ ชนิดที่กล่าวมาข้างต้น

๒.๓.๒ อุปมาด้วยเต่า

พระพุทธองค์ตรัสสอนโดยอุปมาว่า

มีเต่าตัวหนึ่ง เทียวหากิน ที่ริมฝั่งแม่น้ำในเวลาเย็น แม้สุนัขจิ้งจอกตัวหนึ่งก็เทียวหากินอยู่ที่ริมฝั่งแม่น้ำในเวลานั้น เต่าเห็นสุนัขจิ้งจอกเทียวหากินแต่ไกล ก็หุดหัวและขาเข้ากระดองของตน ไม่เคลื่อนไหว นิ่งอยู่ ฝ่ายสุนัขจิ้งจอกก็เห็นเต่าเทียวหากินแต่ไกลเหมือนกัน จึงเข้าไปหาเต่าแล้วยืนอยู่ใกล้ด้วยคิดว่า เมื่อใดเต่านี้อโผล่หัวและขาส่วนใดส่วนหนึ่งออกมา เมื่อนั้นเราจักจับมันฟาดแล้วกินเสียในที่นี้ เมื่อเต่าไม่โผล่หัวและขาส่วนใดส่วนหนึ่งออกมา สุนัขจิ้งจอกนั้นไม่ได้โอกาสจึงเบื้อหน้าย เดินจากเต่าไป จันใด แม้มีรผู้มีบาปก็จันนั้นเหมือนกัน เข้าใกล้เธอทั้งหลายสม่าเสมอด้วยคิดว่า บางทีเราจะพึงได้โอกาสทางอายตนะภายใน ๖ อายตนะใด อายตนะหนึ่งของภิกษุเหล่านี้บ้าง เพราะฉะนั้น เธอทั้งหลายจงคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายอยู่เถิด แล้วตรัสอธิบายเหมือนการคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลายในรโถปมสูตรแห่งวรรคนี้ แล้วตรัสสอนต่อไปอีกว่า เมื่อใดเธอทั้งหลายจักคุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย มีใจตั้งมั่นในมโนวิตก ไม่มีตัณหาและทิฏฐิอาศัย ไม่เบียดเบียนผู้อื่น ดับกิเลสแล้ว ไม่ว่าร้ายใครๆ อยู่เมื่อนั้น แม้มีรผู้มีบาปก็จะเบื้อหน้าย ไม่ได้โอกาส หลีกจากเธอทั้งหลายไปเหมือนสุนัขจิ้งจอกเดินจากเต่าไปจะนั้น^{๑๑๑}

จากบทอุปมาอุปไมยดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่สังคมปัจจุบันนี้มีภัยอยู่รอบตัว โดยเฉพาะภัยทางอารมณ์ที่คอยรุมเร้าจิตใจของเราให้เศร้าหมอง และกระวนกระวาย ทำให้เกิดความทุกข์ใจอยู่เสมอ แต่ถ้าเรารู้จักป้องกันภัยเหล่านั้นอย่างถูกวิธี ใจของเราก็จะรอดพ้นจากอันตรายนั้นได้ การรู้จักระวังป้องกันภัยที่จะมาทำร้ายใจ ในทางธรรมะเรียกว่า “อินทรีย์สังวร” หมายถึงการสำรวมอินทรีย์ทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เพื่อปิดกั้นไม่ให้บาปอกุศลหรือสิ่งที่จะทำให้อใจเศร้าหมองเข้ามาสู่ภายในได้ ถ้าเรารู้จักสำรวมอินทรีย์ มีสติรู้เท่าทันอารมณ์ต่างๆ ภายนอก เราก็จะสามารถรักษาใจให้สะอาดบริสุทธิ์อยู่เสมอ

๒.๓.๓ อุปมาด้วยไฟ

พระพุทธองค์ได้แสดงอาทิตตบรยายและธรรมบรยายแก่ภิกษุทั้งหลาย ความว่า

อาทิตตบรยายและธรรมบรยาย ได้แก่ บุคคลแทงตาด้วยหลาวเหล็กที่ร้อน ทะลวงหูด้วยขอเหล็กที่คม คว้านจมูกด้วยมีดตัดเล็บที่คม เชือนลิ้นด้วยมีด โคนที่คม และแทงกายด้วยหอก

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๐/๒๔๑.

ที่คม ไฟติด ลูกโขน โขติช่วง ยังประเสริฐกว่า ส่วนการถือนิมิตโดยอนุพยัญชนะ (การแยกถือว่ามีองามทำงานเป็นต้น) ในรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา ในเสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู ในกลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก ในรสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น และในโณภูมิตะลุพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย ไม่ประเสริฐเลย เพราะว่า ถ้าบุคคลตายลง ในขณะที่วิญญานมีความยินดีในการรวบรวมถือหรือการแยกถือรูปที่พึงรู้แจ้งทางตาเป็นต้นตั้งอยู่ เป็นไปได้ที่เขาจะพึงถึงคติอย่าง ๑ ใน ๒ อย่าง คือ นรกหรือกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เราเห็นโทษนี้จึงกล่าวอย่างนี้

พระพุทธองค์ตรัสอธิบายต่อไปอีกว่า ความหลับยังประเสริฐ แต่เรากล่าวความหลับว่า เป็นหมันไร้ผล และเป็นความโง่เขลาสำหรับผู้มีชีวิต และบุคคลตกอยู่ในอำนาจของวิตกเช่นใดแล้วพึงทำลายสงฆ์ให้แตกกัน บุคคลนั้นไม่ควรตรึงถึงวิตกเช่นนั้นเลย เราเห็นโทษนี้แล้วว่าเป็นหมันสำหรับผู้มีชีวิต จึงกล่าวอย่างนี้ อริยสาวกผู้ได้สดับ ย่อมคิดอย่างนี้ว่า ตาที่บุคคลแทงด้วยหลาวเหล็กที่ร้อน หูที่บุคคลทะลุด้วยขอเหล็กที่คม จมูกที่บุคคลคว้านด้วยมีดตัดเล็บที่คม ลิ้นที่บุคคลเฉือนด้วยมีดโกนที่คม และกายที่บุคคลแทงด้วยหลาวเหล็กที่คม ไฟติด ลูกโขน โขติช่วง หยุคปักไว้ก่อน เอาเถิด เราจะพิจารณาเรื่องนี้ก่อนว่า อายุขณะภายใน ๖ อายุขณะภายนอก ๖ วิญญาน ๖ สัมผัส ๖ และแม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุข มิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย ไม่เที่ยง เมื่ออริยสาวกนั้นตั้งใจพิจารณาอย่างนี้ย่อมเบื่อหน่ายแม้ในอายุขณะภายใน ๖ เป็นต้น เมื่อเบื่อหน่ายย่อมคลายกำหนด เพราะคลายกำหนดจิตยอมหลุดพ้น เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป^{๑๑๑}

จากความดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่า จิตมนุษย์นั้นเป็นที่ตั้งของความรู้สึกนึกคิด ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ทุกขณะจิตชีวิตจึงประสบกับสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุข มิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นจากการเสวยอารมณ์อันมีสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย จิตมนุษย์จึงต้องกระวนกระวาย หวั่นไหวไปตามแรงแห่งกิเลส ไม่สามารถเป็นอิสระจากสิ่งเร้าทั้งปวงได้ เปรียบเหมือนเป็นที่ตั้งแห่งความร้อนอันเกิดจากแรงกิเลสภายในจิตใจของตนเอง

๒.๓.๔ อุปมาด้วยมือและเท้า

พระพุทธองค์ตรัสกับภิกษุทั้งหลายว่า

เมื่อมือทั้ง ๒ มืออยู่ การจับและการวางก็ปรากฏเมื่อเท้าทั้ง ๒ มืออยู่ การก้าวไปและการถอยกลับก็ปรากฏ เมื่อข้อทั้งหลายมีอยู่ การก้าวเข้าและการเหยียดออกก็ปรากฏ เมื่อท้องมีอยู่ ความ

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๕/๒๓๐.

หิวและความกระหายก็ปรากฏ แล้วตรัสอธิบายต่อไปอีกว่า ข้อนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน แม้เมื่อ
 อายตนะภายใน ๖ มีอยู่ สุขและทุกข์ในภายในเพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย จึงเกิดขึ้น

เมื่อมือทั้ง ๒ ไม่มี การจับและการวางก็ไม่ปรากฏ เมื่อเท้าทั้ง ๒ ไม่มี การก้าวไปและการ
 ถอยกลับก็ไม่ปรากฏ เมื่อข้อทั้งหลายไม่มี การคู้เข้าและการเหยียดออกก็ไม่ปรากฏ เมื่อท้อง
 ไม่มี ความหิวและความกระหายก็ไม่ปรากฏ เมื่ออายตนะภายใน ๖ ไม่มี สุขและทุกข์ใน
 ภายใน เพราะสัมผัส ๖ เป็นปัจจัย ย่อมไม่เกิดขึ้นเลย ฉันนั้นเหมือนกัน^{๑๒}

จากอุปมาดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่ามีมือก็มีการจับการวาง เมื่อมีตาก็มี
 การยึดถือทางตา แล้วก็ต้องเป็นทุกข์ ถ้ามีการปล่อยวางทางตาที่ไม่เป็นทุกข์ จะเห็นรูปอะไรชนิด
 ไหนก็ไม่เป็นทุกข์ และก็เช่นเดียวกับการมี หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ซึ่งก็ทำให้เกิดการยึดมั่นถือมั่น
 ทางอายตนะเช่นเดียวกัน ดังนั้น การมีสติสัมปชัญญะ สมาธิ และปัญญา เป็นสิ่งที่สำคัญอย่างยิ่ง เพื่อ
 เป็นเครื่องมือให้เราสัมผัสกับเรื่องราวที่เกิดขึ้นกับความรู้สึกรู้สึกของเรา เราที่ขาดสติและรับเอาทุก
 เรื่องราวมาเป็นของเรา เพราะเราถูกรอบงำด้วยกรรมประจำโลก ๘ ประการ กล่าวคือ เพราะเรามี
 โลกกรรมเป็นความหมายและคุณค่าต่อความรู้สึกอันเป็นสัญชาตญาณของสิ่งมีชีวิต เช่น ความอยู่
 รอด ความหิว ความรัก เป็นต้น ความกลัวต้องสูญเสีย เราจึงพยายามต่อสู้เพื่อปกป้องไม่ให้เกิดการ
 สูญเสียนั้น เราจึงแสดงออกต่อโลกที่ปรากฏใน ๖ ดังขณะนี้คือ รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ และธัม
 มารมณ์

๒.๓.๕ อุปมาด้วยขอนไม้

พระพุทธองค์ประทับอยู่ ณ ฝั่งแม่น้ำคงคา เขตกรุงโกสัมพี ได้ทอดพระเนตรเห็นขอน
 ไม้ใหญ่ ลอยมาตามกระแสแม่น้ำคงคา จึงตรัสธรรมเปรียบเทียบกับขอนไม้เป็นต้นแก่ภิกษุทั้งหลาย
 ว่า

ถ้าขอนไม้^{๑๓}ไม่ลอยเข้ามาใกล้ฝั่งนี้ หรือไม่ลอยเข้าไปใกล้ฝั่งโน้น ไม่จมกลางแม่น้ำ ไม่เกย
 ตื้น ไม่ถูกมนุษย์นำไป ไม่ถูกอมมนุษย์นำไป ไม่ถูกเกลียวน้ำวนดูดไว้ ไม่ผุภายใน เมื่อเป็นเช่นนี้
 ขอนไม้^{๑๓}นั้นก็จักลอยไป ไหลไป และเลื่อนไปสู่สมุทรได้ เพราะกระแสแม่น้ำคงคา ลุ่มไป ลาด
 ไป และไหลไปสู่สมุทร ภิกษุรูปหนึ่งได้ทูลถามถึงเรื่องเหล่านั้นขึ้นในที่นั้น พระองค์จึงตรัสว่า
 ถ้าแม้เธอทั้งหลายไม่เข้ามาใกล้ฝั่งนี้ไม่เข้าไปใกล้ฝั่งโน้นไม่จมในท่ามกลาง ไม่เกยตื้นไม่ถูก
 มนุษย์จับไว้ ไม่ถูกอมมนุษย์เข้าสิง ไม่ถูกเกลียวน้ำวนดูดไว้ ไม่เป็นผู้เฝ้าภายใน เมื่อเป็นเช่นนี้
 เธอทั้งหลายก็จักน้อยไป โน้มไป โอนไปสู่นิพพานได้ ฝั่งนี้ ได้แก่ อายตนะภายใน ๖ ฝั่งโน้น
 ได้แก่ อายตนะภายนอก ๖ ไม่จมในท่ามกลาง ได้แก่ นันทิราคะ(ความกำหนดด้วยอำนาจ

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๖/๒๓๓.

ความยินดี) เกยตื้น ได้แก่ การถือตัว ถูกมนุษย์จับไว้ ได้แก่ ภิกษุในธรรมวินัยนี้อยู่คลุกคลี
 เพลิดเพลิน เสรีาโศก กับพวกกฤหัสถ์ เมื่อเขาสุขก็สุขด้วย เมื่อเขาทุกข์ก็ทุกข์ด้วย เมื่อเขามีกิจ
 ที่ควรทำเกิดขึ้น ก็ช่วยทำกิจนั้นด้วยตนเอง ถูกมนุษย์เข้าถึง ได้แก่ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้
 ประพฤติพรหมจรรย์ปรารถนาเป็นเทพหมู่ใดหมู่หนึ่งว่า ด้วยศีล วัตร ตบะ หรือพรหมจรรย์นี้
 เราจักเป็นเทวดาหรือเทพเจ้าตนใดตนหนึ่ง ถูกเกลี้ยวบน้ำวนดูดไว้ ได้แก่ กามคุณ ๕ คือ รูป
 เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณดูดไว้ เป็นผู้เน่าภายใน ได้แก่ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ มี
 ความประพฤติที่น่ารังเกียจ มีกรางานปกปิด ไม่ใช่พรหมจารี แต่ปฏิญาณว่าเป็นพรหมจารี เน่า
 ภายใน ชุ่มด้วยราคะ เป็นเหมือนหยากเยื่อ (หยากเยื่อคือกิเลสมีราคะเป็นต้น)^{๑๐๐}

จากบทอุปมาอุปไมยดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่ ท่อนไม้ที่กล่าวถึงอุปมา
 เหมือนขันท์ห้าหรือตัวเรา ขันท์ห้าได้แก่รูปขันท์หนึ่งและนามขันท์สี่ เมื่อเราเห็นตามความเป็นจริงว่า
 ขันท์ห้าเหล่านี้เป็นเพียงกองรูปและกองนาม ไม่ยึดคิดว่าเป็นคน สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา แล้วจะ
 ไม่ผูกพัน ไม่มีความปรารถนา ไม่มีความทะยานอยาก ไม่มีความกำหนดยินดี ก็จะไม่หลงติดอยู่ใน
 โลก ตกเป็นเหยื่อของโลกเป็นทาสของกิเลสตัณหา มีความตั้งมั่นในธรรม ก็จะบรรลุดังมหาสมุทร
 คือพระนิพพานได้

๒.๓.๖ อุปมาด้วยคนเฝ้าข้าวกล้า

จิตที่ฝึกดีแล้วเป็นจิตที่มีปัญญาและตั้งมั่น จะไม่ถูกดึงออกไปหาอารมณ์ทั้งที่พอใจและ
 ไม่พอใจ กล่าวคือ เมื่อเห็นรูปทางตา สวาก็ตาม ไม่สวาก็ตาม ฟังเสียงทางหู เพราะก็ตาม ไม่เพราะก็
 ตาม รับรู้อารมณ์ทางใจ นำพอก็ตาม ไม่นำพอก็ตาม ไม่ปล่อยให้ความคิดใจ หรือความขัดใจ
 เข้าครอบงำจิต แต่การอบรมฝึกฝนจิตให้รู้จักห้ามจิตที่กำลังดำเนินไปผิดทาง ทำการตัดหรือทรมาน
 จิตหลายๆ ครั้ง จิตก็จะเกิดความเจ็ดหลายได้ เปรียบเหมือนคนที่เฝ้าข้าวกล้าที่ไม่ประมาท หากมี
 โคลงมากินข้าวกล้า ก็รีบจับผูกเชือก แล้วตีด้วยไม้ แล้วปล่อยเข้าฝูงไป ทำอย่างนี้หลายๆ ครั้ง โคลงก็
 เจ็ดหลาย ไม่กล้ากลับเขาลงไปกินข้าวกล้าอีก เพราะกลัวถูกตี ข้าวกล้าก็ถึงความบริบูรณ์ เมื่อใดที่
 รู้จักข่มขู่จิตบ่อยๆ เมื่อรับรู้อารมณ์ ในทางทวารทั้ง ๖ ตามแนวทางที่ถูกต้อง จิตก็ย่อมสงบนิ่งอยู่
 ภายใน และมีความตั้งมั่นเป็นหนึ่งได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ข้าวกล้าจึงจะสมบูรณ์ แต่คนเฝ้าข้าวกล้าประมาทและโคลงกินข้าวกล้าก็ลงลุยข้าวกล้านั้น
 ตามต้องการแล้วถึงความเมามันเลนเล่อแม้ฉันทใด ปุณฺชนผู้ไม่ได้สดับ ก็ฉันทนั้นเหมือนกัน ไม่
 ทำความสำรวมในผัสสาชยตนะ ๖ คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖ และวิญญาณ ๖
 ที่มาประจวบกัน ย่อมถึงความมัวเมาประมาทในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ

^{๑๐๐} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๑/๒๔๒-๒๔๕.

โผฏฐัพพะตามต้องการ แม้ข้าวกล้าก็สมบูรณ์ คนเฝ้าข้าวกล้าก็ไม่ประมาทและโคที่กินข้าวกล้าก็ลงลุยข้าวกล้า นั้น แต่คนเฝ้าข้าวกล้าจับโคสนตะพายให้แน่น แล้วจับสายตะพายยกขึ้นเหนือเขาให้มัน ตีกระหน่ำด้วยท่อนไม้แล้วปล่อยเข้าฝูงไป แม้อีก ๒ ครั้ง โคที่กินข้าวกล้าก็ลงลุยข้าวกล้า โฉนอีก คนเฝ้าข้าวกล้าก็ทำอย่างเดิมอีก เมื่อเป็นเช่นนั้น โคที่กินข้าวกล้า นั้นจะอยู่ในบ้านก็ตาม อยู่ในป่าก็ตาม ก็จะเป็นสัตว์ขี้มากหรือนอนมาก ไม่กลับลงสู่ข้าวกล้าอีก พลังนึกถึงการถูกตีด้วยท่อนไม้ครั้งก่อนนั้นแลแม้ฉันทิ กิษผู้ข่มขู่คุกคามจิตในผัสสาตนะ ๖ ตีแล้วก็ฉันทิเหมือนกัน จิตของเขาย่อมสงบนิ่งอยู่ภายใน ตั้งมั่นเป็นหนึ่งผุดขึ้น^{๑๐๔}

จากความดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่าการอบรมฝึกฝนจิตให้เกิดการสำรวมอินทรีย์ด้วยความวิริยะไม่ท้อถอย จะส่งผลให้จิตใจตั้งมั่น ยากที่กิเลสจะเข้าครอบงำ เมื่อรับรู้อารมณ์ต่างๆ ไม่ใช่เป็นเรื่องของท่าทางภายนอก โดยปกติแล้ว จิตใจที่ผ่านการอบรมฝึกฝนจนถึงงาม ไม่มีกิเลสเข้าครอบงำ การแสดงออกทางกาย วาจา ก็ย่อมมีความถูกต้องดีงามตามไปด้วย การกระทำทุจริตทางกาย ทางวาจาก็ไม่ได้ ดังนั้น การดำเนินชีวิตของมนุษย์จึงควรตั้งอยู่บนความไม่ประมาท มีสติสัมปชัญญะ ระลึกรู้อยู่ตลอดเวลาเมื่อมีการรับรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ อันหมายถึงการคุ้มครองการป้องกันรักษาจิตให้มั่นคงไว้ เมื่อรับรู้อารมณ์แล้ว อารมณ์ก็จะไม่หลุดจิตให้ออกไปสนใจภายนอกไม่หลงยินดีในอารมณ์ที่น่ารัก ไม่เกลียดชังในอารมณ์ที่ไม่น่ารัก

๒.๓.๗ อุปมาด้วยสงครามเทวดากับอสูร

พระพุทธองค์ตรัสอธิบายว่าเครื่องจองจำคือความกำหนดว่า

เรื่องเคยมีมาแล้ว สงครามระหว่างเทวดากับอสูรได้ประชิดกัน สงครามครั้งนั้น พวกเทวดาชนะจึงได้จองจำท้าวเวปจิตติจอมอสูร แล้วนำมาขังเทวสภาชื่อสุทธรรมาในสำนักของท้าวสักกะจอมเทพในขณะที่ท้าวเวปจิตติจอมอสูรถูกจองจำด้วยเครื่องจองจำทั้ง ๕ รวมทั้งเครื่องผูกคอกอยู่นั้น ก็ยังมีความดำริว่า บัดนี้เราจักไปยังเพนนคร แล้วยังพิจารณาเห็นตนว่าพ้นจากเครื่องจองจำทั้ง ๕ รวมทั้งเครื่องผูกคอก และเป็นผู้เอบอิม พรั่งพร้อม บำเรออยู่ด้วยกามคุณ ๕ อันเป็นทิพย์ได้อีกด้วย ทั้งๆ ที่ตนตกอยู่ในอันตรายแท้ๆ เครื่องจองจำคือความกำหนดหมายของท้าวเวปจิตติยังละเอียดยิ่งกว่าเครื่องจองจำทั้ง ๕ รวมทั้งเครื่องผูกคอกที่มีอยู่ในขณะนั้นเสียอีก ส่วนเครื่องจองจำของมารละเอียดยิ่งกว่านั้นอีก แต่ถึงกระนั้น เมื่อบุคคลกำหนดหมายก็ถูกมารผูกมัดไว้ เมื่อไม่กำหนดหมายก็พ้นจากมารผู้มีบาป แล้วตรัสอธิบายต่อไปอีกว่า ความกำหนดหมาย ความหวั่นไหว ความดิ้นรน ความปรุงแต่ง และความถือตัวว่า เรามี เราเป็นนี้ เราจักมี เราจักไม่มี เราจักเป็นผู้มีรูป เราจักเป็นผู้ไม่มีรูป เราจักเป็นผู้มีสัญญา เราจักเป็นผู้ไม่มี

^{๑๐๔} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๖/๒๕๕-๒๖๐.

สัญญา และเราจักเป็นผู้มีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่นั้น เป็นโรค เป็นหัวผี และเป็นลูกศร เพราะฉะนั้นแล เธอทั้งหลายพึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราทั้งหลาย จักมีจิตไม่กำหนดหมาย ไม่หวั่นไหว ไม่คืนรน ไม่ปรุงแต่งและไม่ถ้อยด้วย^{๑๑๕}

ข้อความจากบทอุปมาอุปไมยดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่ เครื่องจองจำชีวิตในที่นี้คือกิเลสตัณหาที่หลงไหลพอใจอยู่ในธรรมประจำโลกที่ครอบงำจิตใจสัตว์โลก เครื่องจองจำชีวิตนี้มีสภาพเป็นนามธรรม จึงไม่สามารถเห็นได้ด้วยตา แต่เป็นสิ่งที่รับรู้ด้วยใจที่มีปัญญา เครื่องจองจำนี้จึงมีความละเอียดและแข็งแกร่งกว่าเครื่องจองจำอื่นใดทั้งปวง ยากจะตัดให้ขาดได้ กิเลสเป็นเหตุแห่งความกำหนดหมาย ความหวั่นไหว ความคืนรน ความปรุงแต่ง และความยึดมั่นทั้งปวง ส่งผลให้ชีวิตติดข้องเวียนเกิดเวียนตายอยู่ในโลก มนุษย์ผู้มีสติปัญญาเท่านั้น จึงจะสามารถมองเห็นเครื่องจองจำดังกล่าว ความเห็นความเข้าใจที่ถูกต้องในระดับปัญญานี้ จึงเป็นรากฐานที่สำคัญอย่างยิ่งในการนำชีวิตให้หลุดพ้นจากกองทุกข์ หลุดพ้นจากโลก หลุดพ้นจากเครื่องจองจำชีวิตทั้งปวง

๒.๓.๘ อุปมาด้วยมหาสมุทร

อายตนะภายในทั้ง ๖ ทำให้มนุษย์เชื่อมต่อบรรลุกับโลกภายนอก คือ สิ่งที่เป็นอารมณ์ภายนอก รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทางกายและสิ่งที่รับรู้ทางใจได้ ผู้ที่ไม่รู้เท่าทันสิ่งเหล่านี้ว่า มีการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา ก็เป็นคนทีหลงโลก ราวกับจมอยู่ในมหาสมุทรอันกว้างใหญ่ ทุกข์และอันตรายมากมายก็ติดตามบุคคลนั้นไป ส่วนผู้รู้ตามความเป็นจริง ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย ก็เป็นผู้ที่อยู่เหนือโลก สามารถข้ามพ้นมหาสมุทรอันกว้างใหญ่ ไปสู่สถานที่อันปลอดภัยได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้ไม่ได้ระดับย่อมนกล่าวว่า สมุทฺร สมุทฺร นั้นไม่ ใช่สมุทฺรในอริยวินัย นั้นเป็นแอ่งน้ำใหญ่ เป็นห้วงน้ำใหญ่ ภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นสมุทฺรของบุรุษ กำลังของจักขุนั้น เกิดจากรูป บุรุษใด ออกคลื่นกำลังอันเกิดจากรูปนั้นได้ บุรุษนี้ ได้ข้ามสมุทฺรคือจักขุ ซึ่งมีทั้งคลื่น วัฏวน สัตว์ร้าย และผีเสื้อน้ำ เราเรียกว่า บุคคลผู้ลอยบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก... โสตะ...ฆานะ...ชีวหา...มโน...^{๑๑๖}

ภิกษุทั้งหลาย รูปที่พึงรู้แจ้งทางตาที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัดมีอยู่ นี้เรียกว่าสมุทฺรในอริยวินัย โลกนี้ พร้อมทั้งเทวโลก มาร โลก พรหมโลก หมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ในสมุทฺรนี้โดยมากเป็นผู้เศร้าหมอง ยุ่งเหยิงประดุจด้ายของช่างหูก เป็นปมประหนึ่งกระจุกด้าย เป็นประดุจหญ้าปล้องและหญ้ามุง

^{๑๑๕} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๔๘/๒๖๕.

^{๑๑๖} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๒๘/๒๑๗.

กระต่าย ย่อมไม่พ้นจากอบาย ทุกติ วินิบาตและสงสารไปได้... รสที่พึงรู้แจ้งทางถิ่น...
 ธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจ...^{๑๑๖}

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเป็นสมุท^{๑๑๗} ของบุรุษ กำลังของจักขุนั้นเกิดจากรูป บุรุษใดอดกลิ่น
 กำลังอันเกิดจากรูปนั้นได้ บุรุษนี้ได้ข้ามสมุทคือจักขุ ซึ่งมีทั้งกลิ่น^{๑๑๘} ว่างวน^{๑๑๙} สัตว์ร้าย^{๑๒๐}
 และผีเสื้อน้ำ^{๑๒๑} เราเรียกว่า ‘บุคคลผู้ลอบบาปข้ามถึงฝั่ง^{๑๒๒} ดำรงอยู่บนบก’ ฯลฯ

ชีวหาเป็นสมุทของบุรุษ กำลังของชีวหานั้นเกิดจากรส บุรุษใดอดกลิ่นกำลังอันเกิดจากรส
 นั้นได้ บุรุษนี้ได้ข้ามสมุทคือชีวหา ซึ่งมีทั้งกลิ่น ว่างวน สัตว์ร้าย และผีเสื้อน้ำ เราเรียกว่า
 ‘บุคคลผู้ลอบบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก’ ฯลฯ

มโนเป็นสมุทของบุรุษ กำลังของมโนนั้นเกิดจากธรรมารมณ์ บุรุษใดอดกลิ่นกำลังอันเกิด
 จากธรรมารมณ์นั้นได้ บุรุษนี้ได้ข้ามสมุทคือ มโน ซึ่งมีทั้งกลิ่น ว่างวน สัตว์ร้าย และผีเสื้อน้ำ
 เราเรียกว่า ‘บุคคลผู้ลอบบาปข้ามถึงฝั่งดำรงอยู่บนบก’

“บุรุษใดข้ามสมุทนี้ซึ่งมีทั้งกลิ่น สัตว์ร้าย และผีเสื้อน้ำที่น้ำกล้วข้ามได้ยากได้แล้ว บุรุษ
 นั้นเราเรียกว่า ‘เป็นผู้จบเวท อยู่จบพรหมจรรย์ ถึงที่สุดแห่งโลก^{๑๒๓} ถึงฝั่งแล้ว”

จากอุปมาดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษาสรุปได้ว่า อายตนะภายใน ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย
 และใจ เป็นสมุทของบุรุษ กำลังของอายตนะภายใน ๖ นั้นเกิดจากอายตนะภายนอก ๖ คือ รูป เสียง
 กลิ่น รส โผฏฐัพพะ (สิ่งที่ถูกต้องกาย) และธรรมารมณ์ บุรุษใดอดกลิ่นกำลังอันเกิดจากอายตนะ
 ภายนอก ๖ เหล่านั้นได้ บุรุษนี้ได้ข้ามสมุทคืออายตนะภายใน ๖ ซึ่งมีทั้งกลิ่น(ความ โกรธ ความคับ
 แค้น) ว่างวน(กามคุณ ๕) สัตว์ร้าย(มาตุคาม) และผีเสื้อน้ำ(มาตุคาม) ได้แล้วเรียกว่า เป็นผู้ถึงฝั่งพระ
 นิพพาน

^{๑๑๖} ดูรายละเอียดใน ตี.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๒๕/๒๑๘-๒๑๙.

^{๑๑๗} สมุท ในที่นี้ได้แก่ อายตนะ ที่ชื่อว่าสมุทเพราะให้เต็มได้ยาก หรือเพราะเป็นที่ผุดขึ้นแห่ง
 กิเลส (ตี.สพ.อ. ๓/๒๒๘/๕๓-๕๘, ตี.ฎีกา ๒/๒๒๘/๓๗๕-๓๘๑).

^{๑๑๘} กลิ่น ในที่นี้ได้แก่ ความโกรธและความคับแค้น (ตี.สพ.อ. ๓/๒๒๘/๕๘).

^{๑๑๙} ว่างวน ในที่นี้ได้แก่ กามคุณ ๕ (ตี.สพ.อ. ๓/๒๒๘/๕๘).

^{๑๒๐} สัตว์ร้าย ในที่นี้ได้แก่ มาตุคาม (ตี.สพ.อ. ๓/๒๒๘/๕๘).

^{๑๒๑} ผีเสื้อน้ำ ในที่นี้ได้แก่ มาตุคาม (ตี.สพ.อ. ๓/๒๒๘/๕๘).

^{๑๒๒} ฝั่ง ในที่นี้ได้แก่ พระนิพพาน (ตี.สพ.อ. ๓/๒๒๘/๕๘).

^{๑๒๓} โลก ในที่นี้ได้แก่ สังขารโลก โลกคือสังขาร หรือสภาวะธรรมที่มีการปรุงแต่งตามเหตุปัจจัย (ตี.
 สพ.อ. ๓/๒๒๘/๕๘).

๒.๓.๕ อุปมาด้วยเบ็ด

อายตนะเป็นแหล่งที่เกิดขึ้นของกิเลสที่ไม่เคยเต็มอิ่ม แม้จะได้ประสบกับสิ่งที่ได้ตั้งปรารถนา พอใจ ชอบใจแล้วก็ตาม ความปรารถนาก็ยังไม่รู้จบต้องดิ้นรนแสวงหาอยู่ร่ำไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือทางใจ แต่สรรพสิ่งล้วนตกอยู่ภายใต้กระแสของการเปลี่ยนแปลง คงอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ จะไปบังคับบัญชาเอาตามใจชอบไม่ได้ จึงต้องดิ้นรนแสวงหาไม่หยุดหย่อน พระพุทธเจ้าตรัสอุปมาอุปไมยปุณฺณผู้ที่ตกเป็นทาสของกิเลสว่า เปรียบคุดปลาที่หลงกลืนเบ็ดต้องทนทุกข์ทรมานไม่จบสิ้น ดังพระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย พรานเบ็ดหย่อนเบ็ดที่มีเหยื่อลงไปในห้วงน้ำลึก ปลาตัวใดเห็นแก่เหยื่อกลืนเบ็ดนั้น ปลาตัวนั้นชื่อว่ากลืนเบ็ดของนายพรานเบ็ด ถึงความวิบัติ ถึงความพินาศ ถูกพรานเบ็ดทำได้ตามใจปรารถนา แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย เบ็ด ๖ ชนิดนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีอยู่ในโลก เพื่อความวิบัติของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อฆ่าสัตว์ทั้งหลาย เบ็ด ๖ ชนิด อะไรบ้าง คือ รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนดมีอยู่ ถ้าภิกษุยังเพลิดเพลिन เชยชม ยึดติดรูปนั้นอยู่ ภิกษุนี้เราเรียกว่า ผู้กลืนเบ็ดของมาร ถึงความวิบัติ ถึงความพินาศ ถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามใจปรารถนา ฯลฯ รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น ฯลฯ ธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจ...^{๑๑๕}

พรานเบ็ดหย่อนเบ็ดที่มีเหยื่อลงไปในห้วงน้ำลึก ปลาตัวใดเห็นแก่เหยื่อกลืนเบ็ดนั้น ปลาตัวนั้นชื่อว่ากลืนเบ็ดของนายพรานเบ็ด ถึงความวิบัติ ถึงความพินาศ ถูกพรานเบ็ดทำได้ตามใจปรารถนาแม้ฉันใด เบ็ด ๖ ชนิดนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มีอยู่ในโลกเพื่อความวิบัติ และเพื่อฆ่าสัตว์ทั้งหลาย เบ็ด ๖ ชนิด ได้แก่ รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น โสณัฐพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนด ถ้ายังเพลิดเพลिन เชยชม ยึดติดอายตนะภายนอก ๖ เหล่านี้ผู้นั้นอยู่ ก็เรียกว่า ผู้กลืนเบ็ดของมาร ถึงความวิบัติ ถึงความพินาศ ถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามใจปรารถนา ส่วนผู้ไม่เพลิดเพลिनเป็นต้น เรียกว่า ผู้ไม่กลืนเบ็ดของมารได้ทำลายและย้ายเบ็ดได้แล้ว ไม่ถึงความวิบัติ ไม่ถึงความพินาศ และไม่ถูกมารผู้มีบาปทำได้ตามใจปรารถนา^{๑๑๖}

จากความดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่า ผู้ฉลาดในอายตนะคือฉลาดหรือรู้เท่าทันต่อสิ่งเร้าหรืออารมณ์ภายนอกทั้ง ๖ ที่มากระทบ รู้จักเลือกและตัดสินใจในทางที่ถูก สามารถนำ

^{๑๑๕} คุรยละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๐/๒๑๕-๒๒๐.

^{๑๑๖} คุรยละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๐/๒๑๕.

ทุกสิ่งเร้ามาเป็นเครื่องมือในการสร้างปัญญาให้กับชีวิต ยกเว้นจิตไม่ให้ตกเป็นทาสกิเลสตัณหาที่นอนเนื่องอยู่ภายใน มุ่งไขว่คว้าอารมณ์ภายนอก ดำเนินชีวิตไปโดยประมาทขาดสติหยุดยั้งความคิดที่ไม่ถูกต้อง อันส่งผลต่อการกระทำทั้งทางกาย วาจา และใจ ให้ประกอบทั้งกุศลกรรมและอกุศลกรรม

๒.๓.๑๐ อุปมาด้วยต้นไม้มียาง

การดำเนินชีวิตประจำวันของมนุษย์ปุถุชน(คนที่ยังมีกิเลสหนา)อยู่ท่ามกลางยุคโลกไร้พรมแดนนี้ แวดล้อมไปด้วยอายตนะภายนอกหรืออารมณ์ทั้ง ๖ ได้แก่ รูป รส กลิ่น เสียง โสภณูปพะ และธรรมารมณ์ คอยกระตุ้นรุมเร้าให้เกิดผัสสะที่ไม่บริสุทธิ์ ส่งผลให้อนุสัยทั้ง ๗ ที่นอนเนื่องอยู่ภายในจิตที่ไร้ปัญญา ตอบสนองต่อสิ่งเร้าไปด้วยความหลงไปตามมายาทั้ง ๖ นั้น โทสะ โทสะโมหะทำให้เราตอบสนองต่อสิ่งเร้า ด้วยการแสดงออกทางกายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม โดยขาดสติปัญญาที่จะหยุดยั้งได้ทัน เมื่อรู้ตัวอีกครั้งก็ได้กระทำไปตามอำนาจแห่งกิเลสตัณหาที่บงการอยู่ภายในเรียบร้อยแล้ว กล่าวได้ว่า การแสดงออกทางกาย วาจา และใจนั้นเป็นไปตามกำลังแห่งอกุศลซึ่งมีพลังมากมาย โลกุตตรปัญญาเท่านั้นจึงสามารถที่จะดับกิเลสได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ผู้มีราคะ(ความกำหนัด) โทสะ(ความประทุษร้าย) โมหะ(ความหลง) ในรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เสียงที่พึงรู้แจ้งทางหู กลิ่นที่พึงรู้แจ้งทางจมูก รสที่พึงรู้แจ้งทางลิ้น โสภณูปพะที่พึงรู้แจ้งทางกาย และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งทางใจ ชื่อว่ายังละราคะ โทสะ และโมหะนั้นไม่ได้ แม้รูปที่พึงรู้แจ้งทางตา เป็นต้น แม้เพียงเล็กน้อยมาปรากฏทางอายตนะภายใน ๖ ธรรมเหล่านั้นก็ย่อมครอบงำจิตได้แน่นอน เพราะราคะ โทสะ และโมหะนั้นยังมีอยู่ ยังละไม่ได้ เปรียบเหมือนต้นไม้ไม่มียาง หากใช้ขวานที่คมฟันต้นไม้ที่ตรงที่ใดๆ ยางจะไหลออกมาได้ เพราะยางนั้นมีอยู่^{๑๑๑}

จากความดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็น ว่า กิเลสตัณหาที่นอนเนื่องอยู่ภายในจิตใจมนุษย์นี้เป็นเหตุแห่งความเป็นไปของชีวิต เมื่อได้รับสิ่งเร้าจากอารมณ์ภายนอก ก็พร้อมจะมีปฏิกิริยาตอบโต้ไปตามอำนาจแห่งจิตซึ่งเป็นที่ตั้งสมของ ราคะ โทสะ โมหะ อันเปรียบเหมือนยางที่มีอยู่ในต้นไม้ตนเอง

จากการศึกษาในบทนี้ มีความเห็นโดยสรุปได้ว่า อายตนะ หมายถึงสิ่งเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ อายตนะแบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก อายตนะภายใน หมายถึงสิ่งเชื่อมต่อที่มีอยู่ตามธรรมชาติภายในตัวคน มี ๖ ประเภท คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอกหรืออารมณ์ หมายถึงสิ่งเชื่อมต่อที่มีอยู่ตามธรรมชาติภายนอกตัวคน มี ๖ ประเภท

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๒๓๑/๒๒๐.

คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ ทำให้เกิดกระบวนการรับรู้เรียกว่า “ผัสสะ” เกิดเป็นความรู้ ๖ ด้านคือ การเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สิ่งต้องกาย รู้เรื่องในใจ ผัสสะจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อความเป็นไปของชีวิต กระบวนการผัสสะทางอายตนะนั้น หากจิตมีสติในขณะที่รับอารมณ์ผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๖ ก็จะไม่ตกเป็นทาสของกิเลสตัณหา สามารถควบคุมให้อายตนะทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ไม่หลงไปตามเวทนา ตัณหา และอุปาทาน อันเป็นเหตุปัจจัยโยงใยก่อทุกข์ เช่นนี้เรียกว่า จิตเกิดปัญญา ส่วนผู้ที่ไม่มีสติอยู่กับตัวเอง ใช้ชีวิตด้วยความประมาท มีความหลงลืมขาดสติ จิตย่อมกวัดแกว่งไปตามอารมณ์ที่มากกระทบ ไม่มีโอกาสได้หยุดพักผ่อน ไม่ได้พบกับความสุขอันแท้จริง ดังนั้นมนุษย์จึงต้องอบรมจิตใจให้มีวิวัฒนาการและยกระดับขึ้นจนเกิดสติปัญญาเพื่อการคุ้มครองอายตนะให้ทำหน้าที่ได้อย่างถูกต้อง ดำเนินชีวิตไปตามหนทางแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อนำชีวิตไปสู่นิพพานอันเป็นจุดมุ่งหมายที่แท้จริงของชีวิต

บทที่ ๓

อายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ

พุทธทาสภิกขุพระมหาเถระแห่งสวนโมกขพลาราม ผู้เป็นนักปราชญ์ของพระพุทธศาสนาแห่งยุคปัจจุบัน ท่านได้เสนอแนวคิดเรื่องอายตนะโดยการอธิบายความหมายรวมถึงแนวทางปฏิบัติอันเป็นประโยชน์ต่อชีวิตและโลกผ่านวรรณกรรมของท่าน ซึ่งครอบคลุมสิ่งทั้งปวงของธรรมชาติ ตั้งแต่สิ่งที่เรียกว่า “ธาตุ” อันเป็นองค์ประกอบพื้นฐานของทุกๆสรรพสิ่ง ไปจนถึงสังสารวัฏและนิพพาน รวมความทั้งด้านรูปธรรมและนามธรรม ท่านกล่าวว่าความเข้าใจในธรรมอย่างถ่องแท้เป็นสิ่งสำคัญที่สุด เพราะความรู้ความเข้าใจเป็นบาทฐานในการพัฒนาจิตเพื่อยกระดับไปสู่ความหลุดพ้นจากการยึดมั่นในกองทุกข์ อันหมายถึงโลกหรือสังสารวัฏ ผู้สภาวะที่อยู่เหนือทุกข์เหนือโลก

ในบทนี้ จะศึกษาเรื่องอายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ โดยวางกรอบในการศึกษาไว้ ๓ หัวข้อคือ (๑) ความเบื้องต้นเกี่ยวกับอายตนะ ประกอบด้วย ความหมาย ประเภท ลักษณะ ความสำคัญ และกระบวนการทำงาน (๒) อายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ (๓) วิธีการสอนแบบอุปมาอุปไมยเกี่ยวกับอายตนะของพุทธทาสภิกขุ

๓.๑. ความเบื้องต้นเกี่ยวกับอายตนะ

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงความเกี่ยวเนื่องของ ธาตุ อายตนะ และผัสสะ ความว่า

ดิน น้ำ ไฟ ลม อากาศ วิญญาณ เป็นธาตุที่ประกอบกันขึ้นเป็นสัตว์มีชีวิต ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายในนี้สำหรับสัมผัสหรือรู้สึก แล้วยัง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ข้างนอก ที่จะเข้ามาถึง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้ก็เรียกว่า อายตนะข้างนอก เป็นเบื้องต้นของสิ่งที่เป็นปัญหาของมนุษย์เราในชีวิตประจำวัน^๑

จากความดังกล่าวนี้ จะเห็นได้ว่า ธาตุ อายตนะ และผัสสะ มีความเกี่ยวเนื่องกันและเป็นมูลเหตุแห่งการเกิดทุกข์ของมนุษย์นั่นเอง

^๑ พุทธทาสภิกขุ, ก ข ก ของการศึกษาพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๓๕), หน้า ๑๖๕.

๓.๑.๑ ความหมายของธาตุ อายตนะ และผัสสะ

(ก) ความหมายของคำว่าธาตุ

พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของคำว่าธาตุ ไว้ว่า ธาตุ แปลว่า สิ่งที่ทรงตัวมันเองอยู่ได้ในลักษณะหนึ่งๆ และถือว่าเป็นลักษณะหรือหน้าที่ของธรรมชาติ ที่จะทำให้ธาตุต่างๆ นั้นผสมกันเข้า ประจุกันขึ้นเป็นสิ่งต่างๆ สืบไปไม่มีที่สิ้นสุด กระทั่งขึ้นถึงระดับที่เรียกว่าเป็นสัตว์หรือเป็นบุคคลที่มีสติปัญญาสูงสุด ทำความดับทุกข์ได้ ถ้ายึดถือเป็นตัวตนหรือของตน ก็เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ขึ้นมาในทันที ทั้งๆ ที่เป็นธาตุตามธรรมชาติอยู่ด้วยกันทุกธาตุ^๒

นอกจากนี้ พุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวถึงธาตุ ในรายละเอียดอื่นๆ ดังต่อไปนี้

ธาตุเป็นสิ่งที่เป็นส่วนย่อยที่สุด ที่ทรงตัวเองอยู่ได้ แล้วก็ประกอบกันขึ้น เพื่อจะเป็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งโดยสมบูรณ์ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ความสมบูรณ์อย่างหนึ่งๆ ก็ประกอบอยู่ด้วยสิ่งที่เรียกว่าธาตุนั้นหลายๆ ธาตุด้วยกัน ดังนั้นจึงไม่มีอะไรที่ไม่ใช่ธาตุ^๓

สิ่งที่เรียกว่าธาตุนั้น คือทุกสิ่งที่กำลังเป็นตัวเรา อยู่ในกายเรา หมายความว่าภายในเรา ภายในตัวเรานี้ก็คือสิ่งที่เรียกว่าธาตุ และทุกสิ่งที่อยู่ภายนอกเราที่แวดล้อมเราอยู่ ก็เรียกว่าธาตุ ธาตุอันเป็นภายในมี จักขุธาตุ โสตรธาตุ ฆานธาตุ ชิวหาธาตุ กายธาตุ มโนธาตุ ธาตุคือตา ธาตุคือหู ธาตุคือจมูก ธาตุคือลิ้น ธาตุคือกาย ธาตุคือใจ คืออายตนะ ๖ นั้นเอง เมื่ออยู่ตามธรรมชาติยังไม่ทำหน้าที่เป็นอายตนะนั้นๆ เรียกว่าธาตุ ต่อเมื่อทำหน้าที่รับอารมณ์จึงเรียกว่าอายตนะ^๔

ธาตุเมื่อถูกปรุงแต่งขึ้นมาแล้ว ก็จะสำเร็จรูปมาเป็นอายตนะนอก อายตนะใน จากอายตนะปรุงแต่งกัน ก็จะเกิดพวกขันธ เป็นหมูๆ คือ หมูตา หมูหู หมูจมูก หมูลิ้น เป็นต้น ถ้าไปยึดมันเข้า หมูขันธนั้นก็จะกลายเป็นหมูอุปาทานขันธขึ้นมา คือตัวทุกข์^๕

ความปรากฏออกมาของสิ่งที่เรียกว่าธาตุนั้น คือความเกิดขึ้นแห่งทุกข์ คือความตั้งอยู่แห่งโรค คือความปรากฏออกของชราและมรณะ ซึ่งมีความหมายว่า ธาตุใดๆ เหล่านั้น ถ้าไม่ได้อาศัยผสมปรุงแต่งซึ่งกันละกันแล้ว มีค่าเท่ากับมิได้ปรากฏออกมา จนกว่าปรุงออกมาเป็นร่างกายของมนุษย์ได้ ก็เรียกว่าปรากฏออกมา^๖

^๒ พุทธทาสภิกขุ, ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี ธรรมวิภาค นวกฎุมิ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๘), หน้า ๕๖-๕๘.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๔.

^๔ พุทธทาสภิกขุ, ปรมัตถสภาวะธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๕-๖.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

^๖ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕.

คำสอนของพุทธทาสภิกขุ มุ่งเน้นให้เกิดความรู้ความเข้าใจทั้งในระดับปรมัตถธรรม และศีลธรรม แนวคิดของท่านคือความเข้าใจในเรื่องธาตุเพราะเป็นรากฐานที่สำคัญของความรู้แจ้ง ความจริงตามหลักของพระพุทธศาสนา เมื่อเราสามารถมองเห็นทุกอย่างตามความเป็นจริง ว่าทุกสรรพสิ่งล้วนประกอบด้วยสิ่งพื้นฐานที่เรียกว่าธาตุแล้ว ก็จะคลายความยึดมั่นถือมั่นต่อสิ่งทั้งปวง อันเป็นเหตุแห่งทุกข์ที่แท้จริงได้ ท่านกล่าวถึงความมุ่งหมายในการสอนเรื่องธาตุ ความว่า

พระพุทธศาสนามุ่งหมายสอนเพื่อจะให้รู้ว่า ธาตุเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ธาตุเท่านั้น กำลังเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยอยู่เนื่องนิจ เป็นสักว่าธาตุ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวิต ไม่ใช่บุคคล ว่างจากความหมายแห่งความเป็นตัวตน^๑

เรื่องธาตุนี้เป็นเรื่องที่มีความมุ่งหมายส่วนใหญ่ในการสอน เพื่อให้คลายความยึดมั่นถือมั่น ในสิ่งใดโดยความเป็นตัวตน หรือเป็นของของคน ดังนั้น หลักการศึกษาของพุทธบริษัทก็คือ ให้มีสติสัมปชัญญะ รู้สึกตัวอยู่ตลอดเวลา ว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่แวดล้อมและเกี่ยวข้องกันอยู่นั้น เป็นสิ่งที่เรียกว่าธาตุทั้งนั้น ไม่มีอะไรนอกจากธาตุต่างๆ ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย^๒

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น สรุปความเห็นได้ว่า การศึกษาธรรมะด้วยความเข้าใจในความจริงของสรรพสิ่งในระดับพื้นฐานที่ตรงกันนี้จะส่งผลอันดียิ่ง คือช่วยลดความขัดแย้งในความคิดเห็นและการตีความจนเกิดการแบ่งแยกออกเป็นหลายกลุ่มหลายความคิดเห็นที่แตกต่าง และยังเกิดผลอันดีต่อพุทธบริษัท ที่จะเห็นว่าการศึกษาธรรมะนั้นสามารถทำความเข้าใจได้ง่ายไม่เป็นที่อย่างรวบรัด โดยการเน้นให้เกิดองค์ความรู้เริ่มต้นตั้งแต่ส่วนประกอบย่อยที่สุด ไปจนถึงองค์ความรู้ที่สูงยิ่งขึ้นไป

(ข) ความหมายของคำว่าอายตนะ

พุทธทาสภิกขุได้ให้ความหมายของอายตนะไว้ดังนี้

อายตนะโดยพยัญชนะ ก็แปลว่า สิ่งที่ต้องติดต่อกันอย่างที่จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ และเป็นสิ่งที่อาจจะติดต่อก็ได้ หรือเป็นเครื่องติดต่อกันที่มีประจำอยู่ในร่างกายกลุ่มนี้ของทุกคน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มีไว้สำหรับติดต่อกับสิ่งภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสผิวหนังและอารมณ์ที่รู้สึกด้วยใจ อายตนะคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นสิ่งที่ต้องติดต่อกับสิ่งภายนอกเหล่านั้นอย่างที่จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ และเป็นสิ่งที่อาจจะติดต่อก็ได้ โดยไม่มีข้อติดขัดแต่ประการใดเลย นี้เรียกว่าอายตนะ เป็นสิ่งสำหรับติดต่อบรรยากาศภายในกับภายนอก ตาสำหรับติดต่อกับรูป หูสำหรับติดต่อกับเสียง

^๑ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๑-๑๓๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๑-๑๐๓.

จุมกสำหรับติดต่อกับกลิ่น ลิ่นสำหรับติดต่อกับรส กายสำหรับติดต่อกับสิ่งที่จะมาสัมผัสที่ผิวหนัง ใจสำหรับจะติดต่อกับความรู้สึกที่เกิดขึ้นในใจ อายตนะเป็นคำที่มีความหมายได้ทั้งสองอย่าง คือ เป็นสังขตะก็ได้ เป็นอสังขตะก็ได้ ตา หู จมูก ลิ่น กาย ใจ เหล่านี้เป็นสังขตะ คือเป็นสังขารที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณีนี่ก็เป็นสังขตะ คือเป็นสังขารที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง แม้ที่สุดแต่อายตนะเหล่านี้ที่พระองค์ตรัสเรียกในฐานะที่เป็นโลกก็มี เรียกว่าเป็นสมุทรมหาสมุทรมก็มี เรียกว่านรกก็มี เรียกว่าสวรรค์ก็มี แม้จะถือเอาความหมายอย่างนี้ สิ่งที่เรียกว่าอายตนะนี่ก็เป็นสังขตะ คือเป็นสังขารที่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง เป็นอันว่าทั้งหมดนี้หรือทั้งโลก ยกเว้นพระนิพพานสิ่งเดียว ก็เรียกว่าเป็นอายตนะที่เป็นสังขตะ ส่วนอายตนะที่เป็นอสังขตะนั้นได้แก่นิพพาน^๕

อายตนะ แปลว่า สิ่งเป็นที่ตั้งแห่งการกระทบ หรือ สิ่งที่เป็นที่มากกระทบ ตา หู จมูก ลิ่น กาย ใจ เป็นที่ตั้งแห่งการกระทบของรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ จึงได้ชื่อว่า “อายตนะ” และเพราะเหตุที่มีอยู่ภายในตัวบุคคล ท่านจึงเรียกว่า “อายตนะภายใน” บางแห่งท่านเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “อินทรีย์ ๖” โดยหมายความว่าเป็นตัวการสำคัญ คำว่า “อินทรีย์” แปลว่า สิ่งซึ่งเป็นตัวการใหญ่หรือตัวการสำคัญ ในกรณีเช่นนี้มีชื่อว่าจักขุนทรีย์ โสดินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ มนินทรีย์^๖

อายตนะ หมายถึง ที่ต่อกัน ที่ๆ จะพบกัน เหมือนคำที่เราเรียกว่า Contact จะต้องมีส่วนฝ่ายจึงมีสิ่งทีเรียกว่า Contact ได้ ที่ที่จะกระทบกันหรือว่าติดต่อกันนั่นเอง ฝ่ายในก็มีอยู่ฝ่ายหนึ่ง ฝ่ายนอกก็มีอยู่ฝ่ายหนึ่ง และฝ่ายนอกนั้นแหละคืออารมณ ที่นี้สิ่งที่เรียกว่าอารมณนี้มองดูให้ดีแล้วหมายถึงทั้งหมด ไม่มีอะไรที่ไม่ใช่อารมณ บรรดาสิ่งทั้งหลายในโลกอยู่ในลักษณะของรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณทั้งนั้น เพราะฉะนั้นถ้ากล่าวได้อย่างไม่ผิดก็คือว่า โลกทั้งหมดนั้นแหละคืออารมณ จะเป็นโลกที่มองเห็น หรือโลกที่มองไม่เห็นก็ตาม ตั้งอยู่ในฐานะที่จะสัมผัสกับจิตใจ^๖

นอกจากนี้ ท่านยังได้ให้ความหมายของอายตนะอีก ๗ ความหมาย สรุปได้ดังนี้

๑. อายตนะ หมายถึงบ่อเกิด หรือที่มา

^๕ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๘), หน้า ๑๑๘-๑๑๙.

^๖ พุทธทาสภิกขุ, ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี ธรรมวิภาค นวกฎุมิ, หน้า ๕๗.

^๖ พุทธทาสภิกขุ, หลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๑), หน้า ๒๐๘-๒๐๙.

๒. आयตนะ หมายถึงที่หรือสิ่งหรืออะไรก็ตาม ที่จะทำความรู้สึกได้ ทำให้เกิดความรู้สึกขึ้นมาได้ เป็นบ่อเกิดของความรู้สึกทางตา ทางหู เป็นต้น ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นอายตนะภายใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ชัมมารมณฺ์ เป็นอายตนะภายนอก เป็นที่มา เป็นบ่อเกิดของ “เรื่อง” คือ การปรุงแต่งทางจิต ที่จะเกิดกิเลสและความทุกข์ ดังนั้น ปัญหาหรือบ่อเกิดก็คืออายตนะ ๖ นั่นเอง อายตนะ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อยู่ข้างใน อายตนะ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ชัมมารมณฺ์ อยู่ข้างนอก พระพุทธเจ้าท่านแสดงว่าสิ่งทั้งปวงคืออายตนะทั้ง ๒ กลุ่ม

๓. ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ชื่อว่าสมุทฺร เพราะว่าเป็นที่ตกจมของสัตว์ เมื่อมีอะไรๆ เข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วท่วมทับจิตใจ ไม่หลุดพ้นออกไปจากความรู้สึกทั้ง ๖ ทางได้ เพราะอายตนะภายนอกให้ความรู้สึกพอใจ นำปรารถนา น่ารัก นำพอใจ มีลักษณะน่ารัก เป็นที่ตั้งแห่งกาม เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด

๔. กามคุณ ๕ อย่างคือ โลกหรืออายตนะ ๕ อย่าง ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ๕ อย่าง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะอยู่ข้างนอก สัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย เพราะสิ่งใดๆ ที่มีอยู่ในโลก มารวมที่ความหมายว่า เห็นได้ด้วยตา ได้ยินด้วยหู คมได้ด้วยจมูก ลิ้มได้ด้วยลิ้น สัมผัสได้ด้วยกาย สิ่งใดจะเป็นที่ตั้งแห่งความรักความพอใจ ทำให้เขาารู้สึกเป็นสุขแบบนั้น แบบกิเลสนั้นก็เรียกว่ามี “คุณ” โลกคือกามคุณ ๕ อัน ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ถ้าฟัง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ทำอะไรไม่ได้ ต้องเอาตา หู จมูก ลิ้น กาย เข้ามาด้วยได้เป็นคู่กัน ก็เกิดเป็น “กามคุณ” ขึ้นมา สำหรับกิเลสก็ตาม เป็นทางมา เป็นที่เกิด เป็นบ่อเกิดแห่งเรื่องราวทั้งหลายที่เกี่ยวกับมนุษย์

๕. อายตนะทำให้เกิดความรู้สึกในทางจิตใจขึ้น กล่าวคือ เพราะมีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จึงมีการสัมผัสทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ คือตาสัมผัสรูป หูสัมผัสเสียง เป็นต้น นี้เรียกว่าสัมผัสทางอายตนะ

๖. การสัมผัสทางอายตนะ ทำให้เกิดเวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เช่น อาศัยตาจับรูป จึงเกิดจักขุวิญญาณ เป็นต้น

๗. ที่กล่าวมาข้อ ๑-๖ เป็นอายตนะพวกสังขตะหรือสังขารคือมีปัจจัยปรุงแต่ง แต่พระนิพพานเป็นอายตนะที่ไม่เกี่ยวกับเหตุปัจจัยจึงเรียกว่า อสังขตะ ที่เรียกว่าอายตนะเพราะเป็นสิ่งที่จิตจะรู้สึกได้^{๑๒}

จากการศึกษาความหมายของอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุดังกล่าวข้างต้นสรุปได้ว่า อายตนะมีทั้งฝ่ายสังขตะ คือมีปัจจัยปรุงแต่งและฝ่ายอสังขตะคือไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งที่จิตรู้สึกได้เรียกว่าอายตนะทั้งหมด พระนิพพานเป็นอายตนะฝ่ายอสังขตะ คือไม่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่ง

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ, ปรมัตถสภาวะธรรม, หน้า ๒๓๕-๒๔๘.

แต่เป็นสิ่งที่จิตรู้สึกได้ ปรากฏแก่จิตได้ ความดับไปแห่งการปรุงแต่งทั้งหลายเป็นสิ่งที่ปรากฏแก่จิตได้

พุทธทาสภิกขุได้นิยามคำว่า อายตนะภายนอกหรืออารมณ์ไว้ ดังมีรายละเอียดคือ

อารมณ์ หมายถึงสิ่งที่จิตจะเข้าไปกำหนดรู้ เรียกว่า อารมณ์ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ และอารมณ์กล่าวคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ชัมมารมณฺ์นั้นแหละคือตัวสิ่งที่จะถูกกำหนดทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ที่นี้ที่มาเป็นอารมณ์ที่รู้สึกอยู่ภายในใจก็เรียกว่าชัมมารมณฺ์ แม้ที่แรกจะเข้ามาทางตา เป็นรูปารมณฺ์ ทางหูเป็นสัททารมณฺ์ ฯลฯ อะไรก็ตาม แต่ในที่สุดมาปรุงเป็นความรู้สึก เป็นสัญญา เป็นอะไรอยู่ข้างใน เรียกว่าชัมมารมณฺ์ แล้วสิ่งที่เรียกว่าชัมมารมณฺ์นี้ทำหน้าที่มากกว่าอย่างอื่น^{๑๓}

อารมณ์ หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่จะมากระทบ ตา หู จมูก ลิ้น กาย นี้ ๕ อย่าง แล้วก็ความรู้สึกเก่าแก่ที่จะมาผุดขึ้นในใจอีกเรียกว่า ชัมมารมณฺ์ ที่จะมากระทบใจในปัจจุบันได้เป็นอารมณ์ ๖ อารมณ์กระทบ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ๕ อย่างข้างนอก ก็สำคัญไปพวกหนึ่ง ที่ปรุงขึ้นภายในสำหรับกระทบใจ โดยไม่ต้องอาศัย ตา หู จมูก ลิ้น กาย เลย ในเวลานั้นก็ยังมีอยู่ นี้เรียกว่าชัมมารมณฺ์ รวมกันแล้วก็เรียกว่า อารมณ์ แปลว่าสิ่งที่มากระทบกับ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้นเอง^{๑๔}

อารมณ์ ก็คือโลก โลกทั้งหมดก็คือสิ่งที่มาปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ของเรามีเพียง ๖ อย่าง ปรากฏได้เพียง ๖ ทาง มากกว่านั้นไม่ได้ ดังนั้น โลกก็คือสิ่งที่มาปรากฏแก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ๖ อย่างของเรานั้นเอง^{๑๕}

อารมณ์ แปลว่า ที่หน่วงเอา หรือที่เกี่ยวข้องเกาะ ตามตัวหนังสือก็แปลว่า ที่หน่วงเอา คือจิตจะไปหน่วงเอาสิ่งใด สิ่งนั้นเรียกว่า อารมณ์^{๑๖}

อารมณ์ แปลว่า ที่เกาะเหนี่ยว คือเป็นที่เกาะเหนี่ยวของจิต จิตเป็นผู้เกาะ อารมณ์เป็นสิ่งที่ถูกเกาะ^{๑๗}

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, โอสาเรตัพพธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๘), หน้า ๒๔๔-๒๔๕.

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, ก ข ก กา ของการศึกษาพระพุทธานุสสา, หน้า ๑๖๖-๑๖๗.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๐.

^{๑๖} พุทธทาสภิกขุ, ปฏิปทาปริทรรณ, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๘), หน้า ๓๓๘.

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, พจนานุกรมธรรม ฉบับพุทธทาส, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๔), หน้า ๓๔๗.

อารมณ์ แปลว่า “เป็นที่เกี่ยวเกาะ” เป็นที่หน่วงเอาหรือเป็นที่ยินดี ศัพท์ๆ นี้แปลว่าอย่างนั้น รูปก็ดี เสียงก็ดี กลิ่นก็ดี รสก็ดี มันเป็นที่ที่ใจจะไปเกาะเกี่ยว เป็นสิ่งที่ใจจะไปหน่วงเอายึดเอา เรียกว่าอารมณ์ แล้วเราก็มีเครื่องมือ หรือมีสะพาน หรือมีช่องทางที่จะให้ใจออกไปปรับอารมณ์นั้นก็ คือ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจเองด้วย จึงเป็นหกคู่ เขาเรียกเป็นภาษาธรรมะว่าอายตนะสองฝ่าย อายตนะฝ่ายข้างนอกก็คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ นี่เป็นอายตนะข้างนอก อายตนะข้างในก็คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี่เป็นอายตนะข้างใน^{๘๘}

จากการศึกษาความหมายของอารมณ์ดังกล่าวข้างต้น สรุปได้ว่า อารมณ์ หมายถึง รูป เสียง กลิ่น รส โสภณวัตถุ ที่จะมากระทบ ตา หู จมูก ลิ้น กาย นี้ ๕ อย่าง แล้วก็ความรู้สึกเก่าแก่ที่จะมาผุดขึ้นในใจอีกเรียกว่า ธรรมารมณ์ อารมณ์ ก็คือ โลกทั้งหมดก็คือสิ่งที่จะมาปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ของเรา มีเพียง ๖ อย่าง ปรากฏได้เพียง ๖ ทาง มากกว่านั้นไม่ได้

(ค) ความหมายของคำว่าผัสสะ

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ผัสสะ แปลว่า กระทบ หมายถึงกระทบทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางผิวหนัง และทางใจ รวมเป็น ๖ ทาง หกทางนี้เป็นเรื่องที่ต้องศึกษาเบื้องต้น เบื้องแรกทีเดียว ให้ถือว่าเรื่อง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นเรื่อง ก ข ก กา คือเรียนที่แรกของพุทธศาสนา เพราะมีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จึงมีผัสสะ มีอะไรมากระทบทางตา ก็เรียกว่าผัสสะทางตา มีอะไรมากระทบทางหู ก็เรียกว่าผัสสะทางหู เป็นต้น^{๘๙}

จากการศึกษาความเบื้องต้นของธาตุ อายตนะ และผัสสะ ที่กล่าวมานี้ สรุปได้ว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณวัตถุ ธรรมารมณ์ ก็คือธาตุ ประจุแต่งออกมาเป็น เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ก็คือธาตุ สรุปความแล้วทุกสิ่งที่เป็นตัวเรา แวดล้อมเรา ก็เป็นเพียงธาตุเท่านั้น อายตนะมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิตมนุษย์ เพราะเป็นบ่อเกิดเรื่องราวทั้งหมดของมนุษย์ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นี้เป็นแหล่งอำนวยให้เกิดโลกของแต่ละบุคคล เป็นสิ่งทั้งปวงของแต่ละบุคคล โลกอันประกอบด้วย รูป เสียง กลิ่น รส โสภณวัตถุ และธรรมารมณ์ เท่านั้นเอง

๓.๑.๒ ประเภทและลักษณะของอายตนะและธาตุ

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า อายตนะแบ่งเป็น ๒ ประเภท

อายตนะภายใน ๖ เป็นสิ่งที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ แบ่งเป็น ๖ ประเภท คือ

๑. ตา เรียกว่า จักขวยตนะ (พร้อมทั้งจักขุประสาท)

๒. หู เรียกว่า โสตายตนะ (พร้อมทั้งโสตประสาท)

^{๘๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔๘.

^{๘๙} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์, หน้า ๑๓๘-๑๓๙.

๓. จมูก เรียกว่า ฆานายตนะ (พร้อมทั้งฆานประสาท)

๔. ลิ้น เรียกว่า ชิวหายตนะ (พร้อมทั้งชิวหาประสาท)

๕. กายทั่วไป เรียกว่า กายายตนะ (พร้อมทั้งกายประสาท)

๖. ใจ เรียกว่า มนายตนะ (ซึ่งหมายรวมทั้งสมรรถภาพสำหรับทำความรู้สึกในทางใจ)

อายตนะภายนอก ๖ หรืออารมณ์ คือ สิ่งที่มากระทบตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นสิ่งที่อยู่ภายนอกออกไปจากตน แบ่งเป็น ๖ ประเภท คู่กันกับอายตนะภายในคือ

๑. รูป คือ สิ่งที่อาจจะเห็นได้ด้วยตา เรียกว่า รูปายตนะ

๒. เสียง คือสิ่งที่รู้สึกได้ทางหู เรียกว่า สัททายตนะ

๓. กลิ่น คือสิ่งที่รู้สึกได้ด้วยจมูก เรียกว่า คันธายตนะ

๔. รส คือสิ่งที่รู้สึกได้ด้วยลิ้น เรียกว่า รสทายตนะ

๕. โผฏฐัพพะ คือ สิ่งทีรู้สึกได้ด้วยการสัมผัสทางกาย เรียกว่า โผฏฐัพพทายตนะ

๖. ธรรมารมณ์ คือสิ่งที่รู้สึกได้ด้วยใจล้วน เรียกว่า ธรรมายตนะ

ถ้ากล่าวถึงลักษณะแห่งความเป็นที่ตั้งแห่งการกระทบ ก็เรียกว่า “อายตนะ” แต่ถ้ากล่าวถึงความเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนดยินดี ก็เรียกว่า “อารมณ์” มีชื่อว่า รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ เป็นต้น

อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ นี้ รวมเรียกว่า อายตนะ ๑๒ กล่าวคือ มี ๖ คู่ เช่น จักขวยตนะคู่กับรูปายตนะ เป็นต้น อายตนะ ๕ คู่แรกเป็นฝ่ายรูปธรรม คือ กายหรือเกี่ยวกับทางกาย ส่วนคู่ที่ ๖ จัดเป็นนามธรรม คือ ทางใจ^{๒๐}

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า คนเราคนหนึ่งๆ ประกอบด้วยธาตุ ๖ จำแนกได้ดังนี้

๑. ธาตุดิน เรียก ปฐวีธาตุ

๒. ธาตุน้ำ เรียก อาโปธาตุ

๓. ธาตุไฟ เรียก เตโชธาตุ

๔. ธาตุลม เรียก วาโยธาตุ

๕. ใจ เรียก วิญญานธาตุ

๖. ที่ว่าง เรียก อากาศธาตุ

ดังมีรายละเอียดคือ

๑. ธาตุดิน โดยทั่วไปหมายถึงภาวะหรือคุณสมบัติแห่งการกินเนื้อที่ แต่ตามปกติมักจะชี้ไปยังของแข็งซึ่งประกอบอยู่ด้วยลักษณะแห่งการกินเนื้อที่เป็นส่วนใหญ่ ที่เป็นภายในตัวคุณ

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ, ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี ธรรมวิภาค นวกภูมิ, หน้า ๕๖-๕๘.

ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้าม หัวใจ ตับ พังศิไล ตไต ปิด ไล้ใหญ่ ไล้ย่อย อาหารใหม่ อาหารเก่า และฟิงเข้าใจว่าวัตถุหนึ่งนั้นมิได้มีแต่เพียงธาตุใดธาตุหนึ่งแต่เพียง ธาตุเดียว ตัวอย่างเช่น เนื้อซึ่งจัดเป็นธาตุดินในที่นี้ จะเห็นได้ว่า ย่อมมีส่วนที่เป็นธาตุน้ำรวมอยู่ด้วย ตลอด ถึงมีธาตุอื่นๆ เช่น ธาตุลม และธาตุไฟ เป็นต้น รวมอยู่ด้วย แม้เป็นส่วนน้อย แต่ที่เรียกว่าเป็น ธาตุดิน ก็เพราะถือเอาปรากฏการณ์ส่วนใหญ่เป็นหลักสำหรับการเรียก ผู้ศึกษาฟิงเข้าใจโดยนัยนี้ทุก ธาตุไป และไม่ควรลืมนว โดยที่แท้แล้วท่านฟิงถึงคุณลักษณะหรือคุณสมบัติส่วนใหญ่ของวัตถุ นั้นๆ เป็นส่วนสำคัญ ซึ่งในกรณีอันเกี่ยวกับธาตุดินนี้ได้แก่คุณลักษณะแห่งการกินเนื้อที่ดังกล่าว แล้ว

๒. ธาตุน้ำ หมายถึง คุณสมบัติแห่งการยึดเกาะกัน (ดังที่จะเห็น ได้จากการที่น้ำมีลักษณะ แห่งการเกาะติดกัน หรือพยายามที่จะเกาะติดกัน) ลักษณะเช่นนี้เห็น ได้ง่ายในของเหลว ท่านจึงชี้ ธาตุน้ำที่ของเหลว ที่เป็น ไปในภายในคนเราได้แก่ น้ำดี เสดล หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลว มัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ และน้ำมูตร

๓. ธาตุไฟ ได้แก่ ภาวะหรือลักษณะคุณสมบัติแห่งการเผาไหม้ คุณลักษณะแห่งการเผา ไหม้ หมายถึงความร้อนซึ่งทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างสูงแก่สิ่งข้างเคียง ที่เป็น ไปในภายในของ คนเราท่านชี้ไปยัง ความร้อนที่ทำให้ร่างกายอบอุ่น ความร้อนที่ทำให้ร่างกายให้ทรุดโทรม หรือให้เกิด กำล้างกาย หรือในการย่อยอาหาร

๔. ธาตุลม หมายถึง ภาวะและคุณลักษณะแห่งการขยายตัวไม่มีที่สิ้นสุด จนมีอาการ เลื่อนลอยได้ เห็น ได้ง่ายในลักษณะของแก๊สต่าง ที่เป็นภายใน ท่านชี้ไปยังแก๊สหรือลมที่ทำให้เรือ ขึ้นเบื้องบน แก๊สที่ทำให้ถ่วงลงเบื้องล่าง และหมายถึงลมหายใจ และด้วยความเข้าใจของคนสมัย โบราณได้ถือเอาความไหลเวียนของโลหิตว่าเป็นลมชนิดหนึ่งด้วย ผู้ศึกษาจะต้องสังเกตถึงความที่ ธาตุบางธาตุอันมีลักษณะเป็นแก๊ส เช่น ออกซิเจนหรือ ไฮโดรเจน เป็นต้น ที่มีส่วนผสมอยู่ในโลหิต เป็นต้น ถือว่านับเป็นส่วนที่เป็นธาตุลมโดยความหมายที่ว่า เลื่อนลอยไปได้หรือขยายตัวได้ง่าย

ทั้ง ๔ อย่างนี้จัดเป็นฝ่ายรูปธาตุหรือวัตถุธาตุ เรียกง่ายๆ ว่ารูปหรือส่วนที่ประกอบกัน ขึ้นเป็นร่างกายของคนและสัตว์ หรือต้นไม้ หรือแม้แต่สิ่งที่ไม่มีชีวิตวิญญาณ อันเห็น ได้ชัดอย่าง อื่นๆ ทุกอย่าง

๕. วิญญาณธาตุ ตรงกันข้ามจากรูปธาตุ หรือวัตถุธาตุ หมายถึงนามธาตุ คือมิใช่วัตถุอัน สัมผัสได้ด้วยตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่โดยที่มันเป็นสิ่งที่มีอยู่อย่างหนึ่ง จึงจัดได้ว่าเป็นธาตุอีกธาตุ หนึ่ง ซึ่งแสดงตัวปรากฏได้ก็ต่อเมื่อได้เข้าอาศัยวัตถุธาตุเท่านั้น วิญญาณนี้ที่เป็นภายใน ได้แก่สิ่งที่ เรียกว่า “จิต” หรือ “เจตสิก” หรือที่เรียกว่า เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ดังกล่าวแล้วในเรื่องขั้นนี้

๕ คุณสมบัติพิเศษของวิญญาณธาตุคือการรู้และการรู้สึก เพราะฉะนั้นจึงถือว่าภาวะหรือคุณลักษณะแห่งความรู้อะไรได้นั่นเอง คือสิ่งที่เรียกว่า “วิญญาณธาตุ”

๖. อากาศธาตุ หมายถึง ภาวะแห่งความว่าง คือ ภาวะที่ปราศจากสิ่งใดๆ คงมีแต่ตัวความว่าง แต่เพราะเหตุที่ภาวะแห่งความว่างเป็นสิ่งที่มิได้อยู่จริงจึงได้จัดเป็นธาตุหนึ่ง เรียกว่าธาตุแห่งความว่างคืออากาศธาตุ ด้วยเหตุที่ความว่างมิได้เป็นวัตถุ จึงมิได้เป็นรูปธาตุและจำเป็นต้องจัดไว้ในฝ่ายนามธาตุ หรือมิฉะนั้นก็ไม่จัดเป็นฝ่ายไหนเสียเลย (นี่เป็นปัญหาที่นักธรรมะก็ตกลงไม่ได้ เพราะพระพุทธเจ้ามิได้ตรัสไว้ในเรื่องนี้)

คนหนึ่งๆ ประกอบอยู่ด้วยธาตุเหล่านี้ครบถ้วน ๔ อย่างแรกเรียกว่า “มหาภูตรูป” คือภาพที่ประกอบกันเข้าเป็นกายหยาบ ธาตุที่ ๕ คือวิญญาณธาตุ เป็นส่วนจิตใจหรือเกี่ยวกันอยู่กับจิตใจ ส่วนธาตุที่ ๖ คืออากาศธาตุนั้น ได้แก่ที่ว่างหรือโอกาสที่อำนวยให้ธาตุเหล่านี้ตั้งอาศัยอยู่ได้ และถือว่าเป็นพื้นฐานสำหรับเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งธาตุอื่นๆ เนื้อที่ส่วนใดในภายในร่างกายของเราที่ว่างจากธาตุอื่นๆ ที่กล่าวแล้ว (ถ้ามิได้) จัดเป็นอากาศธาตุในที่นี้ได้ เช่น ในช่องท้อง เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ธาตุทั้ง ๖ นี้ เป็นเพียง สังขตธาตุ คือธาตุที่มีเหตุปัจจัยปรุงร้ง ยังมีธาตุประเภทอื่น ซึ่งตรงกันข้ามจาก “สังขตธาตุ” ในฐานะที่เป็นธาตุอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ เหมือนธาตุทั้ง ๖ นี้^{๒๐}

จากการศึกษาประเภทและลักษณะของอายตนะที่กล่าวมาข้างต้น สรุปได้ว่า อายตนะแบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ อายตนะภายใน ๖ เป็นสิ่งที่ทำหน้าที่รับอารมณ์ และอายตนะภายนอก ๖ หรืออารมณ์ แบ่งเป็น ๖ ประเภท คู่กันกับอายตนะภายใน รวมเรียกว่า อายตนะ ๑๒ กล่าวคือ มี ๖ คู่ เช่น จักขวยตนะคู่กับรูปายตนะ เป็นต้น อายตนะ ๕ คู่แรกเป็นฝ่ายรูปธรรม คือ กายหรือเกี่ยวกับทางกาย ส่วนคู่ที่ ๖ จัดเป็นนามธรรม คือ ทางใจ มนุษย์ประกอบด้วยธาตุ ๖ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม วิญญาณธาตุ และ อากาศธาตุ

๓.๑.๓ ความสำคัญของอายตนะ

พุทธทาสภิกขุให้ความสำคัญกับเรื่องนี้เป็นอย่างมาก ท่านกล่าวว่า

ผัสสะเป็นเรื่องสำคัญมากในฐานะเป็นที่ออกมาของสิ่งทั้งหลาย เป็นเรื่องครอบคลุมในบรรดาธรรมะ ผัสสะเป็นเรื่อง ก ข ก กา คือเรียนที่แรกของพุทธศาสนา เพราะมีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จึงมีผัสสะ สิ่งเดียวกันนี้เป็นที่ออกมาของเรื่องทั้งหมด ทุกคนมีผัสสะอยู่ทุกวันแทบจะตลอดทั้งวัน ไม่ตาก็หู ไม่หูก็จมูก ลิ้น กาย ใจ^{๒๑}

^{๒๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒-๕๖.

^{๒๑} พุทธทาสภิกขุ, กข กกา ของการศึกษาพระพุทธศาสนา, หน้า ๑๑๕-๑๑๘.

ผัสสะเป็นต้นเหตุให้มีโลก เมื่อใดมีผัสสะเมื่อนั้นมีปรากฏการณ์ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ที่เรียกว่า รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ โลกจึงหมายถึงสิ่ง ที่เข้ามาปรากฏแก่เราทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ช่วงขณะที่เรามีผัสสะ คือมีความรู้สึกต่อสิ่งนั้น ถ้าเราไม่มีความรู้สึกต่อสิ่งนั้น ก็ถือว่าไม่มี เมื่อยังไม่มีผัสสะถือว่าโลกยังมิได้เกิด พอมีผัสสะ ปรากฏผล ตรงนั้นแหละเป็นที่ให้มีโลก ให้มีสัตว์ ให้มีบุคคล ให้มีนรก ให้มีสวรรค์ ให้มีมาร มีมาร โลก พรหม โลก มีอะไรทุกอย่างอยู่ที่ตรงผัสสะนั้น^{๒๓}

พุทธทาสภิกขุยังเน้นย้ำอีกว่าเป็นเรื่องสำคัญอย่างยิ่งที่พุทธบริษัทต้องสนใจและศึกษา เป็นลำดับแรกของการศึกษาพระพุทธศาสนาเลยทีเดียว โดยเปรียบเทียบเช่นเดียวกับการศึกษา ในทางโลกว่าต้องเริ่มต้นด้วยการเรียน ก ข ก กา ก่อนสิ่งใดทั้งหมด ดังปรากฏในวรรณกรรมของ ท่านว่า

เมื่ออยากจะได้ประโยชน์สูงสุด ตามที่พระพุทธเจ้าท่านทรงสอนไว้ เพื่อให้ถอนความยึด มั่นว่าตนเสียได้นี้ จึงพยายามศึกษา ก ข ก กา ที่เรื่อง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ให้รู้เรื่องของสิ่งที่ เรียกว่าผัสสะก่อน ในฐานะเป็นเพียงสิ่งเดียวเท่านั้น ที่เป็นที่ออกมาของสิ่งทั้งหลาย เป็นความ ทุกข์ขึ้นมา ดังนั้น ต้องจัดการกับผัสสะให้ถูกต้อง ถ้าจะป้องกันก็ต้องป้องกันที่ผัสสะ ถ้าจะ แก้ไขก็ต้องแก้ไขที่ผัสสะ ถ้าจะบรรลุมรรคผล ก็เมื่อจัดการกับผัสสะได้อย่างถูกต้อง ต้องมี สติสัมปชัญญะสมบูรณ์ในขณะที่ผัสสะ อะไรก็ตามอยู่ที่ผัสสะจริงๆ^{๒๔}

นอกจากนี้ พุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวถึงความสำคัญของอายตนะ โดยอ้างพุทธพจน์ว่า พระองค์ทรงยืนยันว่า ถ้าตาคาคายังไม่รู้เรื่องอายตนะข้างในอายตนะข้างนอกแล้ว ยังไม่รู้ อย่างชัดเจนแจ่มแจ้งถูกต้องแล้ว จะยังไม่ปฏิบัติตัวว่า เป็นสัมมาสัมพุทธะ คือยังไม่ตรัสรู้... ตลอดเวลาที่ตาคาคายังไม่รู้ชัดเจนแจ่มแจ้งในอัสสาทะ คือเสนห์ยั่ววนในอาทีนวะ คือโทษ ของความเลวทรามร้ายกาจ นิสสรณะ อุบายที่จะอยู่เหนือสิ่งนี้ คืออายตนะภายในและนอก ตลอดเวลาเท่านั้นยังไม่ปฏิบัติว่าเป็นสัมมาสัมพุทธะ...สำหรับสาวกนั้น ท่านก็ตรัสยืนยันไว้ ว่า ถ้ายังไม่รู้เรื่อง ผัสสาชยตนะหรืออายตนะอันเป็นที่ตั้งแห่งผัสสะแล้ว ก็ยังไม่ชื่อว่าประพฤติ พรหมจรรย์อยู่ในศาสนานี้^{๒๕}

^{๒๓} พุทธทาสภิกขุ, ผัสสะ สิ่งที่ต้องรู้จักควบคุม, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๕-๘.

^{๒๔} พุทธทาสภิกขุ, ก ข ก กา ของการศึกษาพระพุทธศาสนา, หน้า ๑๑๕.

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๓-๑๒๔.

พุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวถึงอายตนะในฐานะที่เป็นหลักธรรมคำสอนที่สำคัญยิ่งใน
พระพุทธศาสนา ความว่า

พุทธศาสนาไม่สอนว่า มีอะไรสำคัญมากเท่ากับเรื่อง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ข้างใน และรูป
เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ข้างนอก อาศัยกันแล้วก็เกิดเป็นความรู้สึกทางอายตนะ
นั้นๆ ขึ้นมา แล้วก็เรียกว่าผัสสะขึ้นมา พอผัสสะมี-ปัญหา มี ผัสสะไม่มี-ปัญหาไม่มี...การที่จะ
ตัดปัญหาทั้งหลายได้ ต้องเป็นผู้รอบรู้ในเรื่องของผัสสะ รวมทั้งเรื่องอายตนะ อันเป็นที่ตั้ง
แห่งผัสสะ ถ้าเรียกรวมกันเรียกว่า เรื่องผัสสาชยตนะ...มีเรื่องนี้เรื่องเดียว เป็นเรื่องตัวแท้จริง
ของพระพุทธศาสนา ในระยะตั้งต้น ในระยะเริ่มแรก จึงได้สมมติว่า เป็น ก ข ก กา^{๒๖}

ความรู้ในอายตนะและผัสสะนี้เอง จะทำให้รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ คือ รู้จักโลก รู้จักเหตุให้
เกิดโลก รู้จักความดับสนิทแห่งโลก และรู้จักทางไปถึงความดับสนิทแห่งโลก เป็นอย่างดี โดย
ใช้คำว่า “โลก” ซึ่งหมายถึงเป็นของหลอกลวง เป็นของที่แตกทำลายยึดถือไม่ได้ แทนคำว่า
“ทุกข์” ความรู้ความเข้าใจนี้ จะทำให้เห็นได้เองว่า ทั้งหมดที่เกี่ยวกับโลกหรือความทุกข์นี้
เกิดขึ้นที่ผัสสะ ตั้งต้นที่ผัสสะ ตั้งอยู่ที่ผัสสะ ดับไปก็ดับไปพร้อมกับผัสสะ นั่นเอง จึงถือได้ว่า
ผัสสะเป็นเรื่องสำคัญที่สุด เป็นทั้งหมดทุกอย่าง ทั้งรากฐาน ทั้งตรงกลาง และเบื้องปลาย^{๒๗}

นอกจากนี้ท่านได้ยกข้อความ อันเป็นพุทธอุทานที่ทรงเปล่งออก ที่โคนต้นโพธิ์ สถานที่
ตรัสรู้ เมื่อตรัสรู้แล้วได้ ๗ วัน ว่าด้วยสัตว์โลกกับจตุราริยสัจ ความว่า

สัตว์โลกนี้ เกิดความเดือดร้อนแล้ว มีผัสสะบังหน้า^{๒๘} ย่อมกล่าวซึ่งโรค (ความเสียดแทง)
นั้น โดยความเป็นตัวเป็นตน เขาสำคัญสิ่งใด โดยความเป็นประการใด แต่สิ่งนั้นย่อมเป็น
(ตามที่จริง) โดยประการอื่นจากที่เขาสำคัญนั้น สัตว์โลกติดข้องอยู่ในภพ ถูกภพบังหน้า
แล้ว มีภพโดยความเป็นอย่างอื่น (จากที่เป็นอยู่จริง) จึงได้เพลิดเพลिनยั้งนักในภพนั้น เขา
เพลิดเพลिनยั้งนักในสิ่งใด สิ่งนั้นเป็นภัย (ที่เขาไม่รู้จักร) เขากลับต่อสิ่งใด สิ่งนั้นก็เป็ทุกข์
พรหมจรรย์นี้ อันบุคคลย่อมประพฤติ ก็เพื่อการละขาดซึ่งภพ สมณะหรือพรหมณ์เหล่าใด
กล่าวความหลุดพ้นจากภพว่ามีได้เพราะภพ เรากล่าวว่า สมณะหรือพรหมณ์ทั้งปวงนั้น มิใช่

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๕-๑๒๖.

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

^{๒๘} คำว่า “มีผัสสะบังหน้า (ผสุสปรโต)” หมายความว่า เมื่อเขาถูกต้องผัสสะใด จิตทั้งหมดของเขา
ยึดมั่นอยู่ในผัสสะนั้น จนไม่มองเห็นสิ่งอื่น แม้จะใหญ่โตมากมายเพียงใด ทำนองเส้นผมบังภูเขา เขาหลงไหลยึด
มั่นแต่ในอัสสาทะของผัสสะนั้นจนไม่มองเห็นสิ่งอื่น; อย่างนี้เรียกว่า มีผัสสะบังหน้า คือบังลูกตาของเขา ให้เห็น
สิ่งต่างๆ ผิดไปจากตามที่เป็นจริง.

ผู้หลุดพ้นจากภพ ถึงแม้สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด กล่าวความออกไปได้จากภพ ว่ามิได้ เพราะวิภ^{๒๕} เรากล่าวว่า สมณะหรือพราหมณ์ทั้งปวงนั้น ก็ยังสลัดภพออกไปไม่ได้

ก็ทุกขนี้มีขึ้น เพราะอาศัยอุภิทั้งปวง เพราะความสิ้นไปแห่งอุปาทานทั้งปวง ความเกิดขึ้นแห่งทุกขจึงไม่มี ท่านจงดูโลกนี้เกิด (จะเห็นว่า) สัตว์ทั้งหลาย อันวิซขานาแน่นบงหน้าแล้ว และว่าสัตว์ผู้ยินดีในภพอันเป็นแล้วนั้น ย่อมไม่เป็นผู้หลุดพ้นไปจากภพได้ ก็ภพทั้งหลายเหล่าหนึ่งเหล่าใด อันเป็นไปในที่หรือในเวลาทั้งปวง^{๒๖} เพื่อความมีแห่งประโยชน์โดยประการทั้งปวง ภพทั้งหลายทั้งหมดนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา

เมื่อบุคคลเห็นอยู่ซึ่งข้อนี้ ด้วยปัญญาอันชอบตามที่จริง อย่างนี้อยู่ เขาย่อมละภพค้นหาได้ และไม่เพิลิดเพิลินวิภพค้นหาด้วย ความดับเพราะความสารถไม่เหลือ (แห่งภพทั้งหลาย) เพราะความสิ้นไปแห่งค้นหาโดยประการทั้งปวง นั่นคือนิพพาน^{๒๗}

จากพุทธพจน์ที่ยกมาข้างต้น สรุปความเห็นได้ว่า เพราะชีวิตมนุษย์ยังดำเนินไปด้วยผัสสะที่ประกอบไปด้วยอวิชชา หลงปรุงแต่งไปตามอารมณ์ที่รับรู้ อวิชชาคือการไม่รู้ตามความเป็นจริงของสิ่งต่างๆ ส่งผลให้เกิดกิเลสเข้าครอบงำจิตใจ ดังนั้น ต้องฝึกฝนให้มีสติปัญญา รู้เท่าทันความจริงของธรรมชาติเมื่อมีการผัสสะรับรู้อารมณ์ ปล่อยวางความเห็นผิดและความยึดมั่นถือมั่นที่มีต่อสิ่งนั้น ไม่หลงปรุงแต่งไปตามอารมณ์ที่รับรู้ เมื่อไม่หลงปรุงแต่งไปตามความชอบใจ ความไม่ชอบใจ ก็ย่อมส่งผลให้กิเลสครอบงำจิตใจไม่ได้ ชีวิตจึงห่างไกลจากความทุกข์

๓.๑.๔ กระบวนการทำงานของอายตนะ

พุทธทาสภิกขุอธิบายเรื่อง ชันช์ ธาตุ อายตนะ วิญญาณ สัมผัส เวทนา ตัณหา อุปาทาน ซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องในกระบวนการทำงานของอายตนะ ก่อให้เกิดการรับรู้ เกิดความรู้สึกเป็นสุข เป็นทุกข์หรือเฉยๆ ส่งผลต่อความเป็นไปของชีวิต ที่สำคัญคือ ก่อให้เกิดความทุกข์จากการยึดมั่นถือ

^{๒๕} คำว่า “วิภพ” ในที่นี้ ตรงกันข้ามกับคำว่า “ภพ” คือไม่มีภพตามอำนาจของนัตถิกทิกขุ หรืออุจเจททิกขุ โดยตรง คือไม่เป็นไปตามกฎของอิทัปปัจจยตา; ดังนั้น แม้เขาจะรู้สึกว่ามีอะไร ก็มีความไม่มีอะไรนั่นเอง ตั้งอยู่ในฐานะเป็นภพชนิดที่เรียกว่า “วิภพ” เป็นที่ตั้งแห่งวิภพค้นหา.

^{๒๖} คำว่า “ในที่หรือในเวลาทั้งปวง” ตลอดถึงคำว่า “เพื่อความมีแห่งประโยชน์โดยประการทั้งปวง” เป็นคุณสมบัติแห่งคำอันเป็นที่ตั้งแห่งความยึดมั่นของภพ. ความมีความเป็นอย่างไรก็ตาม ย่อมเนื่องด้วยเวลาที่พอเหมาะ เนื้อที่ที่พอเหมาะ ประโยชน์ที่น่ารัก จึงจะเป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือ หรือยั่วชวนให้ยึดถือ; ดังนั้น ภพชนิดไหนก็ตาม ย่อมเนื่องอยู่ด้วยสิ่งทั้งสามนี้ แต่แล้วในที่สุดก็เป็นเพียงสิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา ดังที่กล่าวแล้วในพุทธอุทานนั้น.

^{๒๗} พุทธทาสภิกขุ, *อริยสัจจากพระโอรุฏฐภาคต้น*, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒), หน้า ๓-๕.

มันหรืออุปาทานชั้น ดังความว่า “ชั้นกับอุปาทานชั้นต่างกัน ชั้นคือจิตที่ยังไม่ได้ยึดถือ อุปาทานชั้นคือชั้นที่จิตยึดถือแล้วก็เป็นอย่าง”^{๑๒}

พุทธทาสภิกขุอธิบายในเรื่องนี้ สรุปความได้ว่า

ร่างกายคนประกอบด้วยธาตุ ๖ อย่าง คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม อากาศธาตุ และ วิญญาณธาตุ ธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ เมื่อตั้งอยู่บนอากาศธาตุได้แล้วก็ประกอบกันเข้าเป็น ระบบประสาท ให้เป็นที่ทำงานของวิญญาณธาตุคือจิตใจ เมื่อมีระบบประสาทสำหรับรู้สึก ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้ว วิญญาณธาตุก็ทำหน้าที่ได้ กล่าวคือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สัมผัสกับอารมณ์ข้างนอกคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ได้ รวมเป็น ๖ คู่ ครบ ทั้ง ๖ ทาง กล่าวโดยสรุปได้ว่า ธาตุ ๔ ที่ปรุ่กันเป็นระบบประสาทคือรูป วิญญาณธาตุคือนาม และนามรูปนี้เอง เป็นปัจจัยให้อายตนะทำหน้าที่ได้

การประจวบกันของอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ เรียกว่าผัสสะ ผลของการผัสสะ ก่อให้เกิดเวทนา คือพอใจ ไม่พอใจ หรือเฉยๆ เมื่อเกิดเวทนาแล้ว ก็เกิดตัณหา คือ ความอยากอย่างใดอย่างหนึ่ง ไปตามคุณค่าและความหมายของเวทนานั้น เรียกว่าตัณหา เมื่อมี ตัณหาแล้วก็มีอุปาทาน คือความยึดมั่นในสิ่งที่อยาก อุปาทานก่อให้เกิดภพ คือมีความรู้สึกที่ จะเป็นตัวเป็นตนขึ้นมา ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ คือความเกิด เช่นความเกิดเป็นมนุษย์ อย่างนี้เป็นต้น เมื่อมีความเกิดแล้วก็ต้องมีปัญหาเกี่ยวกับความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความทุกข์ อย่างอื่นๆ ทุกอย่างทั้งสิ้นมารวมอยู่ที่คำว่าชาติ^{๑๓}

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้น สรุปได้ว่า ชีวิตมนุษย์ไม่ว่าจะจำแนกออกเป็น กายกับใจ หรือ ชั้น ๕ หรือ ธาตุ ๖ ก็ตาม ล้วนเป็นที่เกิดและเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความ ยึดถือและเป็นที่เกิดแห่งความยึดถือใหม่ๆ สืบไปไม่มีที่สิ้นสุด ดังนั้น มนุษย์จึงควรทำความเข้าใจ ในองค์ประกอบและกระบวนการแห่งความเป็นไปของชีวิตนี้ให้ชัดเจน เพื่อการดำเนินชีวิต และ นำชีวิตไปสู่จุดมุ่งหมายที่แท้จริง คือความพ้นทุกข์นั่นเอง

พุทธทาสภิกขุยังได้อธิบายรายละเอียดและกระบวนการทำงานของ ชั้น ธาตุ วิญญาณ สัมผัส เวทนา ตัณหา อุปาทาน ซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องกับกระบวนการทำงานของอายตนะ เพิ่มเติม ดังนี้

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ, *คุณค่าของชีวิต*, (กรุงเทพมหานคร : มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๕๓.

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, *ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์*, หน้า ๑๑๗-๑๑๘.

๑. ชั้นที่เรียกโดยสมมติว่า “สัตว์” หรือ “บุคคล” นั้นแบ่งออกไปเป็น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ แต่ละส่วนๆ เรียกว่า “ชั้น” ซึ่งกระบวนการทำงานของชั้น มีตัวอย่างดังนี้

กรณีที่เราเห็นดอกกุหลาบ ดอกกุหลาบเป็นรูปหรือเป็นอายตนะภายนอก จักษุ หรือ ดวงตา เป็นอายตนะภายใน เมื่อตาเห็นดอกกุหลาบ เกิดความรู้แจ้งว่ามีสีแดง มีกลีบจำนวนมาก รวมกันมีลักษณะสีฐาน เช่นนั้นๆ นี้เรียกว่า “จักขุวิญญาณ” ความระลึกไปตามความรู้ว่านี่เขาเรียกว่าดอกกุหลาบ กระทั่งรู้ว่ามีกลิ่นอย่างไร มีคุณสมบัติอย่างไร เป็นต้น นี้เรียกว่า “รูปสัญญา” ที่เกิดขึ้นในดอกกุหลาบ ตนมีความพอใจในดอกกุหลาบเนื่องจากการเห็นดอกกุหลาบนั้น เรียกว่า “จักขุสัมผัสสชาเวทนา” ที่มีมูลมาจากการเห็นดอกกุหลาบ หลังจากนั้นเกิดความเห็นต่างๆ เช่น คิดจะปลูกดอกกุหลาบ หรือแม้ที่สุดแต่คิดจะซื้อหาดอกกุหลาบ หรือ ขโมยเขาก็ตาม เช่นนี้เรียกว่า “สังขาร” คือความคิดที่ปรุงขึ้นมาจากการได้เห็นดอกกุหลาบ ส่วนที่เกี่ยวกับการฟังเสียงดมกลิ่น ลิ้มรส การสัมผัสทางกาย การรู้เรื่องทางใจ ก็มีลักษณะอย่างเดียวกัน^{๓๔}

๒. ธาตุ คนเราคนหนึ่งๆ ประกอบด้วยธาตุ ๖ แล้วจำแนกในที่นั้นว่า ได้แก่ ๑. ธาตุดิน (ปฐวีธาตุ) ๒. ธาตุน้ำ (อาโปธาตุ) ๓. ธาตุไฟ (เตโชธาตุ) ๔. ธาตุลม (วาโยธาตุ) ๕. ใจ (วิญญาณธาตุ) ๖. ที่ว่าง (อากาษธาตุ) ทั้ง ๔ อย่างนี้จัดเป็นฝ่ายรูปธาตุหรือวัตถุธาตุ เรียกง่าย ๆ ว่ารูปหรือส่วนที่ประกอบกันขึ้นเป็นร่างกายของคนและสัตว์ หรือต้นไม้ หรือแม้แต่สิ่งที่ไม่มีชีวิตวิญญาณ อันเห็นได้ชัดอย่างอื่นๆ ทุกอย่าง^{๓๕}

๓. วิญญาณ แปลว่า การรู้แจ้ง มีชื่อตามอายตนะทั้ง ๖ ซึ่งเป็นที่เกิดหรือที่ตั้งแห่งการรู้แจ้งนั้นๆ คือ

๑. ความรู้แจ้งที่เกิดขึ้นเมื่อ รูปกระทบตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ
๒. ความรู้แจ้งที่เกิดขึ้นเมื่อ เสียงกระทบหู เรียกว่า โสตวิญญาณ
๓. ความรู้แจ้งที่เกิดขึ้นเมื่อ กลิ่นกระทบจมูก เรียกว่า ฆานวิญญาณ
๔. ความรู้แจ้งที่เกิดขึ้นเมื่อ รสกระทบลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาณ
๕. ความรู้แจ้งที่เกิดขึ้นเมื่อ โผฏฐัพพะกระทบกาย เรียกว่า กายวิญญาณ
๖. ความรู้แจ้งที่เกิดขึ้นเมื่อ ธรรมารมณ์กระทบใจ เรียกว่า มโนวิญญาณ

^{๓๔} พุทธทาสภิกขุ, ศึกษาธรรมอย่างถูกวิธี ธรรมวิภาค นวกภูมิ, หน้า ๕๐-๕๒.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓.

คำว่า ความรู้แจ้ง ในที่นี้หมายถึงเพียงรู้ว่าอะไรเป็นอะไรเท่านั้นยังไม่หมายถึงความรู้สึกนึกคิดซึ่งเป็นอันดับที่ ๒ ตัวอย่างเช่น พอรูปกระทบตาก็มีความรู้แจ้งว่า รูปพรรณสัณฐานเป็นอย่างไร สีอะไร เรียกว่าอะไรเป็นต้น ยังไม่ทราบถึงความรู้ในชั้นที่ว่าดีว่าชั่ว ว่าน่าพอใจหรือไม่น่าพอใจ เป็นต้น ซึ่งมีชื่อเรียกเป็นอย่างอื่นต่างหากจากชื่อที่เรียกว่าวิญญานในที่นี้ ตามปรกติกล่าวได้ว่า เมื่ออายตนะภายในกับอายตนะภายนอกมีความสัมพันธ์กันเมื่อใด สิ่งทีเรีย “วิญญาน” ย่อมเกิดขึ้นที่นั่นและเมื่อนั้น^{๓๖}

๔. สัมผัส แปลว่า การถูกต้องพร้อม หมายถึงการกระทบระหว่างของ ๓ อย่าง คือ อายตนะภายใน กับอายตนะภายนอก และวิญญาน จำแนกไปตามชื่อของอายตนะภายใน ดังนี้

๑. จักขุสัมผัส	สัมผัสทางจักขุ	การกระทบทางตา
๒. โสตสัมผัส	สัมผัสทางโสต	การกระทบทางหู
๓. ฆานสัมผัส	สัมผัสทางฆานะ	การกระทบทางจมูก
๔. ชิวหาสัมผัส	สัมผัสทางชิวหา	การกระทบทางลิ้น
๕. กายสัมผัส	สัมผัสทางกายะ	การกระทบทางกาย
๖. มโนสัมผัส	สัมผัสทางมโน	การกระทบทางใจ

สัมผัส ดังที่กล่าวมานี้ หมายถึงการกระทบที่สมบูรณ์ที่สุด คือ รู้แจ้งในอารมณ์นั้นๆ ด้วยสัมผัสในความหมายแห่งสิ่งนั้นๆ ด้วยอำนาจแห่งความรู้หรือสัญญาในอดีต เพราะฉะนั้นจึงมีผลให้เกิดความรู้สึกอีกอันดับหนึ่งซึ่งเรียกว่า “เวทนา”^{๓๗}

๕. เวทนา ได้แก่ความรู้สึกที่เป็นสุข เป็นทุกข์ และไม่ทุกข์ไม่สุขอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วแต่กรณี สิ่งทีเรีย “เวทนา” นี้มีการจำแนกทำนองเดียวกับวิญญาน คือจำแนกโดยถือเอาชื่อของอายตนะภายในเป็นหลักคือ

๑. จักขุสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจาก จักขุสัมผัส
๒. โสตสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจาก โสตสัมผัส
๓. ฆานสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจาก ฆานสัมผัส
๔. ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจาก ชิวหาสัมผัส
๕. กายสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจาก กายสัมผัส
๖. มโนสัมผัสสชาเวทนา เวทนาที่เกิดจาก มโนสัมผัส

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙.

เวทนานี้เป็นเหตุให้เกิดตัณหา ฉะนั้น จึงถือว่าเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องศึกษาและควบคุม ให้ดีเป็นพิเศษเพราะสิ่งที่เรียกว่าตัณหานั้นเป็นมูลเหตุของความทุกข์โดยตรง^{๓๘}

จากการศึกษาข้อมูลในหัวข้อนี้ สรุปกระบวนการทำงานของอายตนะได้ว่า กระบวนการทำงานเกิดขึ้นจากการประจวบกันขององค์ประกอบ ๓ อย่าง คือ (๑) อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ (๒) อายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ (๓) วิญญาณ ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณ มโนวิญญาณ ธรรมะ ๓ ประการประจวบกันเข้านี้ เรียกว่าผัสสะ อันเป็นจุดเริ่มต้นกระบวนการรับรู้ของมนุษย์ ส่งผลให้เกิด การเสวยอารมณ์ที่เรียกว่า เวทนา ได้แก่ สุข ทุกข์ หรือเฉยๆ และกระบวนการอื่นๆ ก็ดำเนินไป ตามลำดับ การทำงานร่วมกันของอายตนะและวิญญาณ ก่อให้เกิดผัสสะและเวทนานี้ เป็น กระบวนการที่เกิดขึ้นและเป็นไปตามธรรมดา โดยปราศจากตัวตน ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นด้วยความ หลง แต่เมื่อรู้ไม่เท่าทันก็เกิดตัณหา อุปาทาน เกิดภพชาติ ชรามรณะ และปัญหาต่างๆ เข้ามา มากมาย เป็นที่เกิดและที่ตั้งของความทุกข์ ดังนั้น การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องก็คือ การอบรมจิตใจให้มี สติสัมปชัญญะและปัญญา รู้เท่าทันความจริงเมื่อมีการผัสสะ เพื่อให้สามารถปฏิบัติตนได้อย่าง ถูกต้อง สามารถนำชีวิตให้ห่างไกลจากความทุกข์ได้

๓.๒ อายตนะตามทรรสนะของพุทธทาสภิกขุ

จากการศึกษาข้อมูลในหัวข้อ ๓.๑ ที่ผ่านมา สรุปได้ว่าอายตนะมีความสำคัญอย่างยิ่งใน ฐานะเป็นช่องทางแห่งการติดต่อสื่อสารระหว่างชีวิตกับสิ่งทั้งปวง ก่อให้เกิดความรู้ และความรู้ นั้น ก็ส่งผลต่อความประพฤติและการปฏิบัติตนในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ดังนั้น ในบทนี้จะได้ศึกษา เรื่องอายตนะตามทรรสนะของพุทธทาสภิกขุ ดังมีรายละเอียดคือ

๓.๒.๑ อายตนะกับไตรลักษณ์

พุทธทาสภิกขุได้ให้ทรรสนะเรื่องไตรลักษณ์ไว้ว่า

มนุษย์จะต้องพิจารณาเป็นเบื้องต้น ถึงความลำบากและความทุกข์ที่มีอยู่คืออะไร ความ เกิดขึ้น ความเป็นอยู่ ความเศร้าโศกเสียใจ ความเปลี่ยนแปลงไป เป็นทุกข์หรือ หรือว่าอะไร เป็นทุกข์ และอะไรคือมูลเหตุให้เกิดทุกข์ ความเป็นจริง ลักษณะของความเปลี่ยนแปลงมีอยู่ ตลอดเวลา คือมีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับสลายไป เป็นไปอย่างรวดเร็ว แต่หากว่าบุคคลมีความ ไม่รู้แจ้งในลักษณะนี้ จึงไม่สามารถมองเห็นหรือเข้าถึงได้ง่าย จะต้องได้รับการศึกษา

^{๓๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐.

และนำไปปฏิบัติจริงๆ จึงจะเกิดผลได้ สิ่งทั้งหลายทั้งปวง ประกอบอยู่ด้วยลักษณะอันเรียกว่า ไตรลักษณ์ หรือลักษณะ ๓ ประการ กล่าว คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา

อนิจจัง แปลว่า ไม่เที่ยง หมายความว่า สิ่งทั้งหลายมีลักษณะเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอไป ไม่มี ความคงที่ตายตัว

ทุกขัง แปลว่า เป็นทุกข์ มีความหมายว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงมีลักษณะที่เป็นทุกข์ มองดูแล้ว น่าสังเวชใจ นำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้นๆ

อนัตตา แปลว่า ไม่ใช่ตัวตน หมายความว่า ทุกสิ่งทุกอย่างไม่มีความหมายแห่งความเป็นตัว เป็นตน ไม่มีลักษณะอันใด ที่จะทำให้เราถือได้ว่ามันเป็นของเรา ถ้าเราเห็นอย่างแจ่มแจ้ง ชัดเจน ถูกต้องแล้ว ความรู้สึกที่ว่าไม่มีตัว ไม่มีตนจะเกิดขึ้นมาเองในสิ่งทั้งปวง แต่ที่เราไป หลงเห็นว่าเป็นตัวเป็นตนนั้น เพราะความไม่รู้อย่างถูกต้องนั่นเอง

การรู้อะไรว่าเป็นอะไรถึงที่สุดนั้น คือรู้ว่าสิ่งทั้งปวงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เมื่อรู้ โดยแท้จริงแล้ว ก็จะเกิดความรู้โดยชนิดที่จิตใจจะไม่อยากได้อะไร ไม่อยากเป็นอะไรด้วยความยึดถือ แต่ถ้าต้องเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งใดๆ ที่เรียกกันว่า “ความมี ความเป็น” บ้าง ก็เข้าไปเกี่ยวข้องกับสติสัมปชัญญะโดยอำนาจของปัญญา ไม่ได้เกี่ยวข้องกับอานาจของตัณหา เพราะฉะนั้นจึงไม่มีความทุกข์^{๗๕}

นอกจากนั้น พุทธทาสภิกขุ ยังได้อธิบายเกี่ยวกับสังขตและอสังขตโดยความเป็นธาตุว่าง ความว่า

“สังขตธาตุก็เป็นของว่างจากตัวตน อสังขตธาตุก็เป็นของว่างจากตัวตน” อีกอย่างหนึ่งก็ กล่าวว่ “สิ่งที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ย่อมเป็นของว่าง แม้แต่สิ่งที่เที่ยงและไม่เป็นทุกข์ ก็ยังเป็นอนัตตา” จึงพลอยเป็นของว่างไปโดยเท่ากันเพราะมีความเป็นอนัตตาโดยเท่ากัน นั้นเอง และการที่จะเห็นอนัตตาหรือความว่างนั้น ทางที่ดีที่สุดทางหนึ่งก็คือ การพิจารณาเห็น โดยความเป็นธาตุ^{๗๖}

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้น สรุปความเห็นได้ว่า อายตนะเป็นธรรมที่เป็นสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะที่มีที่ปรากฏแก่สิ่งต่างๆ ไป จะเป็นสิ่งมีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม ก็มีสภาพที่เป็นสามัญ เช่นเดียวกัน คือ ไม่เที่ยง ความแปรปรวน ความเปลี่ยนแปลง ความไม่คงที่ ไม่คงอยู่สภาวะเดิม เป็น ทุกข์ ความทนได้ยาก ความลำบาก ความคับแค้น เป็นอนัตตา ความไม่ใช่ตัว ไม่ใช่ตน บังคับไม่ได้

^{๗๕} พุทธทาสภิกขุ, *คู่มือมนุษย์*, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๐๑), หน้า ๓๑-๔๑.

^{๗๖} พุทธทาสภิกขุ, *สุญญตา*, (สุราษฎร์ธานี : กองตำราคณะธรรมทาน สวนโมกขพลาราม, ๒๕๔๓), หน้า ๑๕๓.

ไม่อยู่ในอำนาจของใคร ไม่ตกอยู่ในอิทธิพลหรือภายใต้การบังคับบัญชาของใครผู้ใดผู้หนึ่ง คำสอนเรื่องไตรลักษณ์นั้น สอนให้เห็นความเป็นจริงของชีวิตไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นในขั้นที่ ๕ เพราะเมื่อยังมีทิฐฐิคือความเห็นว่สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นของเที่ยงแท้ แน่นอน มั่นคง ก็จะมองไม่เห็นความสงบสุขอย่างแท้จริง ดังนั้น มนุษย์จึงต้องทำความเข้าใจเรื่องไตรลักษณ์และนำไปเป็นหลักเพื่อการดำเนินชีวิตอยู่ในโลกอย่างเข้าใจและห่างไกลจากความทุกข์ นั่นเอง

๓.๒.๒ อายตนะกับอริยสัจ ๔

มนุษย์ผู้คิดข้งอยู่ในสังสารวัฏ ล้วนดำเนินชีวิตไปตามหลักอริยสัจ ๔ อันเป็นองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ที่พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนไว้ กล่าวคือ เพราะยังมีเหตุปัจจัยจึงทำให้ชีวิตต้องเป็นทุกข์ การดับทุกข์จึงมีเพียงวิธีเดียวคือการดับที่เหตุปัจจัยแห่งทุกข์เท่านั้น มนุษย์พยายามแสวงหาสิ่งที่ดีที่สุดสำหรับชีวิต โดยที่ยังไม่รู้ว่สิ่งนั้นคืออะไร อายตนะเป็นเครื่องมืออำนวยความสะดวก สิ่งที่มนุษย์แสวงหา ส่งผลให้ชีวิตประสบทั้งความทุกข์และสุขไม่เคยว่างเว้น หลักธรรมในพุทธศาสนาได้กล่าวถึงสิ่งที่ดีที่สุดสำหรับมนุษย์ครอบคลุมทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ นั่นคือ ชีให้เห็นความจริงของชีวิตอันเป็นปัญหาแห่งมนุษยภาพทั้งปวง เมื่อมนุษย์มีความรู้ ความเข้าใจ ในความเป็นไปตามความจริงของธรรมชาติแล้ว ก็จะส่งผลให้เกิดปัญญา คลายความยึดมั่นในสิ่งทั้งปวง ความดับไปแห่งกองทุกข์จึงจะเกิดขึ้นได้

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่าอริยสัจเป็นหลักธรรมที่สำคัญในฐานะที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา ท่านได้ยกข้อความอันเป็นพุทธพจน์เกี่ยวกับอริยสัจ ๔ อันเป็นเหตุให้ชีวิตต้องวนเวียนอยู่ในสังสารวัฏ โดยที่ท่านพยายามชี้ให้เห็นว่า อายตนะเป็นเครื่องมือสำคัญต่อชีวิตมนุษย์ที่สัมพันธ์กับหลักอริยสัจ ๔ ส่งผลต่อการเกิดและการดับไปของความทุกข์ ความว่

ภิกษุ ท.! เพราะไม่รู้ถึง ไม่แทงตลอดซึ่งอริยสัจสี่อย่าง เราและพวกเธอทั้งหลาย จึงได้ท่องเที่ยวไปแล้วในสังสารวัฏ ตลอดกาลยี่ดยาวนานถึงเพียงนี้ ภิกษุ ท.! อริยสัจสี่อย่าง เหล่าไหนเล่า? ภิกษุ ท.! เพราะไม่รู้ถึง ไม่แทงตลอดซึ่งอริยสัจคือทุกข์ อริยสัจคือเหตุให้เกิดทุกข์ อริยสัจคือความดับไม่เหลือของทุกข์ และอริยสัจคือทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์ เราและพวกเธอทั้งหลาย จึงได้ท่องเที่ยวไปแล้วในสังสารวัฏ ตลอดกาลยี่ดยาวนานถึงเพียงนี้

ภิกษุ ท.! เมื่ออริยสัจคือทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับไม่เหลือของทุกข์ และทางดำเนินให้ถึงความดับไม่เหลือของทุกข์ เป็นความจริงที่เราและพวกเธอทั้งหลาย รู้ถึงและแทงตลอดแล้ว

ค้นหาในภพ ก็ถูกถอนขึ้นขาด ค้นหาที่จะนำไปสู่ภพก็สิ้นไปหมด บัดนี้ความต้องเกิดขึ้นอีกมิได้มี ดังนี้^{๔๑}

นอกจากนี้ท่านยังได้ยกข้อความอันเป็นพุทธพจน์เกี่ยวกับอริยธรรมสี่อันจะนำไปสู่ความสิ้นภพ ความว่า

ภิกษุ ท.! เพราะไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอด ซึ่งธรรม ๔ ประการ เราและพวกเธอทั้งหลาย จึงได้ท่องเที่ยวไปแล้วในสังสารวัฏ ตลอดกาลยี่ดยาวเพียงนี้ ธรรม ๔ ประการอย่างไรเล่า? ภิกษุ ท.! เพราะไม่รู้ตามลำดับ เพราะไม่แทงตลอด ซึ่งอริยศีล... ซึ่งอริยสมาธิ... ซึ่งอริยปัญญา... ซึ่งอริยวิมุตติ... เราและพวกเธอทั้งหลาย จึงได้ท่องเที่ยวไปแล้วในสังสารวัฏ ตลอดกาลยี่ดยาวนานถึงเพียงนี้

ภิกษุ ท.! เมื่ออริยศีล อริยสมาธิ อริยปัญญา และอริยวิมุตติ เป็นธรรมที่เราและเธอรู้แล้วตามลำดับ แทงตลอดแล้ว ค้นหาในภพก็ถูกถอนขึ้นขาด ค้นหาที่จะนำไปสู่ภพก็สิ้นไปหมด บัดนี้ความต้องเกิดขึ้นอีกมิได้มี ดังนี้^{๔๒}

และตรัสสอนว่า สุขที่สัตว์โลกควรกลัวและไม่ควรกลัว ความว่า

...ก็ข้อนั้น อันเรากล่าวแล้วว่า บุคคลควรรู้จักการวินิจฉัย (ตัดสินใจ) ในความสุข เมื่อรู้จักวินิจฉัยความสุขแล้ว ควรประกอบความสุขชนิดที่เป็นภายใน ข้อนั้นเรากล่าวเพราะอาศัยเหตุผลอะไรเล่า? ภิกษุ ท.! กามคุณมีห้าอย่างเหล่านี้ ห้าอย่างนั้นอะไรเล่า? ห้าอย่างคือ รูปที่เห็นด้วยตา เสียงที่ฟังด้วยหู กลิ่นที่ดมด้วยจมูก รสที่ลิ้มด้วยลิ้น และ โผฏฐัพพะที่สัมผัสด้วยกาย (แต่ละอย่างล้วน) เป็นสิ่งที่น่าปรารถนา น่ารักใคร่ น่าพอใจ เป็นสิ่งที่ยวนตาชวนใจให้รักเป็นที่เข้าไปตั้งอาศัยซึ่งความใคร่ เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดข้อมใจ ภิกษุ ท.! สุขโสมนัสอันใดเกิดขึ้น เพราะอาศัยกามคุณห้าเหล่านี้ สุข โสมนัสนั้น เราเรียกว่ากามสุข อันเป็นสุขของบุดูชน เป็นสุขทางเมถุน (มีพหุสุข) ไม่ใช่สุขอันประเสริฐ เรากล่าวว่า สุขนั้น บุคคลไม่ควรเสพ ไม่ควรเจริญ ไม่ควรทำให้มาก ควรกลัว

ภิกษุ ท.! ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เข้าถึงซึ่ง ปฐมฌาน... ทุติฌาน... ตติฌาน จตุตถฌาน... แล้วแลอยู่ นี้ เราเรียกว่า สุขอาศัยเนกขัมมะ เป็นสุขเกิดแต่ความสงบเสงี่ยม สุขเกิดแต่ความเข้าไปสงบระงับ สุขเกิดแต่ความรู้พร้อม เรากล่าวว่า สุขนั้น บุคคลควรเสพให้ทั่วถึง ควรทำให้เจริญ ควรทำให้มาก ไม่ควรกลัว

^{๔๑} พุทธทาสภิกขุ, อริยสัจจากพระโอบุสสุภกคัมภีร์, หน้า ๖-๗.

^{๔๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗.

คำใดที่เรากล่าวแล้วว่า บุคคลควรรู้จักการวินิจฉัย (ตัดสินใจ) ในความสุข เมื่อรู้จักการวินิจฉัยความสุขแล้ว ควรประกอบความสุขชนิดที่เป็นภายใน นั้น คำนั้น เรากล่าวแล้ว เพราะอาศัยเหตุผลนี้^{๔๓}

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษาสรุปได้ว่า สิ่งที่สำคัญที่สุดและเป็นหน้าที่ของพุทธบริษัททุกๆ คนคือการละเหตุแห่งทุกข์ให้ได้ อริยสังขในข้อนี้สำคัญที่สุด เพราะเป็นการปฏิบัติตนเพื่อนำตนให้พ้นทุกข์ด้วยตนเอง ที่กล่าวว่าสำคัญที่สุดนั้นก็เพราะว่า การละเหตุแห่งทุกข์เราก็ต้องรู้ทุกข์ และเพียรปฏิบัติให้ถูกต้องด้วย

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงหลักในการละเหตุแห่งความทุกข์ ความว่า

๑. ทุกข์เกิดที่ไหนก็ละที่นั่น เกิดทางตาก็ละทางตา เกิดทางหูก็ละทางหู ฯลฯ รวมความแล้วก็คือเกี่ยวกับ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้นเอง
๒. ต้องป้องกันด้วยสติ มีสติอยู่ตลอดเวลา ต้องละทุกข์เมื่อเกิดทุกข์ไม่ว่าในอริยาบถไหน เมื่อไรก็ตาม
๓. เครื่องมือในการละความทุกข์ก็คืออริยมรรค
๔. วิธีการละความทุกข์ที่ดีที่สุดคือ ละโดยวิธีที่ไม่อาจจะเกิด^{๔๔}

ผู้ศึกษามีความเห็นเห็นว่า พุทธบริษัทจำเป็นต้องรู้เรื่องอริยสังข ๔ เพื่อเป็นเครื่องมือละต้นหอนั้นเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ การละต้นหอนี้ต้องมีมรรคมีองค์ ๘ ให้ครบ ต้องมีสติสมบูรณในทวารทั้ง ๖ คือทวารตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จะมีมรรคมีองค์ ๘ ก็ต้องมีสติสมบูรณ จะมีสติสมบูรณ ต้องมีหิริและโอตตปปะ ถ้าคนไม่มีหิริ คือไม่รู้จักละอาย ไม่มีโอตตปปะ คือไม่รู้จักกลัวแล้ว ไม่มีทางที่จะมีสติได้เลย

จากการศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ของอายตนะกับหลักอริยสังข ๔ ผู้ศึกษาสรุปได้ว่า ความทุกข์นั้นเกิดขึ้นเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ เช่น เมื่อตาเห็นรูป เมื่อหูกระทบเสียง เป็นต้น การละเหตุแห่งทุกข์นั้นต้องมีสติสมบูรณในทวารทั้ง ๖ คือทวารตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และการจะมีสติสมบูรณได้นั้น ก็ต้องมีมรรคมีองค์ ๘ ให้ครบบริบูรณ์ ก็จะละความทุกข์ได้ อริยสังข ๔ ก็คือความจริงของชีวิต เพราะว่าในชีวิตของคนเรานั้น มีอริยสังขครบทั้ง ๔ อยู่แล้ว ทุกข์มีอยู่จริงในชีวิต ทั้งทุกข์ทางกายและทางใจ เหตุให้เกิดทุกข์คือต้นหอนี้มีอยู่จริงในชีวิต จุดหมายในการแก้ทุกข์เพื่อความสิ้นทุกข์หรือปราศจากทุกข์ก็ต้องแก้ในชีวิตของเราเองไม่ใช่ที่อื่น และวิธีการแก้ทุกข์ก็ต้องลงมือแก้

^{๔๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑-๑๒.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖-๗.

ในชีวิตคือเบญจขันธ์^๔ ที่สำคัญ คือ อริยสัจ ๔ เป็นหลักการแก้ปัญหาชีวิตที่ถูกต้องและสมบูรณ์แบบ ถือเป็นหลักแห่งปัญญา

จากการศึกษาในหัวข้อนี้ กล่าวโดยสรุปได้ว่า อริยสัจเป็นระบบการศึกษาเพื่อการบริหารชีวิตให้ดำเนิน ไปอย่างเป็นเหตุเป็นผล ที่ควรนำมาใช้ในทุกๆ ขั้นตอนของชีวิต ทั้งเพื่อป้องกัน แก้ปัญหา และพัฒนาจิตใจเพื่อให้ชีวิตห่างไกลจากความทุกข์ นั่นเอง

๓.๒.๓ อายุตนะกับปฏิจสุมุขบาท

ชีวิตเป็นที่ตั้งของความรู้สึกนึกคิด โดยมีอายุตนะทำหน้าที่เป็นประตูรับสิ่งเร้าจากภายนอก การผัสสะที่ประกอบด้วยอวิชชาคือไม่มีสติคุ้มครองจิตนั้น ส่งผลให้ชีวิตมีความรู้สึกทุกข์สุขไปตามอำนาจของกิเลสตัณหา พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า

สุขเวทนาทุกเวทนาเป็นเรื่องของปฏิจสุมุขบาท ถ้าเราทำผิดไม่มีสติสัมปชัญญะควบคุม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็จะเกิดกระแสแห่งปฏิจสุมุขบาทตามลำดับๆ จนเกิดเป็นทุกข์ได้ ถ้าเรามีความรู้พอสติสัมปชัญญะพอ แต่ละวันๆ ควบคุมการปรุงแต่งที่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อย่างถูกต้อง ก็ไม่เกิดปฏิจสุมุขบาทที่จะมีความทุกข์ขึ้นมาได้ เมื่อเราอยู่อย่างถูกต้องเช่นนี้ก็ไม่มี ความทุกข์ ไม่สร้างอนุสัยที่จะเกิดกิเลสและความทุกข์ อนุสัยที่มีอยู่ก่อนก็ไม่ได้ปัจจัย ไม่เพิ่ม อนุสัยของกิเลส อนุสัยของกิเลสก็จะหมดไปจนกระทั่งบรรลุธรรมสูงสุด คือทำลาย ความรู้สึกที่ว่าตัวตนเสียได้ ไม่ยึดมั่นว่าตัวตนอีกต่อไป ก็ไม่มีอะไรที่จะเป็นที่ตั้งของความทุกข์และความสุข พันสมัยที่กรรมจะมาทำอะไรให้เป็นทุกข์หรือเป็นสุขได้ เพราะว่าเรา ควบคุม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไว้อย่างถูกต้อง ไม่ให้โอกาสแก่ความทุกข์ที่จะเกิดขึ้น^{๔๕}

จากความดังกล่าวข้างต้น สรุปความเห็นได้ว่า ความสุขหรือความทุกข์นี้เป็นเหตุและผลที่เกิดขึ้นตามหลักปฏิจสุมุขบาท ถ้าเราควบคุมกระแสปฏิจสุมุขบาทที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้ด้วยการมีสติสัมปชัญญะแล้วก็จะควบคุมความทุกข์ไม่ให้เกิดขึ้นได้ เป้าหมายสูงสุดของชีวิตมนุษย์คือ การทำให้แจ้งซึ่งความดับทุกข์ การจะดับทุกข์ได้นั้นต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตามเกณฑ์ของปฏิจสุมุขบาท คืออย่าให้กระแสปฏิจสุมุขบาทเกิดขึ้นมาได้ ดังนั้น ทุกๆ ความเป็นไปของชีวิต ต้องเป็นอยู่ โดยมีสติสมบูรณ์ รู้สึกตัวอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีอารมณ์มากระทบทางอายตนะ เมื่อเป็นอยู่ด้วยวิชาวินัย^๔ อวิชชาก็เกิดไม่ได้ ความทุกข์ก็เกิดไม่ได้

^{๔๕} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์, หน้า ๑๖๓-๑๖๔.

ความรู้สึกลึกซึ้งคิดเป็นกระบวนการธรรมของสิ่งมีชีวิตเท่านั้น เป็นไปตามกระแสแห่งปัจจุสมุปบาท มีทั้งสายเกิดและสายดับ และเป็นหัวใจของพระพุทธศาสนา พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า

“ปัจจุสมุปบาทเป็นเรื่องลึกซึ้งที่สุด สมกับเป็นหัวใจของพุทธศาสนาหรือตัวแท้ของศาสนา ในเรื่องนี้เมื่อพระอานนทกราบทูลว่าเรื่องปัจจุสมุปบาทเป็นเรื่องง่ายเรื่องดีสำหรับตัวท่านเอง พระพุทธองค์ได้ตรัสว่า ‘ดูก่อนอานนท์! อย่ากล่าวอย่างนั้น, ดูก่อนอานนท์! อย่ากล่าวอย่างนั้น, ปัจจุสมุปบาทเป็นเรื่องลึก, ลักษณะหน้าตาก็เป็นเรื่องลึก หมูสัตว์นี้ไม่รู้, ไม่รู้ตามเราสอน ไม่แทงตลอดซึ่งปัจจุสมุปบาท จิตจึงยุ่งเหมือนกลุ่มด้ายยุ่งเหมือนกลุ่มเศษด้ายที่เป็นปม พัวพันกันยุ่งเหมือนเชิงหญ้ามูญชะและหญ้ำปัพพะชะ ไม่ล่วงพ้นสังสาระ คืออบาย ทุกคติ วินิบาตไปได้’ ดังนี้”^{๔๖}

จากพุทธพจน์นี้ กล่าวได้ว่า ปัจจุสมุปบาทเป็นกฎธรรมชาติที่แสดงถึงกระแสแห่งการเกิดขึ้นและดับลงของความทุกข์ จึงเป็นอีกเรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญมากที่พุทธบริษัทต้องทำความเข้าใจในฐานะที่เป็นหลักธรรมที่จะนำชีวิตให้พ้นอบาย ทุกคติ วินิบาต และสังสารวัฏได้

ปัจจุสมุปบาทเป็นองค์ธรรมแห่งการตรัสรู้ของอัครสาวกสัมมาสัมโพธิญาณของพระพุทธเจ้า เป็นห่วงแห่งลูกโซ่ของความทุกข์ หากช่วงขณะใดของชีวิตมีอวิชชาเป็นเจ้าเรือนอยู่คือไม่มีสติ เมื่ออายตนะภายในและภายนอกพบกันแล้ว เมื่อนั้นก็สร้างสิ่งที่เรียกว่าวิญญูณขึ้นมาทันที เกิดเป็นห่วงโซ่แห่งความทุกข์ไปตามกระแสปัจจุสมุปบาท พุทธทาสภิกขุยังได้ยกพระพุทธพจน์มายืนยันว่าสัตว์ผู้ไม่เป็นไทต่อความกำหนัดยอมเป็นทาสหลงอยู่ในกาม โดยความว่า

“มาคัณทียะ! แม้ในกาลอันยี่ดยาวนานฝ่ายอดีต กามทั้งหลาย ก็มีสัมผัสเป็นทุกข์ มีความแผดเผาอันยิ่งใหญ่ มีความเร่าร้อนอันยิ่งใหญ่ แม้ในกาลอันยี่ดยาวนานฝ่ายอนาคต กามทั้งหลาย ก็มีสัมผัสเป็นทุกข์ มีความแผดเผาอันยิ่งใหญ่ มีความเร่าร้อนอันยิ่งใหญ่ แม้ในกาลเป็นปัจจุบันในบัดนี้ กามทั้งหลายก็มีสัมผัสเป็นทุกข์ มีความแผดเผาอันยิ่งใหญ่ มีความเร่าร้อนอันยิ่งใหญ่ มาคัณทียะ! แต่ว่า สัตว์ทั้งหลายเหล่านี้ ยังไม่ปราศจากความกำหนัดในกามทั้งหลาย ถูกกามตัณหาเคี้ยวกินอยู่ ถูกความเร่าร้อนในกามแผดเผาอยู่ มีอินทริย์ (คือความเป็นใหญ่แก่ตน) อันกามกำจัดเสียหมดแล้ว จึงได้มีความสำคัญอันวิปริตว่า ‘สุข’ ในกามทั้งหลาย อันมีสัมผัสเป็นทุกข์ นั่นเอง ดังนี้”^{๔๗}

^{๔๖} พุทธทาสภิกขุ, โอสารัตถ์พพธรรม, หน้า ๔๑๘.

^{๔๗} พุทธทาสภิกขุ, อริยสัจจากพระโอรุฎฐ์ภาคต้น, หน้า ๑๖-๑๗.

จากข้อมูลดังกล่าวถึงนี้ ผู้ศึกษามีความเห็นว่ พุทธทาสภิกขุต้องการชี้ให้เห็นว่า ผัสสะมีความสำคัญในฐานะที่เป็นบ่อเกิดแห่งสิ่งทั้งปวงต่อชีวิต เป็นประตูที่รับสิ่งเร้าจากภายนอกเข้าสู่กระแสปฏิบัติจนรูปบาท จึงเป็นเหตุให้เกิดกระแสแห่งการเกิดทุกข์ มนุษย์จึงเวียนวนอยู่กับความทุกข์ อันเกิดจากการไม่ควบคุมผัสสะตลอดเวลาโดยไม่รู้ตัว

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า สุขเวทนาทุกเวทนาเป็นเรื่องของปฏิบัติจนรูปบาท ถ้าเราทำผิดไม่มีสติสัมปชัญญะควบคุม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็จะเกิดกระแสแห่งปฏิบัติจนรูปบาทตามลำดับๆ จนเกิดเป็นทุกข์ได้ ความว่า

ถ้าเรามีความรู้พอสติสัมปชัญญะพอ แต่ละวันๆ ควบคุมการปรุงแต่งที่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อย่างถูกต้อง ก็ไม่เกิดปฏิบัติจนรูปบาทที่จะมีความทุกข์ขึ้นมาได้ เมื่อเราอยู่อย่างถูกต้องเช่นนี้ก็ไม่มีมีความทุกข์ ไม่สร้างอนุสัยที่จะเกิดกิเลสและความทุกข์ อนุสัยที่มีอยู่ก่อนก็ไม่ได้ปัจจัย ไม่เพิ่มอนุสัยของกิเลส อนุสัยของกิเลสก็จะหมดไปจนกระทั่งบรรลุธรรมสูงสุด คือทำลายความรู้สึกว่าตัวตนเสียได้ ไม่ยึดมั่นว่าตัวตนอีกต่อไป ก็ไม่มีอะไรที่จะเป็นที่ตั้งของความทุกข์และความสุข พันสมัยที่กรรมจะมาทำอะไรให้เป็นทุกข์หรือเป็นสุขได้ เพราะว่าเราควบคุม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไว้อย่างถูกต้อง ไม่ให้โอกาสแก่ความทุกข์ที่จะเกิดขึ้น^{๔๘}

พุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวถึงความสำคัญของปฏิบัติจนรูปบาทที่เกี่ยวข้องกับการผัสสะ อันก่อให้เกิดทุกข์ ไว้ว่า

ปฏิบัติจนรูปบาท ฝ่ายเกิดทุกข์ เกิดขึ้นทุกคราวที่จิตมีตัณหา คือ โง่ เมื่อมีผัสสะ โง่ เวทนาโง่ เพราะอำนาจของอวิชชา จนเกิดตัณหา หรือ มีกิเลสครองงำ ดังนั้น ระวางอย่าโง่เมื่อมีผัสสะใดๆ ให้ปฏิบัติจนรูปบาทฝ่ายทุกข์เกิดขึ้น^{๔๙}

นอกจากนี้ท่านยังได้ยกตัวอย่างการเกิดขึ้นตามธรรมชาติของกระแสปฏิบัติจนรูปบาทในชีวิตประจำวัน ซึ่งมีความเกี่ยวข้องโดยตรงกับอายตนะ ในฐานะเป็นจุดตั้งต้นของผัสสะไว้ในการสอนธรรมของท่าน

เด็กเล็กๆ คนหนึ่งร้องไห้เพราะตุ๊กตาดกแตก ด้วยใจของเขาที่ประกอบอยู่ด้วยอวิชชาอยู่ในขณะนั้นจึงไม่มีสติ พอเขาเห็นตุ๊กตาดกแตกนี้เรียกว่าตากับรูปกระทบกันเกิดจักขุวิญญาณ ขึ้นมารู้ว่าตุ๊กตาดกแตก จึงปรุงแต่งให้เกิดสังขารคืออำนาจชนิดหนึ่งที่จะให้เกิดความคิดความนึกอันหนึ่งที่จะเป็นวิญญาณทางตา เกิดอำนาจปรุงแต่งวิญญาณ ที่จะเห็นรูปนี้ไปในทางที่จะเป็นทุกข์ ความประจวบของตากับรูปคือตุ๊กตาแล้วกับวิญญาณที่รู้นี้ รวมกันเรียกว่าผัสสะทาง

^{๔๘} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์, หน้า ๑๖๓-๑๖๔.

^{๔๙} พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ขอฟากไว้, หน้า ๑๘.

ตาได้เกิดขึ้นแก่เด็กคนนี่ คือเกิดนามรูป หรือร่างกายและใจของเด็กคนนี่ขึ้นมาชนิดที่พร้อมสำหรับที่จะเป็นทุกข์...^{๕๐}

จากความดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ความสุขหรือความทุกข์นี้เป็นเหตุและผลที่เกิดขึ้นตามหลักปฏิจจสมุปบาท ถ้าเราควบคุมกระแสปฏิจจสมุปบาทเมื่อมีการกระทบทางอายตนะอันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ได้ด้วยการมีสติสัมปชัญญะแล้วก็จะควบคุมความทุกข์ไม่ให้เกิดขึ้นได้

จากการศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ของอายตนะกับกระแสปฏิจจสมุปบาทนี้ สรุปความเห็นได้ว่า ปัญหาเดียวของมนุษย์คือเรื่องความทุกข์อันเกิดจากการกระทำตามเหตุปัจจัยของตนเอง เป็นไปตามกระแสปฏิจจสมุปบาทที่มีวิชาประกอบอยู่ ดังนั้นเป้าหมายสูงสุดของชีวิตมนุษย์คือการทำให้อายุยืนซึ่งความดับทุกข์ การจะดับทุกข์ได้นั้นต้องปฏิบัติให้ถูกต้องตามเกณฑ์ของปฏิจจสมุปบาท คืออย่าให้กระแสปฏิจจสมุปบาทเกิดขึ้นมาได้ ต้องเป็นอยู่โดยมีสติสมบูรณ์ รู้สึกตัวอยู่ตลอดเวลา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีอารมณ์กระทบทางอายตนะ เมื่อเป็นอยู่ด้วยวิชาอย่างนี้ อวิชชาที่เกิดไม่ได้ ความทุกข์ก็เกิดไม่ได้

๓.๒.๔ อายตนะกับกรรม

ระบบกรรมกับความทุกข์ของมนุษย์นั้นเป็นกระบวนการคู่กันตามธรรมชาติ มนุษย์ประกอบกรรมโดยใช้อายตนะเป็นเครื่องมืออยู่ตลอดเวลาในชีวิตประจำวัน ทำกิจวัตรต่างๆ ด้วยความเคยชิน คือเป็นวิภูฏะหรือวงกลมหมุนวนไปโดยไม่รู้ตัว

พุทธทาสภิกขุ ได้ชี้ให้เห็นในเรื่องอายตนะที่เนื่องอยู่กับกรรม ความว่า

มนุษย์ต้องเผชิญอยู่กับกรรมตลอดเวลา ระบบกรรมก็คือสังสารวัฏฏ์ ก็คือ กิเลส กรรมและวิบาก นี้เรียกว่าระบบกรรม คนทุกคนมีสังสารวัฏฏ์อยู่ในตนตลอดเวลาทุกคนและทุกเวลา ท่านได้กล่าวถึงระบบกรรม ความว่า (๑) สัตว์โลกต้องเป็นไปตามกรรม เพราะว่าตัวสัตว์เป็นตัวกรรม ตัวระบบกรรม ระบบกิเลส-กรรม-วิบาก อยู่ในตัว ฉะนั้น สัตว์โลกจึงต้องเป็นไปตามกรรม เป็นไปตามที่กรรมเป็นผู้จำแนกให้ทั้งทางร้ายการและจิตใจ (๒) มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ คือ เกิดมาเป็นพันธุ์ไหน ชนิดไหน ก็เพราะว่ากรรมชนิดนั้นบังคับว่าจะต้องรับเอากรรมนี้เป็นแดนเกิด (๓) มีกรรมเป็นทายาท เผชิญอยู่กับกรรมในฐานะที่ต้องชดใช้หนี้ของกรรม (๔) มีกรรมเป็นที่อาศัย ยังต้องพึ่งกรรม แม้ว่าจะสิ่งที่เรียกว่ากรรมจะทำให้เป็นทุกข์ไม่เคยว่างเว้น ก็ยังต้องอาศัยสิ่งที่เรียกว่ากรรมในอีกความหมายหนึ่ง สำหรับที่เอาชนะกรรมชนิดที่ทำให้เป็นทุกข์^{๕๑}

^{๕๐} พุทธทาสภิกขุ, โอสารัตถ์พหุธรรม, หน้า ๓๕๒-๓๖๑.

^{๕๑} พุทธทาสภิกขุ, มนุสสธรรม, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๖), หน้า ๕๕๐.

จากข้อความดังกล่าว สรุปความเห็นได้ว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตนเอง มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เลวและดีต่างกัน และเห็นว่าเจตนาเป็นตัวกรรม มนุษย์ประกอบกรรมโดยการคิดแล้วประกอบกรรม ๓ ทางคือ กระทำกรรมด้วยกาย วาจา ใจ กรรมนั้นเกิดขึ้นทุกขณะที่จิตจากการสัมผัสทางอายตนะ ส่งผลให้เกิดเวทนา ตัณหา อุปาทาน ทำให้ชีวิตต้องประสบกับความทุกข์ ดังนั้นหากเราสามารถเปลี่ยนกรรมที่เกิดจากการกระทำของเราเอง ได้ด้วยการมีสติปัญญาอยู่ทุกขณะจิตที่ เกิดการกระทบทางอายตนะแล้ว ก็จะสามารถควบคุมเหตุแห่งทุกข์ของชีวิตให้້น้อยลงไปได้

พุทธทาสภิกขุยังกล่าวถึงการพ้นกรรมเก่าด้วยการควบคุมอายตนะให้ถูกต้อง ความว่า “ถ้าผู้ใดกลัวผลกรรมเก่าจะมาถึง ก็จงควบคุม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ให้ดีที่สุด ให้ถูกต้องที่สุด ตามกฎของปฏิจจสมุปบาท...ความทุกข์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เมื่อเกิดขึ้นไม่ได้ตลอดไป ก็มีความเจริญก้าวหน้าไปตามทางธรรมะ จนหมดอหังการมมังการมานานุสัย อนุสัยแห่งความสำคัญมั่นหมายว่าตัวกู-ของกูนั้นหมดไป กรรมใหม่ก็ไม่ทำ กรรมเก่าก็หมดไป เพราะเราสามารถควบคุม ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ “ไว้อย่างถูกต้อง”^{๕๒}

จากข้อความที่ยกมาดังกล่าวข้างต้น สรุปความเห็นได้ว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั้นเป็นกรรมเก่า เป็นสิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เป็นผลของกรรมที่เคยทำเอาไว้แล้ว ส่งผลให้แก่คนแตกต่างกันไปตามกรรม ทั้งด้านร่างกายและจิตใจ เช่น รูปร่าง หน้าตา ผิวพรรณ ฯลฯ รวมไปถึงจริตอุปนิสัยใจคอ ซึ่งเกิดจากการปรุงแต่งตามเหตุปัจจัยแห่งกรรมของตนเอง เมื่อมีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ก็มีการรับรู้โลกจากการผัสสะ ทำให้เกิดความรู้สึกต่อโลกและทำกรรมใหม่ส่งผลให้เกิดเรื่องราวและสรรพสิ่งมากมาย เพราะความเข้าใจผิด ยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นเราเป็นเขา ของเราของเขา เกิดการกระทำกรรม โดยอาศัยกรรมเก่าแล้วกระทบผัสสะกับโลก เกิดความรู้สึกกับโลก หลงโลก เข้าใจผิดหลงยึดมั่นจริงจังกับโลก ทำกรรมใหม่วนเวียน ออกจากวงจรนี้ ไม่ได้ ชีวิตสัตว์โลกจึงต้องเวียนเกิดเวียนตายไม่มีสิ้นสุด กล่าวโดยสรุปได้ว่า ชีวิตจึงเป็นที่ตั้งของความรู้สึกนึกคิด ดำเนินชีวิตไปตามเหตุปัจจัยที่เกิดขึ้นตามกรรมของตนเองทั้งสิ้น ชีวิตมี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นทางที่ผุดขึ้นของกิเลสหนาประการ และกิเลสก็ไม่เคยเต็มอ้อม แม้ว่าจะหารูปที่สวยงามมาให้ตาดูมากเพียงไร กิเลสก็ไม่เคยเต็มอ้อม ใจนั้นเป็นที่ผุดขึ้นของกิเลสมากมายเหลือประมาณ สิ่งใดที่น่าชอบใจ จะทำให้มีความสุขก็พยายามชวนชววยหามา ชาวโลกทั้งหลายจึงพากันแสวงหา เงินทอง ชื่อเสียง ตำแหน่ง การเป็นที่ยอมรับของบุคคลอื่น เพื่อให้จิตใจมีความรู้สึกมั่นคง มีความสำคัญ ปลอดภัย

ในแง่การเผชิญกรรมนั้น พุทธทาสภิกขุกล่าวว่

^{๕๒} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์, หน้า ๑๖๕.

อริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ คือความถูกต้อง ๘ ประการนั้นเป็นเครื่องมือต่อผู้กรรมทั้งหลาย เષชฌยกรรมได้ทุกอย่าง ส่งผลให้มีความเป็นอยู่ชอบ เป็นอยู่ถูกต้อง กิเลสเกิดไม่ได้ กรรมก็เกิดไม่ได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือสัมมาทิฐิและท่านยังกล่าวอีก^{๕๓}ว่า การเષชฌยกรรมทำได้ด้วยการมีสติสัมปชัญญะระวังเมื่อตาเห็นรูป หูยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รสอะไรก็ตามอายตนะทั้ง ๖ นั้นแหละ ถ้าเรามีสติสัมปชัญญะเมื่อกระทบ ก็กั้นได้ หรือถ้าไปจนถึงแม้ถึงตณหาแล้ว ถ้าสติสัมปชัญญะกลับมาได้ใหม่ ก็ดับตณหา หยุดตณหาที่นั่นทันทีได้ แต่โดยมากเมื่อถึงตณหาแล้วมีหวังน้อยที่จะกลับหลังเป็นดับตณหา เป็นอุปาทาน ภพ ชาติไปเลย แต่ว่านาทีสุดท่ายมืออยู่ที่ตณหา มีวิชาในการสัมผัสอารมณ์จนเกิดเวทนา เกิดตณหาแล้วแต่ว่าตรงนั้นยังมีอีกขั๊กหนึ่ง ถ้าอะไรรู มาทัน มีสติมาทันก็หยุดตณหาได้ ก็เปลี่ยนเป็นหยุดอุปาทาน หยุดภพ หยุดชาติในภพนั้นได้^{๕๔}

จากข้อมูลดังกล่าว จะเห็นได้ว่า ในชีวิตประจำวัน ชีวิตเราต้องสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับสิ่งอื่นๆ อันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ แต่เพราะความคุ้นเคย จึงละเลยการสังเกตความรู้สึกหรือเวทนาที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ที่จิตใจของเราเอง เราจึงไม่มีโอกาสสัมผัสบทเรียนของชีวิตตน ซึ่งแสดงออกมาเมื่อมีอารมณ์เป็นสิ่งเร้า และเป็นเหตุให้เกิดกิเลสตณหาครอบงำจิตใจ เราดำเนินชีวิตไปโดยไม่เห็นว่ากำลังกระทำการไปตามเหตุปัจจัยอันเป็นกลไกตามธรรมชาติ ทั้งด้านดีและไม่ดี ด้านถูกและไม่ถูก บางครั้งก็เป็นการสร้างความทุกข์หรือเป็นการดับทุกข์ หมุนเวียนสลับกันไปตลอดเวลา ดังนั้น ถ้าเรามีสติเฝ้าระวังตั้งแต่แรก เช่น เมื่อตากระทบรูปเป็นต้น ก็จะหยุดกระแสแห่งความทุกข์ได้ เพราะสติเป็นเครื่องกั้นแห่งกระแสทั้งปวง การดำรงชีวิตอยู่ด้วยการมีสติแล้ว ทำให้เกิดปัญญาในทุกขณะที่ชีวิตมีการผัสสะหรือติดต่อสัมพันธ์กับสิ่งทั้งปวงอันเป็นเหตุให้เกิด โลกปรากฏแก่ชีวิตผู้มีสติปัญญาในขณะที่ผัสสะมีโอกาสได้เรียนรู้บทเรียนของชีวิตตน รับรู้ความจริงของชีวิตตน อันเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตามเหตุปัจจัยของชีวิตตนเอง สามารถนำบทเรียนที่เป็นความจริงของตนนั้นมาปรับปรุงและพัฒนาชีวิตให้เจริญก้าวหน้าไปในทางที่ดี และเป็นไปเพื่อความพ้นทุกข์ ไม่ปล่อยให้วันเวลาผ่านไปอย่างไรประโยชน์

จากการศึกษาข้อมูลเรื่องระบบกรรมที่ได้ยกมาข้างต้นนี้ สรุปความเห็นได้ว่า ระบบกรรมอันเป็นหลักความเชื่อที่สำคัญในคำสอนของพระพุทธศาสนานี้ เกี่ยวเนื่องโดยตรงกับอายตนะ เพราะกรรมเป็นสิ่งที่คอยบงการให้เกิดโอกาสของชีวิตเป็นไปตามเหตุปัจจัยต่างๆ ขณะจิต และเพราะขึ้นอยู่กับเหตุปัจจัยจึงเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นเหตุให้มนุษย์เป็นทุกข์เพราะต้องประสบทั้งความ

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๘.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕๔.

สมหวังและผิดหวังหมุนวนสลับกันไป ส่งผลอย่างยิ่งใหญ่ต่อจิตใจที่มีความรู้สึกรู้สึกนึกคิดนี้ ที่ไม่สามารถหยุดความรู้สึกรู้สึกนึกคิดนั้นได้ เพราะขาดการฝึกฝนสติสัมปชัญญะ ที่คอยตามรู้เท่าทันการกระทบอันเป็นเหตุให้เกิดความรู้สึกรู้สึกนึกคิด ดังคำสอนในพระพุทธศาสนาว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตนเอง มีกรรมเป็นทายาท มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่พึ่งอาศัย กรรมย่อมจำแนกสัตว์ทั้งหลายให้เร็วและดีต่างกัน และเน้นว่าเจตนาเป็นตัวกรรม มนุษย์ประกอบกรรมโดยการคิดแล้วประกอบกรรม ๓ ทางคือ กระทำกรรมด้วยกาย วาจา ใจ

๓.๒.๕ อายุตนะกับโลกธรรม

มนุษย์ถือกำเนิดมาพร้อมสัญชาตญาณและอายุตนะภายในทั้ง ๖ เพื่อการดำเนินชีวิตให้อยู่รอดท่ามกลางโลกโดยมีสื่อกลางคือ อารมณ์ทางโลกอันประกอบด้วย รูป รส กลิ่น เสียง โสภณูปพะ และธรรมารมณ์ คอยกระตุ้นสัญชาตญาณของมนุษย์ให้เกิดความเพลิดเพลิน หลงใหล และปรารถนาที่จะต่อสู้เพื่อแสวงหา ความสุข ลาภ ยศ สรรเสริญ เป็นต้น มาตอบสนองต่อสัญชาตญาณและกิเลสที่มนุษย์มีมาตามธรรมชาติ พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า

โลกธรรมหรือธรรมประจำโลก หมายถึงสิ่งที่มีอยู่ประจำในโลกเป็นปรกติ เหมือนกับแคลลม ฝน ซึ่งเป็นเรื่องทางวัตถุ ทางกายโดยตรง แต่โลกธรรมนี้ อาศัยทวารทั้งหก คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นหนทางครอบงำสัตว์โลก และเป็นเช่นนี้ตั้งแต่เริ่มมีโลกเป็นต้นมา การไหวไปตามโลกธรรมทำให้สูญเสียพระนิพพาน ซึ่งหมายถึงภาวะแห่งความหมดทุกข์สิ้นเชิง^{๕๕}

พุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวถึงความเห็นผิดอันก่อให้เกิดความรู้สึกรู้สึกถึงความเป็นตัวตนเป็นของตน โดยชี้ให้เห็นว่า

มนุษย์ที่ขาดสติปัญญาคือ ผู้ที่มีความรู้สึกคิดซึ้งและหลงใหลอยู่กับธรรมประจำโลก และเกิดความรู้สึกรู้สึกยึดมั่นถือมั่นต่อสิ่งสมมติทางโลกว่าเป็นตัวตน เป็นของตน โดยไม่รู้ตัวว่า ท่านกล่าวว่า เราเป็นคนแล้วเรารู้สึกว่าเราเป็นคน เรายึดถือในความเป็นคนของเรา อย่างนี้เรียกว่าภพ ดังนั้นเราจะต้องมีจิตใจอยู่เหนือความยึดถือในความเป็นนั้นเป็นนี่ จะได้ไม่หวั่นไหวไปตามโลกธรรม ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจของภพ เช่น ภพแห่งความเป็นเศรษฐี เราก็ไม่ต้องถูกกิเลส นั้นพาไป เพื่อให้ได้ความเป็นเศรษฐี เพราะถึงแม้ทำโดยสุจริต พระพุทธเจ้าท่านก็ถือว่าเป็นทาสของภพนั้น ซึ่งเต็มไปด้วยความทุกข์ที่ต้องทนทำ^{๕๖} การที่เราจะไม่ไหวไปตามโลกธรรม

^{๕๕} พุทธทาสภิกขุ, ตลกาถาโลกธรรม เล่ม๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๕), หน้า ๕๑๕.

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๐.

เราต้องมีความเข้าใจเรื่องโลก ว่าโลกนี้ไม่มีอะไรอื่นนอกจากเป็นของที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา คือเป็นไตรลักษณ์^{๕๖}

จากเนื้อหาที่ยกมานี้ กล่าวได้ว่า เพราะมนุษย์ปุถุชนนั้นยังเป็นผู้มีกิเลส จึงเกิดความรู้สึกที่ตกเป็นทาสของอารมณ์ทางโลกทั้ง ๖ ลักษณะอันน่าเพลิดเพลิน น่ารัก น่าปรารถนาได้อย่างง่ายดาย ทุกขณะจิตของชีวิตจึงจมอยู่กับความหลงใหลและยึดมั่นถือมั่นในธรรมประจำโลก ถูกอารมณ์ทางโลกครอบงำจิตใจให้หมกมุ่นอยู่กับความทุกข์โดยไม่รู้สึกรู้หายและรู้สึกตัว ดังนั้นเราจึงต้องอบรมจิตใจให้เกิดสติปัญญารู้เท่าทันการครอบงำโดยอิทธิพลของธรรมประจำโลก เพื่อให้เรามีความเห็นที่ถูกต้อง ส่งผลให้เราอยู่เหนือโลกและรอดพ้นจากสิ่งที่ครอบงำโลก ด้วยการมีสติสัมปชัญญะ มีความรู้สึกตัวอยู่เสมอว่า รูป รส กลิ่น เสียง โสภณูปพะ และธรรมารมณ์ที่แวดล้อมชีวิตเรานี้ เป็นเพียงธรรมประจำโลกที่ทำหน้าที่เป็นอายตนะหรือสื่อกลาง ที่ทำให้โลกปรากฏต่อชีวิตเราก็เพื่อการครอบงำจิตใจเรา ให้เกิดความเพลิดเพลิน หลงใหล และมีความปรารถนาที่จะยึดถือครอบครองอยู่เสมอ เท่านั้นเอง

มนุษย์ดำเนินชีวิตไปท่ามกลางความทุกข์โดยไม่รู้ตัวว่าเกิดจากอำนาจสัญชาตญาณที่มีอยู่คู่กับชีวิต เพราะเราไม่รู้ว่าความเป็นไปของชีวิตเราเกี่ยวเนื่องอยู่กับอำนาจสัญชาตญาณ จึงปล่อยให้ชีวิตเป็นไปตามธรรมชาติ ขาดสติปัญญาที่จะควบคุมและพัฒนาสัญชาตญาณ ส่งผลให้เราต้องรู้สึกเป็นทุกข์ยุ่งยากลำบากใจไปตามเรื่องราวต่างๆ พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า

สัญชาตญาณ คือความรู้ที่เกิดเองเกิดได้เอง เป็นความรู้ที่เกิดได้เองของสิ่งที่มีชีวิตเพราะธรรมชาติใสมายให้ เป็นความรู้สึกที่เหนียวแน่นรุนแรง ส่งผลให้เรารู้สึกนึกคิดนึกอะไรได้เอง เช่น เรื่องการต้องการอาหาร การสืบพันธุ์ การป้องกันตัว เป็นต้น แบ่งออกได้เป็น ๒ ประเภท^{๕๗} คือ (๑) สัญชาตญาณ คือ ความรู้ที่เกิดได้เองตามธรรมชาติของจิต (๒) ภาวิตญาณ (ภา-วิ-ตะ ญาณ) คือ สติปัญญา เป็นส่วนของมนุษย์โดยเฉพาะ เป็นสิ่งที่มนุษย์ได้ทำขึ้นในห้วงอกงามและมีวิวัฒนาการ ส่งผลทั้งด้านดีและไม่ดี ขึ้นอยู่กับการกระทำอันถูกต้องของมนุษย์นั่นเอง^{๕๘}

นอกจากนี้ พุทธทาสยังกล่าวอีกว่า

^{๕๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓๗.

^{๕๗} พุทธทาสภิกขุ, เมื่อธรรมครองโลก, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๖), หน้า ๓๑.

^{๕๘} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะกับสัญชาตญาณ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๐), หน้า ๕๑.

ธรรมะคือระบบปฏิบัติ ที่ปฏิบัติเพื่อควบคุมสัญชาตญาณ อย่าให้เกิดเป็นโทษ เปลี่ยน กระแสอันเลวร้ายให้เป็นไปในทางดี ให้ใช้สำเร็จประโยชน์ได้ เช่น สัญชาตญาณแห่งการเห็น แก่ตัว ถ้าปล่อยไปโดยไม่มีการควบคุมก็เป็นอันตราย เป็นผู้เบียดเบียนเอาเปรียบ เป็นผู้ อันตราย แต่ถ้าควบคุมได้ ก็จะเป็นความเห็นแก่ตัวแต่ในทางที่เกิดผลที่ดีขึ้น และท่านยัง กล่าวถึงการควบคุมสัญชาตญาณด้วยธรรมะนี้^{๖๐} ว่า ธรรมะทั้งหมดที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนา ก็ คือคำสอนที่กล่าวไว้เป็นระบบๆ เป็นชุดๆ ถึงหน้าที่ที่จะต้องทำ เป็นคำสั่งสอนที่ครบถ้วน และสมบูรณ์ที่สุด สำหรับจะควบคุมสัญชาตญาณทุกๆ อย่าง ทุกๆ ระดับ^{๖๑} เมื่อใดมีผัสสะทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ย่อมปรุงแต่งให้เกิดความรู้สึกนึกคิดอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามอำนาจ สัญชาตญาณเสมอ การผัสสะจึงเป็นจุดเริ่มต้นและเป็นทางแยกระหว่างการเกิดมัจฉาทิฏฐิและ สัมมาทิฏฐิ ถ้าไม่มีธรรมะเพียงพอที่จะควบคุมแล้ว จะเป็นไปในทางผิดได้มากมาย คือตาม อำนาจของสัญชาตญาณ ซึ่งยังปกคลุมอยู่ด้วยอวิชชา จนเกิดเรื่องเกิดทุกข์^{๖๒}

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้นนี้ สรุปความเห็นได้ว่า ธรรมชาติมีกฎของธรรมชาติ ที่ทำให้ สิ่งต่างๆ เป็นไป ธรรมชาติก่อให้เกิดชีวิต ปรุงแต่งสิ่งที่เรียกว่าชีวิตให้เกิดความรู้และความรู้สึกได้ เอง เรียกว่าสัญชาตญาณ ความรู้สึกตามสัญชาตญาณจึงคิดตัวเราในฐานะที่เราเป็นสิ่งมีชีวิต ดังนั้น หากเราไม่สามารถจะเพิกถอนสัญชาตญาณได้ ก็ควรควบคุมดูแลอย่าให้เกิดเป็นพิษเป็นภัย เป็น อันตรายขึ้นมา เอามาใช้ในทางให้เป็นประโยชน์ได้ สัญชาตญาณเป็นตัวบงการอยู่ภายในของสิ่งที่ เรียกว่าชีวิต ถ้ามีชีวิตต้องมีสัญชาตญาณ เพราะเป็นของคู่กันมากับชีวิต ถ้าปล่อยให้ชีวิตดำเนินไป ตามอำนาจสัญชาตญาณ มนุษย์ก็ไม่แตกต่างจากสัตว์เท่าใดนัก การใช้ธรรมะเข้ามาควบคุม สัญชาตญาณเพื่อใช้สัญชาตญาณนั้นให้เป็นประโยชน์ ให้ไปสู่ความถูกต้อง ในที่สุดก็จะสามารถตัด กระแสอำนาจกำลังแห่งสัญชาตญาณได้ ไม่มีปัญหาไม่มีเรื่องจะต้องควบคุม หรือจะต้องเปลี่ยน กระแสอีกต่อไป

นอกจากนี้ ผู้ศึกษายังมีความเห็นต่อประเด็นดังกล่าวว่า อาจคนะนั้นเกี่ยวข้องกับโดยตรง กับความเป็นไปของชีวิตมนุษย์ที่ยังคงมีความเพติดเพลิน หลงใหล และปรารถนาในโลกธรรม เพื่อ สนองต่อความต้องการตามสัญชาตญาณแห่งความเป็นมนุษย์ของตนเอง กล่าวคือ มนุษย์บุรุษผู้ ดำเนินชีวิตไปด้วยอำนาจของ อวิชชา กิเลส ตัณหาและอุปาทาน ยังคงยึดมั่นถือมั่นในตัวตนของตน มีความรู้สึกว่าต้องเฝ้าระวังสิ่งหวงแหน ทั้งรูปธรรมและนามธรรม อันได้แก่ ชีวิตของตน ชีวิตของ

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๖.

คนที่รัก ทรัพย์สินสมบัติต่างๆ อำนาจ และยศฐาบรรดาศักดิ์ เป็นต้น ส่งผลให้ชีวิตไม่เคยหยุดนิ่ง ขาดอิสรภาพเพราะการบีบคั้นของทางโลก ต้องดิ้นรนต่อสู้เพื่อแสวงหาความสุข ลาก ยศ สรรเสริญ เป็นต้น มาตอบสนองต่อกิเลสตัณหาอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ส่งผลให้ชีวิตมนุษย์ต้องประสบกับความทุกข์จากการกระทำของตนเองอยู่ตลอดเวลา กล่าวได้ว่า จิตมนุษย์ที่มีความรู้สึกนึกคิดอยู่ตลอดเวลา นี้ หากไม่มีสติคอยควบคุมกำกับก็หลงเพลิดเพลिनอยู่กับ โลกธรรม จมอยู่กับอำนาจสมมุติทางโลก อันมี ลาก ยศ สรรเสริญ เป็นต้น การแสดงออกผ่านทางอายตนะนั้นจึงเกิดขึ้นตามคุณภาพของจิตในขณะหนึ่งๆ ที่ถูกบีบคั้นจากโลกที่แวดล้อม โดยเราไม่รู้ตัวเสียด้วยซ้ำว่าเราไปอยู่เป็นไปก็ด้วยการครอบงำจากโลกธรรมนี้ นั่นเพราะความเคยชินจากสัญญาที่เราเก็บยึดมั่นถือมั่นไว้ในใจเพื่อตัดสินเรื่องต่างๆ ให้กับตัวเราเอง ว่าถูกผิดชั่ว เกิดเป็นกิเลส แล้วก็กระทำกรรมต่อๆ ไป ความเคยชินทำให้เราประมาทขาดสติคุ้มครองจิต ปล่อยให้โลกบีบคั้นอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น พุทธบริษัทจึงควรตระหนักรู้อย่างยิ่งว่า ชีวิตเรานี้เป็นอยู่เป็นไปด้วยการครอบงำจากโลกธรรมทั้ง ๘ นี้เอง

จากการศึกษาวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ของอายตนะกับ โลกธรรมและสัญญาชาตญาณนี้สรุปผลได้ว่า มนุษย์เกิดมาพร้อมสัญญาชาตญาณตามธรรมชาติ ทำให้ชีวิตดำเนินไปได้ แต่เพราะมนุษย์ยังมีความพอใจใน โลกธรรมหรือธรรมประจำโลก ซึ่งเป็นสิ่งเร้าให้เกิดทั้งภาคการรับรู้และการแสดงออกทางอายตนะต่อสิ่งแวดล้อม เพื่อจุดหมายเดียวคือตอบสนองความพอใจของตนเอง โดยมีสัญญาชาตญาณเป็นตัวบงการอยู่ภายในของสิ่งที่เรียกว่าชีวิต มีอยู่คู่กับชีวิตตามธรรมชาติ แต่ด้วยมิชฌาติภูฏิจจากการผัสสะอันมีวิหชาเป็นเหตุ มนุษย์จึงต้องเผชิญความทุกข์อันมีเกิดมีดับอยู่ภายในจิตใจของมนุษย์เราเอง กล่าวได้ว่า สัญญาชาตญาณที่เป็นมิชฌาติภูฏิจและไม่ได้รับการพัฒนาให้ถูกต้องนั้น เป็นต้นตอของความทุกข์ เป็นอุปสรรคสำคัญต่อการบรรลุเป้าหมายสูงสุดในพระพุทธศาสนา ดังนั้น จึงเป็นหน้าที่ของเราที่จะต้องควบคุมให้ชีวิตดำเนินไปอย่างถูกต้องอยู่ทุกที่ทุกเวลา โดยมีความรู้เรื่องสัญญาชาตญาณ เพื่อควบคุมและพัฒนาให้ถูกต้อง ให้ชีวิตเป็นอิสระจากความรู้สึก อันได้แก่ ความรัก ความโกรธ ความกลัว ความวิตกกังวล เป็นต้น เราจึงต้องมีปัญญาและความรู้ความเห็นที่ถูกต้อง ว่าชีวิตเราถูกบีบคั้นด้วยสิ่งที่เรียกว่าความรู้สึกของตัวเอง เพราะความรู้สึกนั้นเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับ ไปที่ตัวเราเองทั้งสิ้น ตามเหตุปัจจัยและสิ่งเร้า ดังนั้น มนุษย์จึงต้องพัฒนาสติปัญญาให้เกิดความเข้าใจและเข้าถึงธรรมประจำโลกที่แวดล้อมชีวิตของเรา

การดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้น แวดล้อมด้วยปัญหานั้นับประการ มีทั้งปัญหาตามธรรมชาติและปัญหาอันเกิดจากการกระทำของมนุษย์ที่ขัดแย้งกับความจริงของธรรมชาติ ก่อให้เกิดปัญหาทั้งส่วนตนและส่วนรวม สลับซับซ้อนจนยากที่จะแก้ไข แต่มนุษย์ก็ยังมีหน้าที่ที่ต้องดำรงอยู่ท่ามกลางปัญหาเหล่านี้ พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงการดำรงชีวิตอยู่ใน โลกแห่งปัญหาโดยไม่ต้องกระทบกระเทือนด้วยปัญหา คืออยู่เหนือปัญหา สรุปความได้ว่า

๑ อยู่ในโลกโดยไม่ถูกเขี้ยวของโลก หมายความว่า อยู่ระหว่างเขี้ยวอันมากด้วยพิษสง แต่ไม่ได้รับอันตรายเพราะไม่กระทบกับเขี้ยวนั้น

๒ อยู่ในโลกโดยการกินเหยื่อแล้วไม่คิดเบ็ด หมายความว่า อยู่ระหว่างเหยื่อทางโลกอันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ และธรรมารมณ์ ทำให้เกิดความเพลิดเพลินทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางจิตใจ จึงเป็นเหตุให้สัตว์โลกกินเหยื่อเหล่านั้นแล้วคิดเบ็ดแห่งความทุกข์ เราจึงต้องอยู่ในโลกอย่างผู้ฉลาดทางอายตนะคือ ไม่คิดเบ็ดแล้วเกิดความทุกข์ทางอายตนะทั้ง ๖ นั้นเอง

๓ อยู่ในโลกโดยเป็นผู้ชนะโลก หมายความว่า ชนะอำนาจอันเกิดจากการยึดมั่นในสิ่งสมมติทางโลก^{๖๓}

จากแนวทางการดำรงชีวิตตามพระสนะของพุทธทาสภิกขุข้างต้นนี้ กล่าวได้ว่า ปัญหาที่มนุษย์ประสบอยู่นั้น เกิดจากการกระทำของมนุษย์เองทั้งสิ้น กล่าวคือ โลกเกิดปัญหาเพราะการกระทำของมนุษย์ ปัญหาดังกล่าวนั้นก็ไม่ได้หายไปไหน แต่ยังคงแวดล้อมชีวิตอยู่อย่างเป็นเหตุปัจจัยโยงใยถึงกัน มนุษย์จึงไม่อาจหนีปัญหาที่ก่อขึ้นโดยการกระทำของมนุษย์เองได้ ดังนั้น การแก้ปัญหาคือการรู้เท่าทันความเป็นจริงว่ามีเหตุอย่างไร ไม่หลงพอใจ ไม่สร้างเหตุแห่งปัญหาเพิ่ม แต่สร้างเหตุอันนำไปสู่การลดปัญหาอย่างสม่ำเสมอ ในที่สุดปัญหาที่แวดล้อมก็จะลดน้อยลงไป พิษสงอันเกิดจากโลกก็ไม่เป็นอันตรายต่อชีวิตเรา

๓.๒.๖ หลักปฏิบัติเพื่อการสำรวมอายตนะ

พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงแนวทางการปฏิบัติเพื่อการสำรวมอายตนะไว้ว่า “อินทริยสังวร คือ การสำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ หกอย่างไว้ ด้วยหวังว่า รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และความรู้สึกลึกซึ้งขึ้นเองในใจ อย่าทำความรักใคร่พอใจยินดี หรือความโกรธเคืองหงุดหงิดยินร้าย ให้เกิดขึ้นในใจของตนได้”^{๖๔}

จากความหมายที่กล่าวนี้ แสดงให้เห็นถึงการระวังรักษากายและใจ โดยการสำรวมอายตนะภายในทั้ง ๖ อันเป็นประตูชีวิตที่เชื่อมต่อกับอายตนะภายนอก เมื่อเกิดการกระทบทางอายตนะก็ให้จิตรู้เท่าทันความจริง ไม่หลงปรุงแต่งจนเกิดความรู้สึกลึกซึ้งคิดอันเป็นทุกข์ขึ้นภายในจิตใจของตนเอง การสำรวมอินทริยนี้^{๖๕}เป็นบาทฐานที่สำคัญของการเจริญก้าวหน้าในการปฏิบัติ

^{๖๓} พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม, รวบรวม-เรียบเรียงโดย ธรรมปราโมทย์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๒๔-๑๒๕.

^{๖๔} พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพระอรหันต์, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ตาดตา พับลิเคชัน จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๒๑๑.

ธรรม นำไปสู่ที่สุดแห่งทุกข์ได้ ดังที่ท่านได้กล่าวไว้ว่า “ผู้ใดสำรวมอินทรีย์ชนิดเกิดญาณวิเศษมองเห็นเป็นวิปัสสนา ถึงกับเห็นความเป็นอนัตตาของสิ่งทุกอย่างทั้งที่เป็นภายนอกและภายใน จนอนัตตานุปัสสนาญาณเกิดขึ้นแล้ว ผู้นั้นจะบรรลุถึงที่สุดแห่งทุกข์ ได้แก่นิพพาน”^{๖๕}

การควบคุมอายตนะและการพัฒนาจิตนั้นแม้จะเป็นเรื่องที่ยากสำหรับปุถุชนทั่วไป แต่ก็ไม่เกินความสามารถ ความตั้งใจ และความเพียรของมนุษย์ ส่วนผลอันเกิดจากการสำรวมอายตนะนั้นมีคุณค่าและความหมายต่อชีวิตอย่างยิ่ง เพราะนำมาซึ่งความสุขความสงบให้กับจิตใจ ทำให้ชีวิตดำเนินไปอย่างมีความสุข พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงสติสัมปชัญญะในฐานะที่เป็นเครื่องมือควบคุมและพัฒนาจิตไว้ว่า “การที่จะเกิดสุขหรือทุกข์ ทำผิดหรือทำถูกนั้น ขึ้นอยู่กับการสัมผัสอารมณ์ที่มากระทบว่าสัมผัสด้วยวิชาหรืออวิชา คือ มีสติสัมปชัญญะหรือไม่ ถ้ามีสติสัมปชัญญะก็ควบคุมการปรุงแต่งของจิตไว้ได้ ในลักษณะที่ไม่เกิดกิเลสและความทุกข์ ถ้าปราศจากสติสัมปชัญญะ ก็ตรงกันข้าม”^{๖๖}

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงเครื่องมือที่ใช้ขจัดกิเลสไว้ว่า

ในพระพุทธานุศาสน์อันมากมายหลายหมื่นหลายพันพระธรรมขันธ์นั้น หลักเดียวที่จะใช้ตัดพินกิเลส ก็คือสติปัญญา ๔ คือ รู้เรื่องกาย รู้เรื่องเวทนา รู้เรื่องจิต รู้เรื่องธรรมเป็น โครงสำคัญของเรื่อง ถ้าประพฤติกิเลสทำให้ถูกต้องลุล่วงไปด้วยดีแล้ว ปัญหาทั้งหมด ท่านได้ชี้ให้เห็นว่าเมื่อยินดี ก็จะเกิดความรู้สึก ขึ้นมาทันทีตามธรรมชาติธรรมดาของระบบประสาท หรือจิตที่มีสัญชาตญาณอยู่เป็นหลักว่า ถ้าชนิดนี้เข้ามา เข้ามาสู่ตัวเองทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วก็จะยินดี ถ้าอีกอย่างหนึ่งตรงกันข้ามเข้ามาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วก็จะยินร้าย เป็นเรื่องที่ตายตัวสำหรับสัญชาตญาณ ซึ่งเป็นสิ่งที่มีประจำอยู่ในชีวิต^{๖๗}

ความมุ่งหมายอันสำคัญ ลึกซึ้ง ใหญ่หลวง ของสติปัญญา ๔ ก็คือ ต้องการจะให้ละตัวตนเสียจากกาย จากเวทนา จากจิต และจากธรรมชาติที่เป็นที่ตั้งแห่งความยึดถือว่าตัวตน ถ้าละ ๔ อย่างนี้ได้ก็หมดสัญชาตญาณอันลึกซึ้ง อันใหญ่หลวง อันเป็นต้นกอ คือสัญชาตญาณแห่งตัวตนถูกทำลายหมด ไม่มีสัญชาตญาณลุกน่องเกิดขึ้นมาได้ เพราะไม่มีตัวตนเสียแล้ว สัญชาตญาณแห่งการกินอาหาร การสืบพันธุ์ การต่อสู้การหนีภัย อะไรต่างๆ ก็ระงับไป เพราะระงับสัญชาตญาณแห่งตัวตนได้หมดสิ้น เรื่องสติปัญญาทั้ง ๔ ซึ่งสามารถเพิกถอนความรู้สึกว่าตัวตนเสียได้ในสิ่งทั้งปวง^{๖๘}

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๕.

^{๖๖} พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ขอฟ้าไว้, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๑๑.

^{๖๗} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะกับสัญชาตญาณ, หน้า ๒๒๗.

^{๖๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๘.

พุทธทาสภิกขุได้ยกข้อความอันเป็นพุทธพจน์ความว่า “พระพุทธองค์ตรัสว่าตถาคตก็บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณด้วยอานาปานสติภาวนา”^{๖๕} เราก็ควรจะเอาอย่าง เอามาใช้ในการพัฒนาสติญาณ ตระจากสติญาณแห่งกิเลส มากลายเป็นสติญาณแห่งโพธิ เพื่อสำเร็จประโยชน์เป็นผู้บังคับสติญาณได้ สามารถบรรลุธรรมได้

พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงอานาปานสติ เพื่อการพัฒนาจิตใจ ความว่า

มรคที่ ๓๖ : การศึกษาสติปัฏฐานสี่จากอานาปานสติสูตร ได้ผลดีกว่าจากมหาสติปัฏฐานสูตร ซึ่งกล่าวไว้อย่างยืดเยื้อ มีลักษณะกำกวม ฟั่นเฟือน ไม่มีลำดับติดต่อกันอย่างชัดเจน เพียงแต่อ่านอย่างเดียวก็กินเวลาหลายชั่วโมง ส่วนข้อความจากอานาปานสติสูตรนั้นติดต่อกันเป็นสาย ๑๖ ชั้นจนตลอดเรื่อง นับตั้งแต่เริ่มปฏิบัติไปจนกระทั่งถึงการรู้ว่าบรรลุผลสำเร็จแล้ว และเป็นหลักที่พระองค์ทรงยืนยันว่าได้อาศัยหลักการนี้ในการตรัสรู้ของพระองค์เอง ขอให้พิจารณาให้ดี และขอฝากข้อเท็จจริงอันนี้ไว้เป็นมรคด้วย^{๖๖}

เมื่อเจริญอานาปานสติอย่างเพียงพอแล้ว คนเราก็มีสติเพียงพอ มีปัญญาเพียงพอ มีสัมปชัญญะเพียงพอ มีสมาธิเพียงพอ นี่หลักการใหญ่ซึ่งจะต้องรู้ไว้ว่าในการที่จะปฏิบัติถูกต้องทันแก่เวลา ต้องมีธรรมะ ๔ อย่าง คือ สติ สัมปชัญญะ สมาธิ และปัญญา ถ้าเจริญอานาปานสติอย่างครบถ้วน อย่างที่ว่ามาแล้ว ๔ อย่างนี้จะสมบูรณ์ที่สุด ธรรมเป็นอุปการะแห่งความสำเร็จ ๔ อย่าง คือ สติสัมปชัญญะ สมาธิ ปัญญา เมื่อเราฝึกอานาปานสติเพียงพอแล้ว เราก็มีปัญญาเรื่องไตรลักษณ์ เรื่องอิตถปัจจยตาสมบูรณ์ เมื่อเกิดการกระทบทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สติก็ระลึกได้มีปัญญามาเผชิญหน้ากับเหตุการณ์ ปัญญาความรู้อย่างถูกต้องนั้นมาขึ้นคумเชิงอยู่ ในขณะที่มีเรื่องทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ใดๆ เมื่อไร เป็นสัมปชัญญะ ปัญญาที่สติไปเอามาให้ขึ้นควมสถานการณนี้เรียกว่าสัมปชัญญะ สัมปชัญญะก็ทำหน้าที่เรื่อยไป รู้สึกตัวทั่วพร้อมอยู่เรื่อยไป จัดการกับสิ่งที่จะมาช่วยให้เกิดกิเลสได้ ถ้ากำลังน้อยไม่พอ มีสมาธิที่ฝึกไว้ดีแล้วในอานาปานสติ สมาธิก็เพิ่มกำลังให้แก่สัมปชัญญะ สัมปชัญญะก็ตัดปัญหาได้ ตัดกิเลสได้

การเจริญอานาปานสตินั้นที่จำเป็น ๔ ประการ คือ สติ สัมปชัญญะ สมาธิ ปัญญา ๔ อย่างนี้ที่จะทำให้เราควบคุมตัวเองได้ สติระลึกถึงความถูกต้องที่เป็นปัญญาเอามาเป็นสัมปชัญญะควบคุมตัวอยู่ ถ้าปัญญาสะสมไว้มากพอ สติขณเอามาคุมสถานการณ ขึ้นอยู่ เป็นสัมปชัญญะ

^{๖๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕.

^{๖๖} พุทธทาสภิกขุ, มรคที่ขอฝากไว้, หน้า ๑๕.

แล้วเพิ่มกำลังสมาธิลงไปในสัมปชัญญะ ก็ตัดปัญหาหรือกิเลส ที่จะเกิดขึ้น หรือเกิดขึ้นแล้วในกรณีนั้นๆ ให้สูญสิ้นไป^{๑๑}

ในเรื่องของกิเลสนั้น พุทธทาสภิกขุมองว่า

สิ่งที่เรียกว่า กิเลส นั้นไม่สำคัญเท่ากับความเคยชินของกิเลส กิเลสเกิดเป็นคราวๆ ตามที่อารมณ์จะมากกระทบ แล้วมีความเคยชินที่จะเกิดกิเลส นั้นเพิ่มขึ้นๆ เป็นเสมือนหนึ่งว่าความเคยชินที่จะเกิดกิเลส นี้มีอยู่ตลอดเวลา แท้ที่จริง ตัวกิเลส มิได้มีอยู่ตลอดเวลา เพิ่งจะเกิดต่อเมื่อได้เหยื่อหรือได้อารมณ์ แต่ความเคยชินที่จะเกิดกิเลส นั้นมีอยู่ตลอดเวลา พอได้เหยื่อเมื่อไรก็ได้โอกาส ได้ช่องเมื่อไรก็จึงเกิด หรือเกิดออกมาโดยป้องกันไม่ค่อยจะทัน อันนี้แหละสำคัญมาก เป็นอันตรายมาก ในขณะที่อริยมรรคหรือมรรคญาณมีแรงกล้า มีกำลังกล้า ถึงกับตัดทำลายความเคยชินของกิเลสที่จะเกิดขึ้นเสียได้ จึงเป็นการดับที่แท้จริง คือเป็นการดับที่ชนิดที่เรียกว่าได้ว่า นิพพานโดยแท้จริง เป็นสิ่งที่ต้องทำให้ปรากฏ ให้รู้จักให้ปรากฏขึ้นมา ให้การดับนี้เป็นที่ปรากฏขึ้นมา ให้การดับนี้เป็นที่ปรากฏขึ้นมา เพียงแต่รู้อยู่เฉยๆ ว่าเป็นอย่างนั้นๆ ไม่ได้ ต้องทำให้มีการดับของกิเลส หรือรากเหง้าของกิเลส หรือว่าความเคยชินของการที่จะเกิดกิเลส แล้วแต่จะเรียกอย่างไรก็ได้^{๑๒}

เมื่อสติไม่มีอยู่ อวิชชา ก็เกิด คือเกิดเมื่อมีการพลอทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ ความเคยชินที่จะทำให้เกิดกิเลส นั้นมีอยู่เป็นประจำและก็เพิ่มมากขึ้น ดังนั้น ต้องฝึกมีสติสัมปชัญญะเป็นเครื่องสกัดกั้นกระแสแห่งกิเลส ต้องมีสติสัมปชัญญะคอยระวังการรับอารมณ์ทาง ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ การฝึกมีสติมากเท่าไร ความเคยชินที่จะเกิดกิเลส ก็จะน้อยลงไปเท่านั้น แต่หากขาดสติบ่อยๆ ความเคยชินแห่งการเกิดกิเลส ก็จะเพิ่มมากขึ้นเท่านั้น จึงต้องมีสติทุกกลมหายใจเข้าออก ท่านได้ยกพุทธพจน์ว่า สัพพตฺถ สํวโต ภิกขุ สัพพทุกฺขา ปมฺจุจฺติ หมายถึง มีสติอยู่ทุกกรณี ทุกอิริยาบถ ทุกเรื่อง ทุกราว กิเลสเกิดไม่ได้ จนในที่สุดเกิดมีความเคยชินไปในทางที่จะไม่เกิดกิเลส คือความสงบระงับ ที่เป็นเครื่องหมายของนิพพาน^{๑๓}

จากข้อความที่ยกมาดังกล่าวข้างต้น สรุปความเห็นได้ว่า พระพุทธศาสนา มุ่งเน้นแก้ปัญหาเรื่องความทุกข์ อันเกิดขึ้นที่จิตใจมนุษย์ โดยการพัฒนาจิตใจตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ คือ มีศีล สมาธิ และปัญญา เรื่องจิตใจนี้เป็นเรื่องส่วนบุคคล ที่ต้องให้ความสนใจและสังเกตด้วยตนเองเท่านั้น จึงจะนำตนให้พ้นทุกข์ได้ กล่าวคือ การดำเนินชีวิตตามปกติในวันหนึ่งๆ ของคนเรา

^{๑๑} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะกับสัญชาตญาณ, หน้า ๒๓๐.

^{๑๒} พุทธทาสภิกขุ, โอสารัตถ์พหุธรรม, หน้า ๒๒๐.

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๕-๒๔๐.

นั่น มีเรื่องราวต่างๆ มากมายที่เรารับรู้และแสดงออกโดยอาศัยอายตนะทั้ง ๖ คู่ในการประกอบกรรม เราจึงต้องให้ความสนใจและสังเกตเรื่องที่เกิดขึ้นกับตนเอง ทั้งเรื่องทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ ตลอดเวลา ต้องมีสติสัมปชัญญะ รู้สึกตัวอยู่เสมอ ไม่เพเลอสติ

หลักอานาปานสติภาวนา (โดยย่อ) ของท่านพุทธทาสภิกขุ

๑. กายา

๑. รู้ทุกอย่างเกี่ยวกับลมหายใจยาว
 ๒. รู้ทุกอย่างเกี่ยวกับลมหายใจสั้น
 ๓. รู้ความที่ลมหายใจปรุงแต่งกาย
 ๔. ระวังลมหายใจที่ปรุงแต่งกาย
- จนมีความเป็นสมาธิ ที่มีปีติและสุขได้ปรากฏชัด

๒. เวทนา

๑. รู้ทุกอย่าง เกี่ยวกับปีติ
 ๒. รู้ทุกอย่าง เกี่ยวกับสุข
 ๓. รู้ความปีติ-สุข ที่ปรุงแต่งจิต
 ๔. ระวังปีติ-สุข ที่ปรุงแต่งจิต
- ควบคุมเวทนาที่ปรุงแต่งจิตได้ในที่สุด

๓. จิตตา

๑. รู้ลักษณะจิตทุกชนิดตามจริง
 ๒. บังคับจิตให้ปราโมทย์ (ตามต้องการ)
 ๓. บังคับจิตให้ตั้งมั่น (ตามต้องการ)
 ๔. บังคับจิตให้สลัดสิ่งที่ควรสลัด (ตามต้องการ)
- นี่เรียกว่ามีอำนาจเหนือจิตแล้ว จะได้ใช้จิตให้ทำงานต่อไป

๔. ธรรมมา

๑. ใช้จิตตามพิจารณาอนิจจตาของทุกสิ่ง
 ๒. ใช้จิตตามพิจารณาวิราคะที่เกิดขึ้น
 ๓. ใช้จิตตามพิจารณาโรธที่เกิดขึ้น
 ๔. ใช้จิตตามพิจารณาอาการสลัดคืนสิ่งที่เคยยึดมั่นถือมั่น
- จบเรื่องด้วยการมีจิตสะอาด สว่าง สงบ ถึงที่สุด^{๓๔}

^{๓๔} พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม, รวบรวม-เรียบเรียงโดย ธรรมปราโมทย์, หน้า ๑๘๖-๑๘๗.

๓.๓ วิธีการสอนแบบอุปมาอุปไมยเกี่ยวกับอายตนะของพุทธทาสภิกขุ

พุทธทาสภิกขุมีแนวทางในการสอนธรรม โดยวิธีการยกเป็นข้อเปรียบเทียบให้เห็นเป็นอุปมาอุปไมย เพื่อให้ผู้ฟังเกิดความเข้าใจได้ง่ายและชัดเจนมากขึ้น การเปรียบเทียบกับข้ออุปมาช่วยให้เรื่องที่ลึกซึ้งเข้าใจยาก ปรากฏความหมายเด่นชัดออกมาและเข้าใจง่ายขึ้น โดยเฉพาะการอธิบายสิ่งที่เป็นนามธรรม ในงานวิจัยนี้ จะได้นำภาพจิตรกรรมในโรงมหรสพทางวิญญาณ คำกลอนสอนธรรม และวิธีอุปมาอุปไมยกับสิ่งต่างๆ ของพุทธทาสภิกขุ มานำเสนอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

๓.๓.๑ ภาพจิตรกรรมในโรงมหรสพทางวิญญาณ

(ก). ชื่อภาพดอกไม้จัดคน ซึ่งอธิบายสอนธรรมได้ว่า

เมื่อเรานำดอกไม้มาจัดแจกัน หรือร้อยพวงมาลัยนั้น เราคิดว่าเรากำลังจัดดอกไม้ แต่ถ้าเรามองให้ดี มองให้ลึกซึ้งแล้ว เราจะเห็นได้ว่า บางทีดอกไม้กำลังจัดจิตใจของเราก็ได้ เราจัดดอกไม้ได้เพียงแค่รูปร่างภายนอก แต่ดอกไม้จัดที่จิตใจของเรา ซึ่งเรามองไม่เห็น กล่าวคือขณะที่เราก่อความรัก ความซึ้ง ก็ตาม เรามีต่อดอกไม้ต่างๆ นั่นคือดอกไม้กำลังจัดจิตใจเรา มัดใจเรานั้นเอง ดอกไม้ที่เปรียบเหมือนกามคุณทั้ง ๕ คือ รูป รส กลิ่น เสียง สัมผัส อันเป็นที่ตั้งแห่งความยินดี กล่าวได้ว่า ไม่มีอะไรที่จะผูกมัดจิตใจคนเราได้ เท่ากับสิ่งที่เรามีความเห็นว่าเป็นของดีที่สุด มีประโยชน์ที่สุด และถูกต้องที่สุดนั่นเอง

ในขณะที่เราก่อความรู้สึกรักยินดี ความรัก ความชอบ ความพึงพอใจสิ่งใด เราก็เห็นว่าเป็นสิ่งดี แต่ถ้าเรามองให้ลึกซึ้งแล้ว จะพบว่าสิ่งนั้นคือสิ่งที่ผูกมัดใจเรา ให้หลงผิด หลงคิด ให้สยบมัวเมา เปรียบได้กับไซ่ตราวนแห่งชีวิต ที่ผูกมัดเราไว้กับสิ่งนั้นโดยที่เรามองไม่เห็น เพราะเป็น

สภาวะธรรมที่เกิดอยู่ภายใน เมื่อเรารักเราชอบสิ่งใดที่สุด เราก็จะเพิ่มความหวงแหนผูกพันลงไปในสิ่งนั้น หากแตกสลาย สูญหาย หรือพลัดพรากไป ก็จะเกิดความอาลัยอาวรณ์อย่างสุดซึ่ง เป็นทุกข์ ฉะนั้น เมื่อใดที่จะเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งใด จะเป็นรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส อย่างไรก็ดี ก็ตาม ให้เป็นไปด้วยสติปัญญา^{๓๕}

(ข). ชื่อภาพอยู่ที่เหมือนลิ้นงูในปากงู ซึ่งอธิบายสอนธรรมได้ว่า

อยู่ที่เหมือนลิ้นที่อยู่ในปากงู เพราะลิ้นของงูนั้น ไม่เคยถูกเขี้ยวงูที่มีพิษเป็นอันตรายขบกัดได้เลย งูมันประคับประคองลิ้นของมันให้อยู่ได้ด้วยความปลอดภัย แสดงว่ามันฉลาด ถ้ามันไม่ฉลาด มันคงจะถูกเขี้ยวพิษขบกัดและตายได้ เมื่อหวนมาคิดถึงคนเราอยู่ว่า จะอยู่ในโลกนี้ได้ได้อย่างไร จึงไม่ถูกเขี้ยวของโลกขบกัดเอา ใครที่อยู่ในโลกโดยไม่ถูกเขี้ยวของโลกก็นับได้ว่าคนผู้นั้นเป็นผู้ฉลาดในอายตนะ แต่ส่วนใหญ่จะถูกเขี้ยวของโลก อันทำให้ต้องนั่งร้องไห้บ้าง หัวเราะบ้าง นี่แหละเขี้ยวของโลกที่ทำให้ยังผลอย่างนี้ เขี้ยวของโลกนั้น เปรียบได้กับการได้มากับการเสียไป ซึ่งมันเป็นของคู่กัน เช่น ความยินดี ความยินร้าย บุญ-บาป ฯลฯ ซึ่งนับว่าเป็นเขี้ยวของโลกทั้งสิ้น เขาบอกว่าคนเรานั้น เวลาได้อะไรมาก็ดีอกดีใจ นั่นแหละที่เขาเรียกว่า เขี้ยวของโลก ครั้นเวลาเสียอะไรไปก็เสียใจ จิตจะเสียปกติ เสียการทรงตัว ไม่สงบ วุ่นวายอย่างนี้ เรียกว่า เราถูกเขี้ยวพิษของโลกแล้ว ซึ่งเขี้ยวของโลกก็คือ โลกธรรม ๘ ประการนั่นเอง

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม, รวบรวม-เรียบเรียงโดย ธรรมปราโมทย์, หน้า ๒๖๑-๒๖๒.

การที่จะไม่ให้ถูกเขี้ยวพิษของโลกนั้น ให้มองเห็นว่า ทั้งหมดนี้คือการได้มาและการเสียไป เป็นเพียงเงาของปรากฏการณ์เพียงชั่วขณะหนึ่งเท่านั้น การที่เราไปคิดเห็นว่า ฝั่งที่เป็นปรากฏการณ์นั้นเป็นเรื่องจริงจัง แล้วลงไปยินดียินดีร้ายกับมัน เพราะเราขาดปัญญา แต่ถ้าเรามองเห็นความจริงว่า ที่แท้แล้วมันเป็นเพียงปรากฏการณ์ เป็นมายา ไม่ใช่เป็นของจริงจังอะไรเลย ทั้งการได้มาและการเสียไปเหล่านั้น ทำไมเราจึงต้องไปตกเป็นทาส ไปยินดี ไปยินดีร้าย ไปหัวเราะ ไปร้องไห้กับมัน ฉะนั้น เรามีสติปัญญามองเห็นความจริงอันนี้ เพื่อจะไม่ตกเป็นทาสมัน ให้เห็นว่ามันเป็นเรื่องธรรมดา ไม่ใช่เรื่องแปลกประหลาดอะไร ไม่ต้องไปหัวเราะ ไม่ต้องไปร้องไห้ ไม่ต้องไปยินดีร้าย ให้เห็นความจริง อย่างนี้เรียกว่า ผู้มีปัญญา ผู้มีดวงตาเห็นธรรม

ถ้าใครดำรงจิตได้อย่างนี้ มีสติปัญญามั่นอยู่อย่างนี้ คนนั้นจะอยู่ในโลกโดยไม่ถูกเขี้ยวของโลกเลย ปกติ สงบนิ่ง เหมือนอย่างพระอรหันต์ หรือพระพุทธเจ้า เรียกว่าอยู่อย่างลึนงูในปากงู คืออยู่ด้วยสติปัญญา จะไม่ถูกเขี้ยวของโลกเพราะรู้เท่าทัน^{๖๖}

(ค). ชื่อภาพทะเลไฟ ซึ่งอธิบายสอนธรรมได้ว่า

เปรียบเทียบชีวิตเหมือนเรืออยู่ท่ามกลางทะเลไฟ เรือลำใดมีธรรมะอยู่ท่ามกลางความร้อนได้อย่างสงบเย็น เรือลำใดไม่มีธรรมะอยู่ท่ามกลางทะเลไฟก็ยิ่งร้อนใหญ่ ชีวิตก็เช่นเดียวกัน กล่าวคือ ธรรมะนั้นอยู่ที่ใจ เรียกว่ามีไฟธรรมะเอาไว้เผากิเลส เหมือนกับจิตของคนเราบางทีก็มีความสุข บางทีก็มีความทุกข์ บางทีก็ยินดี บางทีก็ยินร้ายไปตามอารมณ์ การอยู่ท่ามกลางสังคมที่วุ่นวาย แกร่งแย่ง แต่ชีวิตที่มีธรรมะก็จะอยู่ท่ามกลางสิ่งเหล่านั้นได้ด้วยความเป็นกลาง ได้ว่า จิตที่เป็นพุทธะนั้นอยู่ท่ามกลางอารมณ์ทั้งหลาย หรือความผันผวนแห่งอารมณ์ทั้งหลาย แต่ว่าจิตนั้นไม่ผันผวน กลับปกติ สงบเย็นอยู่ได้เพราะมีธรรมะมีสติปัญญานั้นเอง^{๖๗}

^{๖๖} พุทธทาสภิกขุ, ภาพจิตรกรรมในโรงมหรสพทางวิญญูณ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๑๗.

^{๖๗} พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม, รวบรวม-เรียบเรียงโดย ธรรมปราโมทย์, หน้า ๒๖๕-๒๖๖.

๓.๓.๒ คำกลอนสอนธรรมของพุทธทาสภิกขุ

พุทธทาสภิกขุยังได้สอนธรรมผ่านคำกลอนเพิ่มเติมอีกว่า

๑. อยู่ให้เหมือนลิงในป่า

นั่งดูตา มองเห็น ไม่เป็นหมัน	เขาใช้มัน เล็งแล แก้ปัญหา
อยู่ในโลก อย่างไร ไม่ทรمان์	พิจารณา ตรงไป ให้จงดี
เชิญท่านดู ลิง ในป่า	ไม่เคยถูก เขี้ยว อยู่สุขศรี
อยู่ในโลก ไม่เคยถูก เขี้ยว โลภี	เป็นเช่นนี้ อุปมา อย่าพินเพื่อน
คิดดูบ้าง นั่งได้ ในป่า	ไม่เคยถูก เขี้ยว อยู่เสมียน
นั่งในห้อง แสนสบาย ภายในเรือน	มีเค้าเงื่อน เหมือนพระ ภาวันต์
อยู่ในโลก ไม่กระทบ โลกธรรม	อยู่เหนือกรรม เหนือทุกข์ เป็นสุขสันต์
ใครมีตา รีบเคารพ นอบนบพลัน	รีบพากัน ทำตาม ยามนี้เอ๋ย ^{๗๘}

๒. ปิด - ปิด - ปิด

ปิด ปิด ตา : อย่าสอดสาย ให้เกินเหตุ

บางประเภท แกล้งทำบอด ขอดกุศล

มัวสอดรู้ สอดเห็น จะเป็นคน

เอาไฟลน ตนไป จนไหม้พอง

ปิด ปิด หู : อย่าให้แสบ ไปฟังเรื่อง

ที่เป็นเครื่อง กวนใจ ให้หม่นหมอง

หรือเร้าใจ ให้ฟุ้งซ่าน พาลดำพอง

ผิดทำนอง คนฉลาด อนาคตใจ

ปิด ปิด ปาก : อย่าพูดมาก เกินจำเป็น

จะเป็นคน ปากเหม็น เขาคั่นได้

ต้องเกิดเรื่อง เย็นเยื่อ เสมอไป

ถ้าหุบปาก มากไว้ ได้แทงทอง^{๗๙}

^{๗๘} พุทธทาสภิกขุ, หัวข้อธรรมในคำกลอน (ฉบับสมบูรณ์) , (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๔๘.

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒.

๓. เปิด – เปิด – เปิด

เปิดเปิด ตา :: ให้รับแสง แห่งพระธรรม

ยังมีค่า ยิ่งเห็นชัด ถนัดถนี่

สมาธิมาก ยิ่งเห็นชัด ถนัดดี

นี่วิธี เปิดตาใจ ใช้กันมาฯ

เปิดเปิด หู :: ให้ยินเสียง สำเนียงธรรม

ทั้งเข้าค่า มีก้องไป ในโลกหล้า

ล้านล้านปี ฟังให้ชัด เต็มอตรา

คือเสียงแห่ง สุธัญญา ค่าสุดใจฯ

เปิดเปิด ปาก :: สนทนา พุทธาธรรม

วันยังค่ำ อย่าพูด เรื่องเหลวไหล

พูดแต่เรื่อง ดับทุกข์ได้ โดยสัจจันย

ไม่เท่าไร เราทั้งโลก พัน โศกแลฯ^{๙๐}

๔. นกไม่เห็นฟ้า ปลาไม่เห็นน้ำ

หมุ่นก้อง มองเท่าไร ไม่เห็นฟ้า	ถึงฝูงปลา ก็ไม่เห็น น้ำเย็นใส
ไต้เดือน ไม่เห็นดิน ที่กินไป	หนอนก็ไม่ มองเห็นถูด ที่ดูकिन
คนทั่วไป ก็ไม่ มองเห็นโลก	ต้องทุกข์ โศก หงุดหงิด อยู่ปัจฉิน
ส่วนชาวพุทธ ประยุกต์ธรรม ตามระบิล	เห็นหมดสิ้น ทุกสิ่ง ตามจริงเอยฯ ^{๙๑}

นอกจากนี้ พุทธทาสภิกขุยังได้สอนธรรมแบบอุปมาอุปไมยในหลายเรื่อง ทำให้การ
สอนธรรมของท่านเป็นสิ่งที่น่าสนใจและเข้าใจได้ง่าย ดังตัวอย่างที่นำมาเสนอต่อไปนี้

๓.๓.๓ อุปมาด้วยมือและเท้า พุทธทาสภิกขุได้ชี้ให้เห็นว่า ความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์

นั้น แท้ที่จริงแล้วเป็นการยึดถือในสิ่งที่เป็นธาตุเท่านั้นเอง ท่านได้ยกพุทธพจน์ที่ตรัสว่า

“เมื่อมือมี การจับการวางก็มี เมื่อเท้ามีการก้าวไปข้างหน้าหรือการถอยหลังกลับก็มี เมื่อมือ
ข้อเท้ามี ก็มีการเหยียดออกหรือคู้เข้า เมื่อท้องไส้มี ความหิวความกระหายก็ปรากฏ” แสดงให้
เห็นเพียง เป็นอุปมาว่า สักแต่ว่าเป็นอย่างนั้น คือถ้ามีมือมีเท้าแล้ว ก็เดิน ได้ หยิบได้ วางได้ ไม่
ต้องมีตัวตนอะไรนัก มีแต่ความรู้สึกไปตามธาตุ วิญญาณธาตุ หรือหน้าที่ของธาตุ สิ่งที่เป็น

^{๙๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓.

^{๙๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

อันตรายนั่น คือ มีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เพราะไม่ใช่เพียงแต่ว่า จะหยิบ จะวาง จะรู้ จะเหยียด จะเดิน จะถอยเหมือนมือเหมือนเท้าเท่านั้น แต่คนยึดเป็นตัวตนจึงมีความทุกข์ความสุขตาม การสมมุติเท่านั้นเพราะมีตา มีหู มีจมูก มีลิ้น มีกาย มีใจ จึงเกิดสิ่งที่เรียกว่าสุขและทุกข์ขึ้น พอ ยึดถือแล้วก็เป็นทุกข์ทั้งนั้น ยึดถือที่ตาก็เป็นทุกข์เพราะตา ยึดถือที่รูปก็เป็นทุกข์เพราะรูป ยึดถือที่สัมผัสก็เป็นทุกข์เพราะสัมผัส ยึดถือที่เวทนามีเป็นทุกข์ที่เวทนา ยึดถือที่สัญญาก็เป็น ทุกข์ที่สัญญา ก็เรียกว่าจักต้องเป็นทุกข์เพราะความยึดถือ พอมีเวทนาแล้วจะรู้สึกเป็นสุข หรือ จะรู้สึกเป็นทุกข์ ก็แล้วแต่เวทนา แล้วจะทุกข์มากขึ้นไปอีกกว่านั้น ก็เพราะการยึดถือซึ่งเวทนา นั้นโดยความเป็นของตน ยึดถือในทุกข์เวทนามีเป็นทุกข์แบบหนึ่ง ยึดถือในสุขเวทนามีเป็น ทุกข์อีกแบบหนึ่ง ฉะนั้น สุขเวทนามีมาสำหรับให้เป็นทุกข์ ในเมื่อมีการยึดถือ ทีนี้ เมื่อคนยัง โง่ ก็ต้องยึดถือหมดทั้งสุขและทั้งทุกข์ ก็เลยได้มีความทุกข์เพราะความยึดถือ เช่นเดียวกับว่า เมื่อมีมือ ก็มีการจับ การวาง อย่างนี้^{๒๒}

จากอุปมาอุปไมยดังกล่าวข้างต้น สรุปความเห็นได้ว่า พุทธทาสภิกขุต้องการชี้ให้เห็นถึง ความเกี่ยวเนื่องกันของเครื่องมือสื่อสารและกระบวนการรับรู้ของชีวิต กล่าวคือ มนุษย์สามารถ สื่อสาร ได้ตามที่เราปรารถนา ก็เพราะเรามีเครื่องมือพร้อมทุกด้าน แต่เราขาดเครื่องมือควบคุมให้ กระบวนการทำงานนั้นเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพและเกิดประโยชน์ กล่าวคือ การปล่อยให้ เครื่องมือทำงานไปตามอำนาจแห่งสัญชาตญาณ ซึ่งส่งผลให้เกิดโทษอย่างมหาศาลต่อชีวิต เพราะ กระบวนการสื่อสารนำมาซึ่งความรู้สึกนึกคิดให้กับสิ่งมีชีวิต ความรู้สึกนึกคิดนี้เอง เป็นทางแยก ระหว่างกุศลกรรมและอกุศลกรรม จึงกล่าวโดยสรุปได้ว่า มนุษย์เกิดมาพร้อมอายตนะอันเป็น เครื่องมือการสื่อสารที่มีศักยภาพสูง แต่ยังขาดสติสัมปชัญญะรู้สึกตัวเป็นเครื่องมือควบคุมความ เป็นไปในกระบวนการสื่อสาร ปล่อยให้เป็นเรื่องของสัญชาตญาณ ส่งผลให้ทุกชีวิตประสบกับ ปัญหาเดียวกัน คือเกิดความทุกข์โดยไม่รู้ตัว ดังนั้น การมีสติสัมปชัญญะ สมาธิ และปัญญา เป็นสิ่ง ที่สำคัญอย่างยิ่ง เพื่อเป็นเครื่องมือควบคุมให้เราสัมผัสกับทุกเรื่องราวที่เกิดขึ้นกับความรู้สึกของเรา อย่างรู้เท่าทัน

๓.๓.๔ อุปมาด้วยนรกสวรรค์ พุทธทาสภิกขุได้กล่าวอุปมาอุปไมยอายตนะกับนรก สวรรค์ ความว่า

ในขณะที่ทำผิดทางอายตนะใดอายตนะหนึ่ง คือทางตาที่ตาม ทางหูที่ตาม ก็เกิดเป็นนรก ขึ้นมา คือกระแสปฏิภิจสมุปปาทนั่นเอง กล่าวคือ เกิดผัสสะ เกิดเวทนา เกิดตัณหา แล้วก็เกิด เป็นนรกขึ้นมาทางอายตนะ ชื่อว่า นรกอุปายตนิกา คือนรกทางรูป หรือทางเสียง ทางกลิ่น

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, ปรมัตตสภาวะธรรม, หน้า ๓๗๗.

ฯลฯ ถ้าเป็นสวรรค์ก็คือทำถูกในลักษณะที่ได้เป็นสวรรค์ ก็เกิดความพอใจ เกิดความสบายใจ เกิดความอímใจ ยินดีปรีดา โสมนัสขึ้นมา ก็เป็นสวรรค์ทันควันขึ้นมาไม่ต้องรอ^{๘๓}

ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นสิ่งที่ต้องควบคุมให้ดี ๆ จะเกิดเป็นนรกขึ้นมา เมื่อมีการปฏิบัติ ผิด และจะเกิดเป็นสวรรค์ขึ้นมา เมื่อมีการปฏิบัติถูก ณ ที่นั้น ๆ จึงจัดการกับ ตา ฯลฯ ใจ ให้ถูกต้อง เมื่อมีการสัมผัส ณ ที่นั้น ๆ จนเป็นสวรรค์อยู่ได้จนตลอดเวลาเกิด จะเป็นพุทธบริษัท โดยสมบูรณ์ในขั้นต้น^{๘๔}

ท่านยังได้กล่าวถึงนรกสวรรค์ที่เกี่ยวข้องกับอายตนะอีกว่า สวรรค์หรือนรกก็ตาม เรามองเห็นชัดในความคิดที่ถูกปรุงขึ้นมา จากการที่ตาเห็นรูปบ้าง จากการที่หูได้ยินเสียงบ้าง จมูกได้ดมกลิ่นบ้าง ลิ้นได้สัมผัสรสบ้าง ผิวหนังได้สัมผัสทางผิวหนังบ้าง แล้วใจก็เอาไปคิดไปปรุง แม้ในบางกรณีที่ไม่ได้เกี่ยวกับ ตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่ใจก็ไปเอาความจำเดิม ๆ ที่ได้มาทางตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่เก่าก่อน ซึ่งยังจำได้ยังยึดถืออยู่นั้น เอามาทำเป็นอารมณ์ของใจล้วน ๆ ได้^{๘๕}

จากอุปมาอุปไมยดังกล่าว จะเห็นได้ว่า การกระทำโดยอาศัยอายตนะอันก่อให้เกิดความทุกข์นี้ก็คือนรก หมายถึงความรู้สึกไม่สบายกายไม่สบายใจ ส่วนการกระทำอันก่อให้เกิดความสุขนี้ก็คือสวรรค์ หมายถึงความรู้สึกสบายกายสบายใจ นอกจากนั้น ความเป็นไปที่เกิดขึ้นกับจิตใจก็มี การปรุงแต่งให้เป็นนรกเป็นสวรรค์ได้ตลอดเวลาเช่นกัน พุทธทาสภิกขุได้กล่าวไว้ในเรื่องนี้ ความว่า “ขออย่าเรื่องนรก สวรรค์ ที่แท้ในพุทธศาสนาว่า ได้แก่ผลที่ได้รับจากการกระทำผิดหรือกระทำถูกทางอายตนะ เมื่อมีผัสสะที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อันกำลังรู้สึกอยู่ในจิต ที่นี้และเดี๋ยวนี้”^{๘๖}

๓.๓.๕ อุปมาด้วยมหาสมุทร พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงอายตนะว่าเปรียบเหมือนสมุทร ความว่า

รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ฌัมมารมณ ที่น่าร้กน่าปรารถนา ถือว่าเป็นสมุทรจริง เพราะว่าตกจริง ๆ แล้วน่ากลัวจริง ๆ ตกอยู่ตลอดเวลาที่ว่าได้ ทั้งมนุษย์ ทั้งเทวดา ทั้งมาร ทั้งพรหม ทั้งทุกคนตก และกำลังตกอยู่จริง ๆ เต็มอยู่ในสมุทร เป็นสมุทรที่มีอยู่จริง มีสัตว์ตกอยู่จริง และน่ากลัวจริง นี้คือสมุทร สมุทรรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ นี้ตกกันอยู่จริง แม้นั่งอยู่

^{๘๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐๑.

^{๘๔} พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ขอฟากไว้, หน้า ๕๕.

^{๘๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๑.

^{๘๖} พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ขอฟากไว้, หน้า ๕๓.

ที่นี้ก็ตก ถ้าจิตคิดเผลออกไปนิดเดียวเท่านั้นก็ตก ถ้าไม่ตกทางตา ทางหู ก็ไปตกในทางจิตใจ
อย่างนี้เรียกว่าเป็นสมุทราจริง แล้วตกอยู่จริงตลอดเวลา^{๙๓}

ในประเด็นนี้ ผู้ศึกษามีความเห็นว่าการดำเนินชีวิตอยู่ท่ามกลางโลกโดยขาดสติสัมปชัญญะนั้น ทำให้มนุษย์ต้องเป็นทุกข์เพราะมีการรับรู้ทางอายตนะอยู่ตลอดเวลา การรับรู้ที่ไม่มีขอบเขตและเวลา เช่น เราสามารถรับรู้เรื่องราวที่เกิดขึ้นกับใจ เรื่องราวที่เกิดขึ้นในอดีต เป็นต้น ส่งผลให้เราจมอยู่ในโลกธรรม อันเป็นธรรมที่โลกมีอยู่เพื่อครอบงำจิตของสัตว์โลกให้ต้องติดข้องกับโลก หมุนวนอยู่กับโลก และเป็นการยากของสัตว์โลกผู้ไม่ได้เจริญสติปัญญาจะรู้เท่าทันความจริงของธรรมประจำโลกนี้ เพราะเป็นธรรมที่ครอบงำจิตใจมนุษย์ให้เพลิดเพลิด หลงใหล เกิดความยึดมั่นถือมั่นต่อโลก เปรียบเหมือนการจมอยู่ท่ามกลางมหาสมุทรที่กว้างใหญ่ และเป็นการยากอย่างยิ่งที่จะนำตนให้หลุดพ้นจากการจมอยู่ในมหาสมุทรนี้ได้ ดังนั้น หน้าที่ของมนุษย์ก็คือการอบรมจิตใจและปฏิบัติตนให้เกิดสติปัญญา เพื่อเป็นเครื่องมือนำตนให้หลุดพ้นไปจากการครอบงำนี้ ให้เป็นผู้อยู่นอโลกคือเป็นผู้มีจิตที่หลุดพ้นจากอำนาจทางโลกที่ครอบงำจิตใจนี้ให้ได้

๓.๓.๖ อุปมาด้วยสิ่งทั้งปวง พุทธทาสภิกขุได้ยกพุทธพจน์เกี่ยวกับอายตนะว่าเป็นสิ่งทั้งปวงเป็นที่ตกจมที่นำกลัวความว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ พร้อมทั้ง รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ ธรรมารมณฺ์ นี้เรียกว่า สิ่งทั้งปวง^{๙๔}

ในประเด็นนี้ ผู้ศึกษามีความเห็นที่ท่านกล่าวถึงนี้ สรุปด้วยเหตุและผลแล้วมีเพียง ๖ คู่เท่านั้น ซึ่งหมายถึงอายตนะทั้ง ๖ คู่นั่นเอง กล่าวคือ ความหมายของชีวิตก็คือการมีอยู่ซึ่งความสามารถในการรับรู้และรู้สึกนึกคิดได้ต่อสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องสัมพันธ์ด้วย หากไม่เกิดปฏิกิริยาเช่นนี้ระหว่างชีวิตกับสิ่งที่เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยแล้วชีวิตก็ไม่มี ความหมาย ดังนั้น เพราะการทำหน้าที่ของอายตนะทั้ง ๖ คู่ ร่วมกับวิญญานขั้นนี้เอง จึงเป็นเหตุให้เกิดผัสสะคือเกิดการรับรู้ และเกิดความรู้สึกนึกคิดในลำดับต่อมา ต่อปรากฏการณ์ของรูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ และธรรมารมณฺ์ ซึ่งปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ รวมเป็น ๖ คู่ที่สัมพันธ์กัน นอกจากนี้ยังสรุปได้อีกว่า สิ่งทั้งปวงส่วนที่เป็นอายตนะภายในทั้ง ๖ นี้ ตั้งอยู่ในร่างกาย ที่ยาวประมาณสักวาหนึ่งของเราเอง ทำหน้าที่ทั้งส่วนที่เป็นการรับรู้ผลและส่วนที่เป็นการแสดงออกมาของทุกๆ สิ่ง โดยอาศัยอวัยวะที่ทำหน้าที่เป็นเครื่องสื่อสารให้กับชีวิต คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ของเราเองเหมือนกัน ดังนั้น สิ่งทั้งปวงก็คือ สิ่งที่เราสามารถรับรู้และรู้สึกได้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และเกิดขึ้น ตั้งอยู่ หรือดับไป ที่ร่างกายอันมีชีวิตของเรา นั่นเอง

^{๙๓} พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์, หน้า ๑๔๑.

^{๙๔} พุทธทาสภิกขุ, ปรมัตถสภาวะธรรม, หน้า ๓๗๔.

จากการศึกษาแนวคิดเรื่องอายตนะตามพระคัมภีร์ของพุทธทาสภิกขุในบทนี้ ผู้ศึกษามีความเห็นโดยสรุปได้ว่า อายตนะมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะที่เป็นความหมายและเป็นบ่อเกิดของสิ่งทั้งปวงต่อชีวิต โดยมีจุดเริ่มต้นจากผัสสะ ผัสสะเป็นที่ออกมาของสิ่งทั้งหลาย เป็นเรื่องครอบคลุมในบรรดาธรรมะ ผัสสะเป็นเรื่อง กข กกา คือเรียนที่แรกของพุทธศาสนา เพราะมีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จึงมีผัสสะ ทุกคนมีผัสสะอยู่ทุกวันแทบจะตลอดทั้งวัน ไม่ตาที่หู ไม่หูที่จมูก ลิ้น กาย ใจ ผัสสะเป็นต้นเหตุให้มีโลก กล่าวคือ เมื่อใดมีผัสสะเมื่อนั้นมีปรากฏการณ์ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ที่เรียกว่า รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปะ ธรรมารมณ์ ดังนั้น โลกจึงหมายถึงสิ่งที่เข้ามาปรากฏแก่เราทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ช่วงขณะที่เรามีผัสสะ คือมีความรู้สึกต่อสิ่งนั้น ถ้าเราไม่มีความรู้สึกต่อสิ่งนั้น ก็ถือว่าไม่มี เมื่อยังไม่มีผัสสะถือว่าโลกยังมิได้เกิด พอมีผัสสะปรากฏผล ตรงนั้นแหละเป็นที่ให้มีโลก ให้มีสัตว์ ให้มีบุคคล ให้มีนรก ให้มีสวรรค์ ให้มีมาร มีมารโลก พรหมโลก มีอะไรทุกอย่างอยู่ที่ตรงผัสสะนั่นเอง

บทที่ ๔

วิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ

ในบทนี้ จะทำการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุตามที่ได้ศึกษาในบทที่ผ่านมา โดยกำหนดประเด็นที่จะวิเคราะห์ไว้ ๓ ประการคือ (๑) วิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเบื้องต้นเกี่ยวกับอายตนะ (๒) วิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะกับการดำเนินชีวิต (๓) วิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะกับจุดมุ่งหมายของชีวิต (๔) วิเคราะห์แนวคิดเรื่องแนวทางการสอนเกี่ยวกับอายตนะ

๔.๑ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องความเบื้องต้นเกี่ยวกับอายตนะ

๔.๑.๑ อายตนะกับกฎอหิปปัจจยตา

วิวัฒนาการของชีวิตมนุษย์ตั้งแต่เกิดจนตาย ล้วนเกี่ยวเนื่องอยู่กับสัจจะตามธรรมชาติ และการพัฒนาปัญญาในระดับจิตใจเพื่อความอยู่รอดของชีวิต ทุกความเป็นไปของชีวิตมนุษย์ต้องอาศัยอายตนะเป็นเครื่องติดต่อสื่อสารทั้งการรับรู้และการแสดงพฤติกรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นไปในทางเกิดทุกข์และดับทุกข์ กระบวนการทำงานตามหน้าที่ของอายตนะจึงถือเป็นกลไกหลักของชีวิต ก่อให้เกิดพลังแห่งการขับเคลื่อนชีวิต รูปแบบการดำเนินชีวิต รวมถึงทิศทางในการนำชีวิตมุ่งไปสู่จุดมุ่งหมายที่ต้องการอีกด้วย ผู้ที่เป็นอยู่เป็นไปตามสัจจะตามธรรมชาติโดยขาดสติปัญญา เป็นบุคคลที่ต้องดำเนินชีวิตจมอยู่ท่ามกลางความทุกข์อย่างไร้ทางออก มนุษย์จึงต้องอบรมจิตใจให้เกิดปัญญาในระดับจิตใจของตนเอง ไม่ให้ตกเป็นทาสของกิเลสตัณหา พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงเรื่องนี้สรุปความได้ว่า

วิวัฒนาการของมนุษย์เป็นไปตามกฎธรรมชาติที่เรียกว่าอหิปปัจจยตา เป็นกฎแห่งความเป็นไปของธรรมทั้งปวงที่ว่า เมื่อมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ จึงเกิดขึ้น กล่าวคือ เพราะความรู้สึกตามสัจจะตามธรรมชาติจึงเป็นเหตุให้มนุษย์เกิดการขวนขวายที่จะได้มาซึ่งความรู้สึกพอใจ และจะไม่หยุดขวนขวายเมื่อยังไม่รู้สึกพอใจ ที่สำคัญคือความรู้สึกพอใจในสิ่งที่คิดว่าเป็นจริงไม่ได้ที่จะอยู่กับที่ เกิดเป็นความจืดชืดและเบื่อหน่าย มนุษย์จึงเป็นอยู่เป็นไปอย่างเป็น

ทุกข์ในทุกวิวัฒนาการของชีวิต เพราะต้องดิ้นรนขวบขวายเพื่อแสวงหาสิ่งที่ดีกว่าอยู่ตลอดเวลา เพื่อตอบสนองความพอใจแห่งตน ธรรมชาติจึงเป็นเหตุผลักดันให้มนุษย์ต้องมีศีล สมาธิ และปัญญา เพื่อเป็นที่พึ่งและเป็นทางออกให้กับจิตใจในการบรรเทาและขจัดความทุกข์ที่เกิดขึ้น

ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นความรู้ที่สำคัญอย่างยิ่งของชีวิตในฐานะที่เป็นเครื่องมือดับทุกข์เพื่อนำชีวิตสู่จุดมุ่งหมายสูงสุด เป็นระบบการศึกษาของชีวิตที่เรียกว่าไตรสิกขานั้นเอง เปรียบได้กับไม้ ๓ ขา ที่ต้องอาศัยกันไป จะขาดอันใดอันหนึ่งเสียไม่ได้ กล่าวคือ ชีวิตดับทุกข์ได้ด้วยปัญญา เพราะปัญญา คือความบริสุทธิ์ทางทฤษฎีความคิดเห็นอันเป็นเครื่องมือนำพาแห่งของความทุกข์ ปัญญามีก็เพราะมีสมาธิ คือความบริสุทธิ์ทางใจ สมาธิมีก็เพราะมีศีล คือความบริสุทธิ์ทางกายและวาจา^๑

จากข้อมูลดังกล่าว สรุปความเห็นได้ว่า การดำเนินชีวิตของมนุษย์นั้นเป็นไปตามกฎธรรมชาติอันเป็นความเกี่ยวเนื่องกันของสภาวะธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลต่อเนื่องกันไปเป็นกระแส เป็นกฎแห่งความเป็นไปของสรรพสิ่งทั้งปวงอย่างเสมอเหมือนกันทั้งด้านดีและไม่ดี จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่มนุษย์จะต้องมีความรู้ความเข้าใจกฎแห่งความเป็นไปของสรรพสิ่งนี้ให้ได้อย่างถ่องแท้ เพราะทุกนาทีแห่งชีวิตของเราเป็นไปตามกฎธรรมชาตินี้ เพื่อการทำหน้าที่ของมนุษย์ได้อย่างถูกต้อง ไม่ขัดแย้งกับธรรมชาติ ผู้ที่ทำเหตุปัจจัยไว้ดี ดำเนินชีวิตอย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ ย่อมส่งผลอันดีสืบต่อเนื่องกันไปเป็นกระแสธรรม ส่วนผู้ที่ทำเหตุปัจจัยไว้ไม่ดี ขัดแย้งกับกฎธรรมชาติ ธรรมชาติก็ย่อมส่งผลไม่ดีสืบต่อเนื่องกันไปเป็นกระแสธรรมเช่นกัน

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงอิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นกฎธรรมชาติ เป็นสังขธรรมที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการเกิดและการดับของความทุกข์ สรุปความได้ว่า

อิทัปปัจจยตา แปลว่า เพราะสิ่งนี้เป็นปัจจัย สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ความมีเหตุมีปัจจัยแก่กันและกัน ประดุจแสงไฟเกิดของใหม่ออกมาเสมอ ถ้าเป็นเรื่องการเกิดขึ้นและการดับลงแห่งความทุกข์ ก็เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท ถ้าเป็นเรื่องทั่วไปของทุกๆ เรื่อง ก็เรียกว่า อิทัปปัจจยตา ซึ่งมีความสำคัญในฐานะเป็นหลักดับทุกข์ของทุกคนในสากลจักรวาล เพราะคือตัวเรา คือสิ่งที่ควบคุมเรา และควบคุมสิ่งทั้งปวงให้เป็นไป คือ เกิดขึ้น-ตั้งอยู่-ดับไป ซึ่งเป็นลักษณะที่สำคัญอย่างยิ่ง จึงถือว่าเป็นหัวใจพระพุทธศาสนาที่พุทธศาสนิกชนต้องรู้ เพราะชีวิตมนุษย์ล้วนเป็นทุกข์เป็นสุข เกิดความรู้สึกรักใคร่ได้ ก็เป็นไปตามกฎอิทัปปัจจยตา กล่าวคือ เป็นกฎแห่งเหตุ

^๑ พุทธทาสภิกขุ, อิทัปปัจจยตา, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๕), หน้า

และปัจจัย เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น ดังนั้น ความสุขและความทุกข์ เป็นสิ่งที่มีเหตุมีปัจจัย หากเราจัดการให้ถูกต้องกับสิ่งที่เป็เหตุเป็นปัจจัย เราก็จะได้ตามที่เราต้องการ เพราะสุขหรือทุกข์เนืออยู่กับการกระทำที่ผิดหรือถูกต้องของอิทัปปัจจยตา จึงกล่าวได้ว่า ความสุขหรือความทุกข์เป็นสิ่งที่เราควบคุม ปรับปรุง แก้ไข ยกเลิกได้

การศึกษาให้เข้าใจและประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องในขณะแห่งผัสสะ มีผัสสะที่ไหน เมื่อไร ถ้าดำรงจิตถูกต้อง จะไม่เกิดความทุกข์ ถ้าดำรงจิตผิด ตั้งจิตไว้ผิด ในขณะแห่งผัสสะ ก็จะเป็นทุกข์ เวลาที่สำคัญที่สุดก็คือเวลาที่เกิดผัสสะ ตากระทบรูป หูกระทบเสียง จมูกกระทบกลิ่น ลิ้นกระทบรส ผิวกระทบกับสิ่งที่มากระทบผิวกาย ความรู้จักเกิดขึ้นในจิตใจ รวมเป็น ๖ คู่ เวลาที่เกิดผัสสะนั้นสำคัญมาก ถ้าทำผิดในเวลานั้นก็เป็นทุกข์ ทำถูกในเวลานั้นก็ไม่มีทุกข์ ผิดหรือถูกนั้นก็คือกฎของอิทัปปัจจยตา

จิตมนุษย์วิวัฒนาการถึงมรรคผลนิพพานได้โดยกฎของอิทัปปัจจยตา ซึ่งมีอำนาจเหนือสิ่งทั้งปวง มีอยู่ก่อนมีสิ่งใด มีอยู่ในทุกสิ่งจนกระทั่งบัดนี้ ฉะนั้น การปฏิบัติเพื่อบิพพานจึงไม่พ้นสมัย ไม่เหลือวิสัยของคนเรา ไม่ว่าที่ไหนหรือเมื่อไร สามารถใช้กฎของอิทัปปัจจยตาเป็นหลักปฏิบัติให้เกิดวิวัฒนาการทางจิต จนบรรลุมรรคผลนิพพานได้^๒

หลักอิทัปปัจจยตา ปฏิจจสมุปบาท ตถตา สุขญญาตา เป็นอมฤตโอสธ ซึ่งทำให้อยู่เหนือความตาย หรือเหนือการเวียนว่ายตายเกิด เพราะทำให้หมดตัวตนและของตน เป็นกิจกรรมประจำวันของพุทธบริษัทที่แท้จริง เป็นทางลัดสั้นที่สุด มีผลดีที่สุด^๓

จากข้อมูลดังกล่าว สรุปความเห็นเรื่องอายตนะกับชีวิตได้ว่า ชีวิตมนุษย์นั้นเกี่ยวข้องกับโลกได้โดยการผัสสะ เวลาที่สำคัญที่สุดก็คือเวลาที่เกิดผัสสะ ถ้าทำผิดในเวลานั้นก็เป็นทุกข์ ทำถูกในเวลานั้นก็ไม่มีทุกข์ ผิดหรือถูกนั้นก็คือกฎของอิทัปปัจจยตา การผัสสะนั้นส่งผลโดยตรงต่อความรู้สึกนึกคิดอันเป็นกลไกในการขับเคลื่อนชีวิต ถ้าเปรียบความรู้สึกนึกคิดได้ดั่งนายช่างเครื่องกลแล้ว นายช่างผู้มีปัญญาและมีความรู้ความชำนาญในระบบเครื่องกลย่อมควบคุมระบบให้ทำงานได้อย่างมีประสิทธิภาพ ชีวิตก็เช่นกันหากจิตใจอันเปรียบได้กับเครื่องกล เกิดปัญญารู้แจ้งในความจริงแห่งความเป็นไปตามธรรมชาติ ย่อมสามารถรู้เท่าทันและควบคุมความเป็นไปของชีวิตตนได้ สามารถควบคุมให้เครื่องกลทำงานไปได้อย่างมีประสิทธิภาพ ไม่ก่อให้เกิดปัญหาต่อเจ้าของผู้ไม่รู้จักรักษาการแก้ไข การดำเนินชีวิตแท้จริงแล้วเป็นเรื่องของการกระทำที่เป็นไปตามเหตุปัจจัย กล่าวคือ ผู้ที่ทำเหตุปัจจัยไว้ดี ดำเนินชีวิตไปอย่างสอดคล้องกับธรรมชาติ ย่อมส่งผลอันดีสืบ

^๒ ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม, รวบรวม-เรียบเรียงโดย ธรรมปราโมทย์, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๒๔๘-๒๕๓.

^๓ พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ขอฟ้าไว้, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๑๘.

ต่อเนื่องกันไปเป็นกระแสธรรม ส่วนผู้ที่ทำเหตุปัจจัยไว้ไม่ดี ชัดแย้งกับกฎธรรมชาติ ธรรมชาติก็ย่อมส่งผลไม่ดีสืบต่อเนื่องกันไปเป็นกระแสธรรมเช่นกัน

๔.๑.๒ อายตนะกับกฎไตรลักษณ์

อายตนะนั้นเป็นธรรมที่ตกอยู่ภายใต้กฎธรรมชาติคือ สามัญญลักษณะ หมายถึง ลักษณะ ๓ ประการได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา มีความสำคัญอย่างยิ่งในชีวิต เพราะเป็นคุณสมบัติที่ครอบคลุมปรากฏการณ์และสิ่งทั้งปวงในธรรมชาติ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต มนุษย์ดำเนินชีวิตท่ามกลางปรากฏการณ์ธรรมชาตินี้ตลอดเวลา ร่างกายและจิตใจของเรานั้นมีการเปลี่ยนแปลงไม่เคยหยุดนิ่งแม้ชั่วขณะ หากแต่มีมนุษย์ขาดการใส่ใจหรือสังเกตธรรมชาติเช่นนี้ที่เกิดขึ้นกับตน จึงขาดความรู้ที่ถูกต้อง ขาดการยอมรับความจริงของความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ ซึ่งมีผลกระทบอย่างมหาศาลต่อชีวิต นำไปสู่ปัญหาที่ทับถมจนไร้ทางออกและยากต่อการแก้ไข ทั้งนี้เพราะมนุษย์ขาดสติสัมปชัญญะที่จะรู้เท่าทันสภาวะธรรมตามความเป็นจริงในเวลาที่เกิดผัสสะ พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงหลักไตรลักษณ์ว่า

สามัญญลักษณะ หรือ “ไตรลักษณ์” ได้แก่ ลักษณะแห่งความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา ของสังขารต่างๆ ไป ลักษณะทั้ง ๓ อย่างนี้แสดงให้เห็นว่าสิ่งทั้งปวงเป็นทุกข์ เป็นลักษณะสามัญที่เกิดแก่สังขารทั้งปวงไม่ว่าสังขารที่มีวิญญูญาณครองหรือ ไม่มีวิญญูญาณครองก็ย่อมประกอบอยู่ด้วยลักษณะทั้ง ๓ นี้ ในฐานะเป็นกฎของธรรมชาติ สังขารทั้งหลายจะมีลักษณะอื่นต่างกันอย่างไรรู้ก็ตาม ก็ต้องมีลักษณะเหมือนกันอย่างหนึ่ง คือลักษณะที่กล่าวนี้ คนคนหนึ่งก็ประกอบอยู่ด้วยส่วน ๕ ส่วน คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญูญาณ แต่ละส่วนๆ ก็ไม่ใช่ตัวตนของมันเอง เป็นเพียงสังขารที่เปลี่ยนแปลงไปตามเหตุตามปัจจัยดังที่กล่าวแล้ว ดังนั้นทุกส่วนในร่างกายไม่ว่าจะเป็นส่วนใด เช่น ตา หู เป็นต้น ก็ย่อมเป็นไปเพื่ออาหารคือการบอบสลายชำรุดทรุดโทรม ถ้าแต่ละส่วนเป็นตัวตนแท้จริงแล้ว ก็ไม่ควรชำรุดทรุดโทรมหรือเปลี่ยนแปลงเป็นอย่างอื่น เพราะเหตุที่มีการชำรุดทรุดโทรมไม่อยู่ในอำนาจในตัวมันเอง จึงถือว่ามันไม่มีความเป็นตัวของตัวเอง คือไม่มีตัวตนที่แท้จริง มีแต่ตัวกระแสแห่งความเปลี่ยนแปลง ลักษณะทั้ง ๓ นี้ ท่านเรียกว่า “ธรรมชาติ” เป็นของที่ตั้งอยู่เองตามธรรมชาติ เป็นเรื่องของธรรมชาติโดยเฉพาะ เราต้องทราบกฎและรู้หนทางที่ถูกต้องที่พึงจะปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้น ในลักษณะที่จะไม่ทำให้เกิดความทุกข์ สามัญญลักษณะทั้ง ๓ นี้ เป็นสิ่งที่นำมาใช้เป็นประโยชน์ เพื่อกำจัดความทุกข์และก็ต้องใช้ได้ตลอดไป^๔

^๔ พุทธทาสภิกขุ, ศึกษาธรรมอย่างถูกวิธี ธรรมวิภาค นวกภูมิ, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๕), หน้า ๑๖-๑๗.

จากการวิเคราะห์แนวคิดเรื่องไตรลักษณ์ตามหลักคำสอนของพุทธทาสภิกขุนี้ ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิต กล่าวคือ เมื่อมีปัญหาเห็นว่าสังขารไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตาแล้ว การเกี่ยวข้องติดต่อกับโลกก็ย่อมเกิดความเบื่อหน่าย คลายความยึดมั่นสำคัญผิดในสิ่งที่ไม่เที่ยง แต่สำคัญผิดว่าเที่ยง สิ่งที่เป็นทุกข์ แต่สำคัญผิดว่าเป็นสุข สิ่งที่เป็นอนัตตา แต่สำคัญผิดว่าเป็นอัตตา มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่ด้วยความประมาท ไม่เห็นความจริง ไม่เห็นธรรมชาติแห่งไตรลักษณ์ที่แวดล้อมชีวิตอยู่ คือความไม่เที่ยง-อนิจจัง ความที่ไม่อาจคงทนอยู่ได้-ทุกขัง และความปราศจากตัวตนที่แท้จริง-อนัตตา มีชีวิตอยู่ด้วยความหลงระเริงทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ ไปกับวันเวลาและสภาพที่สมบูรณ์แข็งแรง ปลดปล่อยวันเวลาให้ผ่านไปกับความสนุก ร่าเริง หลงคิดในอัตตา มีชีวิตที่ประมาท ไม่รีบชวนขวายปลุกสติให้ตื่นตัวตื่นใจมาดูความจริง ชีวิตก็ล่วงเลยหมดไปโดยเปล่าประโยชน์ เพราะขาดสติปัญญานี้เอง

๔.๑.๓ อายตนะกับกฎปฏิจจสมุปบาท

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงปฏิจจสมุปบาทอันเป็นกระบวนการธรรมที่สำคัญอย่างยิ่งของมนุษย์ ความว่า

ปฏิจจสมุปบาทคือกระบวนการที่แสดงให้เห็นว่า ทุกข์เกิดขึ้น และดับลงไปอย่างไร โดยแสดงให้เห็นทราบถึงลักษณะอันเป็นธรรมชาติที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นและดับไปของความทุกข์ และยังแสดงให้เห็นว่า ไม่มีสัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นเพียงธรรมชาติล้วนๆ ที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป เท่านั้นเอง ปฏิจจสมุปบาทในทางปฏิบัติเพื่อให้เกิดผลต่อชีวิตก็คือ การระวังเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ อย่าให้เวทนาปรุงเป็นตัณหาขึ้นมาได้ เป็นเรื่องปฏิบัติที่รัดกุม คือมีสติ ควบคุมความรู้สึก เมื่อมีการกระทบทางอายตนะ อย่าให้เกิดตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ขึ้นมาได้ ความเป็นอยู่ที่ถูกต้องนั้น คือความเป็นอยู่ที่สามารถทำลายอวิชชาได้ด้วยวิชา คือทำลายความโง่ด้วยความรู้ ด้วยการมีสติอยู่ตลอดเวลาและโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีอารมณ์มากกระทบ

การเกิดความสุขหรือทุกข์ ทำผิดหรือถูกนั้น ขึ้นอยู่กับการสัมผัสอารมณ์ที่มากกระทบ ว่าสัมผัสด้วยวิชาหรืออวิชชา คือ มีสติสัมปชัญญะหรือไม่มี ถ้ามีสติสัมปชัญญะก็ควบคุมการปรุงแต่งของจิตไว้ได้ ในลักษณะที่ไม่เกิดกิเลสและความทุกข์ ถ้าปราศจากสติสัมปชัญญะก็ตรงกันข้าม^๖

จากความดังกล่าวสรุปได้ว่า ปฏิจจสมุปบาทคือกระแสธรรมชาติที่แสดงให้เห็นการเกิดและดับการดับของความทุกข์ ซึ่งอาศัยกันและกันเกิดและดับตามเหตุปัจจัย ผู้ที่เข้าใจความจริงนี้ก็

^๕ ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม, หน้า ๒๓๑-๒๓๘.

^๖ พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ขอฟากไว้, หน้า ๑๑.

จะเข้าใจในความเป็นไปของธรรมชาติและคลายความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง อันเป็นเหตุแห่งความทุกข์ การปฏิบัติเพื่อให้เกิดผลต่อชีวิตหรือทำให้ชีวิตห่างไกลจากความทุกข์ก็คือ การดำรงชีวิตโดยมีสติสมบูรณ์อยู่ตลอดเวลา และโดยเฉพาะเมื่อมีอารมณ์มากระทบทางอายตนะ ส่งผลให้เกิดกระบวนการผัสสะ ซึ่งเป็นกระบวนการรับรู้และมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อชีวิต

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า ความเข้าใจปฏิจาสมุปบาททำให้รู้วิธีควบคุมกิเลสในชีวิตประจำวัน ความว่า

การปฏิบัติที่สำคัญในกระแสปฏิจาสมุปบาทอยู่ตรงที่ ผัสสะให้เป็นเพียงผัสสะ ให้อยู่เพียงเท่านั้น ถ้าทำไม่ได้ต่อไปเป็นเวทนาจึงควบคุมอีกครั้งหนึ่งให้อยู่เพียงแก่เวทนา อย่าให้เป็นตัณหา เพราะกระบวนการจะต่อไปเป็น อุปาทาน ภพชาติ ซึ่งจะส่งผลให้เกิดความทุกข์นั่นเอง ความมุ่งหมายของความรู้เรื่องปฏิจาสมุปบาทในชีวิตประจำวันของคนทุกคน ก็เพื่อให้เกิดความเห็นที่ถูกต้อง เข้าใจให้ชัดเจน และนำไปใช้เป็นประโยชน์ให้ได้ในชีวิตประจำวัน ดังนั้น จึงต้องสังเกตดูชีวิตประจำวันของเรา ว่าวันหนึ่งๆ มีปฏิจาสมุปบาทเกิดขึ้นที่เรื่อง ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ดูให้เห็นเป็นเรื่องจริงๆ แล้วจะพบว่า ในวันหนึ่งๆ จิตใจเราคิดรนกวัดแกว่งขึ้นๆ ลงๆ ก็เพราะเราไม่สามารถควบคุมกระแสแห่งปฏิจาสมุปบาทได้นั่นเอง^๖

ในขณะที่ทำผิดทางอายตนะใดอายตนะหนึ่ง คือทางตาก็ตาม ทางหูก็ตาม ก็เกิดเป็นนรกขึ้นมา คือกระแสปฏิจาสมุปบาทนั่นเอง กล่าวคือ เกิดผัสสะ เกิดเวทนา เกิดตัณหา แล้วก็เกิดเป็นนรกขึ้นมาทางอายตนะ ชื่อว่านรกรูปายตนิกา คือนรกทางรูป หรือทางเสียง ทางกลิ่น ฯลฯ ถ้าเป็นสวรรค์ก็คือทำถูก ประกอบถูก ในลักษณะที่ได้เป็นสวรรค์ ก็เกิดความพอใจ เกิดความสบายใจ เกิดความอิมใจ ยินดีปรีดา โสมนัสขึ้นมา ก็เป็นสวรรค์ทันควันขึ้นมาไม่ต้องรอ^๗

จากการศึกษาเรื่องอายตนะกับกฎปฏิจาสมุปบาท สรุปความเห็นได้ว่า เวลาที่สำคัญที่สุดของชีวิตก็คือเวลาที่เกิดผัสสะในกระบวนการปฏิจาสมุปบาท เพราะการผัสสะก่อให้เกิดความหมายต่อชีวิต คือเกิดปรากฏการณ์หรือเรื่องราว ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ แต่ทั้งนี้ต้องมีสติและปัญญาควบคุมในขณะที่เกิดผัสสะ ไม่ให้เกิดการสัมผัสด้วยอวิชา เพื่อให้กระแสปฏิจาสมุปบาทดำเนินไปโดยไม่ก่อให้เกิดความทุกข์ ไม่เกิดการปรุงแต่งของจิตอันเป็นไปในลักษณะที่ก่อให้เกิดกิเลสและความทุกข์

^๖ ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม, หน้า ๒๔๔-๒๔๗.

^๗ พุทธทาสภิกขุ, ปรมัตถสภาวะธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒),

๔.๒ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะกับการดำเนินชีวิต

๔.๒.๑ อายตนะกับการทำหน้าที่ด้วยการปฏิบัติธรรม

การดำเนินชีวิตตามปกติในวันหนึ่งๆ ของคนเรานั้น ต้องประสบกับเรื่องราวต่างๆ มากมาย ทั้งเรื่องทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ซึ่งเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นภายนอก ส่วนเรื่องที่เกิดขึ้นภายในนั้นคือเรื่องทางใจ เรื่องราวที่ปรากฏต่อชีวิตทั้ง ๖ ทางนั้น ส่งผลต่อความรู้สึกนึกคิดของจิตใจ ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ ไปตามเรื่องราวทั้งดีและร้ายเหล่านั้น

ความทุกข์หรือ โลกนั้น เป็นกระแสธรรมที่ดำเนินอยู่ภายในจิตใจของมนุษย์ที่มีความรู้สึกนึกคิดได้ตลอดเวลา เป็นความจริงสูงสุดที่ไม่เคยเปลี่ยนแปลงสำหรับชีวิตมนุษย์ พุทธทาสภิกขุได้ยกพระพุทธภาษิตที่กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า “โลกก็ดี ที่เกิดแห่งโลกก็ดี ความดับแห่งโลกก็ดี ทางให้ถึงความดับแห่งโลกก็ดี เราตถาคตบัญญัติไว้ในร่างกายที่ยาวประมาณวาหนึ่งนี้ ที่พร้อมทั้งสัญญาและใจ”^๕ และท่านยังกล่าวอีกว่า “โลกนี้คือ คน+ความทุกข์ บรรดาสิ่งที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับไป ในโลกนี้ ไม่มีอะไรนอกจากความทุกข์”^๖

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงต้นเหตุของปัญหาหรือความทุกข์ของมนุษย์ อันเกิดจากอายตนะที่มีสมรรถนะมากจึงมีปัญหา ความว่า

มนุษย์มีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่มีความสามารถกว้างขวาง อีกทั้งยังเสริมสร้างออกไปได้อีกมากมาย โลกจึงเกิดปัญหามากขึ้นๆ เพราะมนุษย์ไม่รู้จักควบคุมอายตนะซึ่งเป็นที่กระทบให้เกิดความรู้สึก เป็นบ่อเกิดของทุกสิ่ง ความรู้ที่เกิดขึ้นจึงไม่ถูกต้อง ดำเนินชีวิตไปอย่างเห็นแก่ตัว ครอบงำฟันแย้งชิงเพื่อผลประโยชน์ส่วนตัวทั้งสิ้น^๗

โลกทั้งหมดสำเร็จอยู่ที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เพราะเรามีตา ฯลฯ โลกจึงมีและเกิดกรณีต่างๆ ที่เป็นปัญหานั้น เพราะไม่รู้ความจริงของเรื่อง ตา ฯลฯ หรือโลกอย่างถูกต้องนั่นเอง^๘

จากความดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่า โลกในความหมายนี้ก็คือความทุกข์ เป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของมนุษย์ตามเหตุปัจจัย อันมีจุดเริ่มต้นจากผัสสะ ส่งผลให้เกิดเวทนา ตัณหา และอุปาทาน ส่งผลให้เกิดความทุกข์ขึ้น ธรรมชาติของชีวิตมีการเชื่อมต่อกับสิ่งทั้ง

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕๗.

^๖ พุทธทาสภิกขุ, ตูลกาลิกธรรม เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๕), หน้า ๕๓๗-๕๓๘.

^๗ พุทธทาสภิกขุ, ธรรมะเล่มน้อย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๘), หน้า ๑๑-๑๔.

^๘ พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ขอฟ้าไว้, หน้า ๓๘.

ปวงโดยอาศัยอายตนะทั้ง ๖ คู่ทำหน้าที่เป็นช่องทางติดต่อถึงกัน แต่การดำเนินชีวิตในโลกยุคปัจจุบันที่เต็มไปด้วยสิ่งยั่วยุให้เกิดกิเลส เกิดการแก่งแย่งแข่งขัน และมีภาระหน้าที่คอยบีบคั้น จึงส่งผลต่อการพัฒนาสติเพื่อเป็นเครื่องมือคุ้มครองป้องกันอายตนะ ที่สำคัญคือจิตใจ ธรรมชาติของชีวิตจึงเป็นอยู่เป็นไปด้วยความรู้สึกเป็นทุกข์อยู่ตลอดเวลา

พุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวถึงแนวทางการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง โดยการมีธรรมะในทุกๆ ขั้นตอนของการดำเนินชีวิต ความว่า

ชีวิตเป็นสิ่งที่เดิมธรรมะลงไปได้ จนกว่าจะเต็ม คือ เดิมลงไปด้วยการทำหน้าที่ที่ถูกต้องแก่ความเป็นมนุษย์ของตน ทุกขั้นตอนแห่งวิวัฒนาการ จนกระทั่งบรรลุมรรคผลนิพพานในที่สุด ชีวิตใหม่ สำหรับผู้ถือศาสนาอะไรก็ได้ คือการทำหน้าที่ให้ถูกต้อง แก่ความเป็นมนุษย์ของตนๆ ทุกขั้นตอนแห่งวิวัฒนาการ ตั้งแต่เกิดจนตาย ทั้งเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น^{๑๓}

ศีล-สมาธิ-ปัญญา ของธรรมชาติ มีในกิจการทุกอย่างของมนุษย์ (แม้สัตว์) คือ มีความเป็นอยู่ถูกต้อง มีกำลังจิตเพียงพอ มีความรู้เพียงพอ ในหน้าที่ของตน ชีวิตทุกชีวิตมีหน้าที่ที่จะต้องพัฒนา สิ่งนี้ทุกรูปทุกนาม ความสุขที่แท้จริงไม่ต้องใช้เงิน แต่กลับทำให้เงินเหลือ ความสุขที่หลอกลวงยังต้องใช้เงินจนเงินไม่พอใช้ ความสุขที่แท้จริงเกิดจากการทำงานด้วยความพอใจ จนเกิดความสุขเมื่อกำลังทำงาน จึงไม่ต้องการความสุขชนิดไหนอีก เงินที่เป็นผลของงานจึงยังเหลืออยู่ ส่วนความสุขที่หลอกลวงนั้น ทำความพอใจให้แก่กิเลสซึ่งไม่รู้จักออมจักพอ เงินจึงไม่มีเหลือ^{๑๔}

ระบบธรรมชีวิตของจรรยาในทศกัณฐกเป็นระบบที่ควรสนใจ นั่นคือ ความมีสติสัมปชัญญะ ในการปฏิบัติหน้าที่ของตนทุกชนิดทุกระดับ ในฐานะเป็นธรรมะที่ช่วยให้รอดทั้งทางกายและทางจิต อยู่อย่างมีความสุขในขณะที่กำลังทำหน้าที่นั้นๆ ไม่ต้องซื้อหาความสุขอย่างอื่น ให้เปลืองเงินและเป็นสิ่งหลอกลวง^{๑๕}

จากความดังกล่าวข้างต้น กล่าวโดยสรุปได้ว่า ธรรมะเป็นระบบปฏิบัติสำหรับทุกๆ ขั้นตอนของชีวิต กล่าวคือ เมื่อจะทำหน้าที่ใดๆ ในชีวิตประจำวัน ก็ทำโดยรู้สึกต่อความจริงว่าหน้าที่คือธรรมะ เพราะหน้าที่เป็นสิ่งที่สามารถกำจัดปัญหาได้ทุกชนิด และนำมาซึ่งผลดีอันพึงปรารถนา กล่าวได้ว่า หน้าที่หรือธรรมะก็คือสิ่งที่ช่วยผู้ปฏิบัติไม่ให้เกิดหลงสู่ความทุกข์ กล่าวได้ว่า การดำเนินชีวิตประจำวันที่จะไม่เป็นทุกข์ก็คือการทำหน้าที่ด้วยการมีธรรมะนั้นเอง

^{๑๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๕, ๖๕.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖, ๖๔.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗.

พุทธทาสภิกขุยังกล่าวถึงการทำหน้าที่ด้วยการมีธรรมะเพิ่มเติมอีกว่า
 ธรรมะ ก็คือหน้าที่ที่ได้กระทำอย่างถูกต้องแก่สถานภาพของผู้ปฏิบัติ ตามกฎของธรรมชาติ
 เพื่อให้เกิดสันติสุขแก่ทุกฝ่าย ทุกกาละเทศะ จึงทำให้งานทุกอย่างขึ้นทุกอนุภาค กลายเป็นธรรมะ
 ด้วยความมีสติสัมปชัญญะ รู้สึกอยู่ว่าหน้าที่คือธรรมะ ปฏิบัติหน้าที่คือปฏิบัติธรรมะ มีธรรมะ
 อยู่ทุกอิริยาบถ ทุกเวลา ทุกสถานที่ ทำงานทุกอย่างได้สนุกเหมือนเล่นกีฬา มีความสุขใน
 ขณะที่ทำงาน ไม่ต้องไปหาสถานเริงรมณ์ อบายมุข หรือ ยาเสพติด^{๑๖}

จากความดังกล่าว สรุปความเห็นได้ว่า ธรรมะคือระบบปฏิบัติที่ถูกต้อง แก่ความเป็น
 มนุษย์ ทุกขั้นตอนแห่งวิวัฒนาการ ตั้งแต่เกิดจนตาย เพื่อประโยชน์ตน และสังคมส่วนรวม มนุษย์
 ในฐานะที่เป็นสิ่งที่มีชีวิต มีหน้าที่ที่จะต้องกระทำ เพื่อความรอดทั้งทางกายและทางจิต ทั้งเพื่อ
 ตนเองและสังคม ดังนั้น เมื่อใดมีการทำหน้าที่ เมื่อนั้นก็คือการปฏิบัติธรรม

๔.๒.๒ อายุตนะกับการดำเนินชีวิตตามหลักอริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔ เป็นระบบการศึกษาที่สมบูรณ์ ที่พุทธทาสภิกขุมุ่งเน้นการสอน ก็เพื่อให้เกิด
 ความรู้ ความเข้าใจ และมีความเห็นที่ถูกต้องต่อสภาพความเป็นจริง เพราะมนุษย์ส่งจิตออกไปยึด
 เหนี่ยวกับอารมณ์ภายนอกทางอายตนะ ทำให้เกิดความคิดปรุงแต่งภายในจิตอยู่ตลอดเวลา เพื่อ
 ตอบสนองอัตตาหรือความยึดมั่นที่ตนมี ด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลง จิตจึงไปยึดเหนี่ยวกับ
 สิ่งที่ตนชอบและคอยผลักดันสิ่งที่ตนไม่ชอบ เกิดความคิดปรุงแต่ง ไปในทางที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์
 กล่าวคือ เกิดความอยากในสิ่งที่ตนต้องการ (ภวตัณหา) ชอบและยึดติดในสภาวะที่ทำให้ตนเป็น
 สุข (ภวตัณหา) ไม่ชอบและเกลียดชังในสภาวะที่ทำให้ตนเป็นทุกข์ (วิภวตัณหา) นั่นเอง

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงอริยสัจ ๔ ที่ถือว่าเป็นหลักการสอนที่สำคัญในเรื่องของความ
 ทุกข์และความดับทุกข์ เพื่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจ และมีความเห็นที่ถูกต้องต่อสภาพความเป็น
 จริง ความว่า

อริยสัจ หรือความจริงอันประเสริฐ มี ๔ ประการ คือ ธรรมชาติที่เกี่ยวกับความทุกข์ เหตุให้
 เกิดความทุกข์ ความดับสนิทของความทุกข์ และทางปฏิบัติให้ถึงความดับสนิทของความทุกข์
 ความจริงอันประเสริฐทั้ง ๔ ประการนี้ คือองค์ธรรมเพื่อความดับทุกข์และพัฒนาบุคคลให้
 เป็นพระอริยะเจ้า

ต้นหาคือ เหตุให้เกิดทุกข์ มี ๓ ประเภทคือ

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑-๓๒.

๑. กามตัณหา ความอยากได้สิ่งที่ตนรักซึ่งหมายถึงรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ
 ธรรมารมณ์ ที่ตนปรารถนา

๒. ภวตัณหา ความอยากเป็นตามที่ตนอยากจะเป็น

๓. วิภวตัณหา ความอยากไม่ให้เป็นอย่างที่ตนไม่ต้องการจะให้

ตัณหาหรือความอยากซึ่งมีเพียง ๓ ประเภทนี้ เป็นเหตุให้สัตว์เกิดความทุกข์ เพราะเป็นเหตุ
 ปัจจัยให้มีการเกิดขึ้นมา เพื่อเผชิญกับความทุกข์ต่างๆ เช่น การแก่ การเจ็บ การตาย และความ
 ทุกข์อื่นๆ อีกทั้งยังเป็นเหตุให้สรรพสัตว์ติดพันอยู่ในสิ่งทั้งปวงอันเป็นที่ตั้งแห่งความอยาก
 และเป็นการทรมานตนเองอยู่ตลอดเวลา ตัณหานี้มีมูลเหตุมาจากอวิชา ซึ่งเป็นภาวะที่
 ปราศจากความรู้ในสิ่งทั้งหลายทั้งปวงเท่าที่เป็นจริง จนกระทั่งเกิดความอยากชนิดใดชนิด
 หนึ่งขึ้นมา

ความดับสนิทของความทุกข์ก็คือ “นิพพาน” คือการดับอวิชาหรือตัณหาทั้ง ๓ ประการ
 นั้นเสียโดยสิ้นเชิง เรียกบุคคลผู้ดับกิเลสดับทุกข์โดยสิ้นเชิงนั้นว่า “พระอรหันต์จีนาสพ” ถ้า
 ยังดับได้ไม่สิ้นเชิง ก็เรียกว่า “พระอนาคามี” และ “พระโสดาบัน” ซึ่งลดหลั่นกันมาตามส่วน
 ของกิเลสที่จะได้ การดับกิเลสเป็นเหตุ การดับทุกข์เป็นผล เพราะเมื่อกิเลสดับไปแล้วทุกข์ก็
 ดับไปด้วย

ทางปฏิบัติให้ถึงความดับสนิทของทุกข์ เรียกว่า “มรรค” ข้อปฏิบัตินี้จำแนกได้เป็นศีล
 สมาธิ ปัญญา ซึ่งรวมเรียกกันว่า “ไตรสิกขา” หรือจำแนกเป็น ๘ เรียกว่า “อริยมรรคมีองค์
 ๘” ประกอบด้วย

๑. สัมมาทิฐิ	ความเห็นชอบ
๒. สัมมาสังกัปปะ	ความดำริชอบ
๓. สัมมาวาจา	การพูดจาชอบ
๔. สัมมากัมมันตะ	การประกอบกิจการงานชอบ
๕. สัมมาอาชีวะ	การเลี้ยงชีวิตชอบ
๖. สัมมาวายามะ	ความพากเพียรชอบ
๗. สัมมาสติ	ความระลึกชอบ
๘. สัมมาสมาธิ	ความตั้งมั่นชอบ

และศีล สมาธิ ปัญญา ๓ อย่างนี้ ย่นลงได้เป็น ๒ คือ ธรรมะและวินัย

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า เรื่องอริยสัจนี้เป็นหลักทั้งหมดเป็นตัวพระพุทธศาสนาทั้งหมด
 และถือว่าเป็นความสมบูรณ์อยู่ในตัวแล้ว คือ แสดงถึงความทุกข์และมูลเหตุแห่งทุกข์ แสดงถึง

ความไม่มีทุกข์และทางให้ถึงความไม่มีทุกข์ ไว้อย่างครบถ้วน โดยได้กล่าวถึงสิ่งนั้นว่ามีอยู่อย่างไร มาจากอะไร เพื่อสิ่งใดและโดยวิธีใด อย่างครบถ้วน^{๑๗}

จากการศึกษาในหัวข้อนี้ กล่าวโดยสรุปได้ว่า อริยสังข์เป็นระบบการศึกษาเพื่อการบริหารชีวิตให้ดำเนินไปอย่างเป็นเหตุเป็นผล ที่ควรนำมาใช้ในหลายๆ ขั้นตอนของชีวิต ทั้งเพื่อป้องกัน แก้ปัญหา และพัฒนาจิตใจเพื่อให้ชีวิตห่างไกลจากความทุกข์ อริยสังข์ ๔ ก็คือความจริงของชีวิต ซึ่งมีอริยสังข์ครบทั้ง ๔ อยู่แล้วในชีวิต กล่าวคือ ทุกข์ก็มีอยู่จริง เหตุให้เกิดทุกข์คือตัณหาที่มีอยู่จริง จุดหมายในการดับทุกข์ก็ดับภายในชีวิตของเราเอง โดยการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ก็คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ ก็ต้องกระทำด้วยตัวเราเองทั้งสิ้น

๔.๒.๓ อายุตนะกับการมีสติในการดำเนินชีวิต

เมื่อกกล่าวถึงองค์ความรู้ใดๆ ที่มนุษย์ชวนขวายแสวงหากันอยู่ คงไม่มีใครมีความรู้ใดสำคัญ เท่ากับความรู้ของสติที่รู้เท่าทันความรู้สึกลึกซึ้งที่เกิดขึ้นกับตนตลอดเวลา เพราะเป็นรากฐานความรู้ทั้งหมดของชีวิต ทั้งที่ถูกต้องและไม่ถูกต้อง คนเรามีทุกข์เกิดขึ้นเพราะไม่เห็นความจริงตามสภาพความเป็นจริง ทันทีที่สัมผัสเหตุการณ์ต่างๆ จิตก็ถูกปรุงแต่งไปตามที่ตนบัญญัติขึ้น เพื่อตอบสนองความต้องการของตนเอง หรือตามที่สังคมบัญญัติขึ้นเพื่อครอบงำจิตใจมนุษย์ ที่เรียกว่า โลกธรรม ๘ และตัดสินใจไปตามสมมติบัญญัติโดยทันที เช่น พอใจหรือไม่พอใจ รักหรือเกลียด นั่นเพราะมนุษย์ตกเป็นทาสสมมติบัญญัติที่มีอิทธิพลครอบงำชีวิตนั่นเอง

พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงผัสสะในฐานะที่เป็นเหตุแห่งความทุกข์ ความว่า

มรดกที่ ๑๓๔ การที่จะเกิดสุขหรือทุกข์ ทำผิดหรือทำถูกนั้น ขึ้นอยู่กับการสัมผัสอารมณ์ ที่มากระทบ ว่าสัมผัสด้วยวิขาหรืออวิขา คือมีสติสัมปชัญญะหรือไม่ ถ้ามีสติสัมปชัญญะ ก็ควบคุมการปรุงแต่งของจิตไว้ได้ในลักษณะที่ไม่เกิดกิเลสและความทุกข์ ถ้าปราศจาก สติสัมปชัญญะก็ตรงกันข้าม^{๑๘}

จากคำกลอนสอนธรรมและมรดกธรรมของพุทธทาสภิกขุข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า ผัสสะเป็นเรื่องสำคัญที่สุดของชีวิตมนุษย์ เพราะเป็นต้นเหตุแห่งความทุกข์และความดับทุกข์ซึ่งถือได้ว่าเป็นความหมายทั้งหมดของชีวิต จึงควรประพฤติปฏิบัติให้ถูกต้องในขณะแห่งผัสสะ กล่าวคือ สัมผัสด้วยวิขาหรือมีสติสัมปชัญญะ ดำรงจิตให้ถูกต้องก็จะไม่เป็นทุกข์ ถ้าดำรงจิตผิดในขณะแห่ง ผัสสะก็จะเป็นทุกข์ ดังนั้น เวลาที่สำคัญที่สุดของชีวิตมนุษย์ก็คือเวลาที่เกิดผัสสะ นั่นเอง

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, ศึกษาธรรมอย่างถูกวิธี ธรรมวิภาค นวกภูมิ, หน้า ๑๐-๑๕.

^{๑๘} พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ขอฝากไว้, หน้า ๗๑.

พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวเป็นคำกลอนสอนธรรมเรื่องผัสสะ ความว่า

ความทุกข์เกิดที่จิต	เพราะทำผัสสะเรื่องผัสสะ
ความทุกข์จะไม่โผล่	ถ้าไม่โง่เรื่องผัสสะ
ความทุกข์เกิดไม่ได้	ถ้าเข้าใจเรื่องผัสสะ ^{๑๙}

นอกจากนี้ พุทธทาสภิกขุยังได้เน้นย้ำความสำคัญของการมีสติสัมปชัญญะในขณะที่เกิดผัสสะว่า

สัญญาตาสำหรับฆราวาสแม้ที่เป็นผู้หญิงและเด็ก ก็มีสติสัมปชัญญะ ไม่ให้เกิดความรู้สึกยึดมั่นถือมั่นในสิ่งใดจนเกิดความรัก โกรธ เกลียด กลัว วิตกกังวล อาลัยอาวรณ์ อิจฉา ริษยา หวง หึง ด้วยอำนาจความรู้สึกเป็นตัวกูของกู

หลักการตามรอยพระอรหันต์ที่ใช้ได้ร่วมกันทั้งสำหรับฆราวาสและบรรพชิต คือการดำรงชีวิตชนิดที่เป็นการขุดเกลากิเลสและบรรเทาความเคยชินที่จะเกิดกิเลส (อนุสัย) อยู่ตลอดเวลา โดยมีสติสัมปชัญญะในขณะที่สัมผัสอารมณ์ ไม่ปล่อยให้ปรุงเป็น โลภะ โทสะ โมหะ ขึ้นมา หรือถ้าปรุงแล้วก็มีสติปิดกั้นการปรุงนั้นเสีย^{๒๐}

จากการศึกษาข้อมูลดังกล่าวข้างต้น สรุปความเห็นได้ว่า การดำเนินชีวิตตามธรรมชาติของมนุษย์นั้น มีการแสวงหาความรู้สึกเป็นสุขและหลีกเลี่ยงความรู้สึกเป็นทุกข์อันมีเหตุมาจากผัสสะอยู่ทุกขณะจิต กล่าวคือ เมื่อมีการผัสสะโดยมีสิ่งเร้าภายนอก ได้แก่ รูป รส กลิ่น เป็นต้น ทำหน้าที่กระตุ้นอนุสัยที่นอนเนื่องอยู่ภายใน เป็นเหตุให้เกิดกิเลสครอบงำจิตใจ จึงเกิดการประมวลผลอันมีเหตุจากสิ่งเร้าที่ออกมาเป็นความรู้สึกที่แตกต่างกันไปในแต่ละบุคคล บ้างก็เกิดความรู้สึกรัก บ้างก็เกิดความรู้สึกเกลียด แม้ประสบกับเหตุการณ์เดียวกันก็ตาม มนุษย์จึงมีความประพฤติและการปฏิบัติที่แตกต่างกันไปแม้อยู่ในบริบทหรือเหตุการณ์เดียวกันก็ตาม

นอกจากนี้ ผู้ศึกษายังมีความเห็นเพิ่มเติมอีกว่า อายุคนะทั้ง ๖ คู่ที่มีอยู่ตามธรรมชาตินี้ ยังเป็นเครื่องมือให้มนุษย์เลือกใช้เพื่อบรรลุต่อความรู้สึกที่ต้องการ กล่าวคือ เพราะเราเกิดความรู้สึกเป็นทุกข์จากการได้ยินด้วยหู เราจึงเปลี่ยนอริยาบทไปสนใจสิ่งเร้าทางอายตนะอื่นๆ เพื่อให้เกิดความรู้สึกเป็นสุขจากการได้เห็นด้วยตา หรือด้านอื่นๆ ที่เหลือก็เช่นเดียวกัน ส่งผลให้จิตใจของมนุษย์จำพูดคำว่าอยู่กับความรู้สึกของตนเอง ด้วยความรู้สึกหลงใหล ยินดี พอใจ และเพลิดเพลินอย่างไม่รู้ตัว การตกเป็นทาสความรู้สึกเป็นสุขหนีทุกข์เช่นนี้ ทำให้มนุษย์ละเลยหน้าที่สำคัญของ

^{๑๙} พุทธทาสภิกขุ, *ผัสสะสิ่งที่ต้องรู้จักและควบคุม*, (กรุงเทพมหานคร : มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๔.

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ, *มรดกที่ขอฟากไว้*, หน้า ๒๐.

อายตนะที่มีอยู่เพื่อเป็นคุณต่อชีวิต ละเลยที่จะฝึกฝนการมีสติสัมปชัญญะเพื่อควบคุมอายตนะให้ทำหน้าที่ได้อย่างถูกต้อง และนำชีวิตไปสู่จุดมุ่งหมายที่แท้จริง

สติจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง ในการตามรู้รู้ทันความคิด ให้เกิดความรู้แจ้งเห็นจริง มนุษย์ผู้มีสติสัมปชัญญะสมบูรณ์จะสามารถเผชิญชีวิตได้ด้วยความเป็นปกติ เป็นมนุษย์ผู้มีใจสูง มีสติปัญญาซึ่งแตกต่างจากสัตว์อื่นๆ ทั้งปวง ไม่หวาดผวา หวั่นไหว ตื่นเต้น ตระหนกตกใจกลัว หรือลุ่มหลงมัวเมา สนุกสนานไปวันๆ ไม่ปล่อยชีวิตให้ร่วงโรยไปโดยไร้ประโยชน์เยี่ยงสัตว์อื่นๆ ซึ่งสามารถกิน นอน สืบพันธุ์ได้ไม่ต่างจากคนเรานั้น เพราะมนุษย์เป็นสัตว์ที่สามารถพัฒนาจิต พัฒนาตนเองได้ สติสัมปชัญญะ เป็นสิ่งที่สำคัญที่สุดในชีวิตมนุษย์ หากขาดสติแล้วย่อมกระทำการใดๆ ด้วยความประมาท ส่งผลให้เกิดความทุกข์จากความผิดพลาดและความสูญเสีย พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงความสำคัญของสติไว้ว่า “คนที่ประมาท แม้มีชีวิตอยู่ก็เหมือนคนที่ตายแล้ว”^{๒๑}

จิตมนุษย์ที่ไม่มีสติสัมปชัญญะกำกับจะตกเป็นทาสของความคิด คือถูกความคิดครอบงำแปรเปลี่ยนไปตามอำนาจของความเป็นโลภ ความโกรธ ความหลง ทำให้เกิดความเร่าร้อน กระทบกระวายเป็น และเกิดความเครียดขึ้นภายในจิตใจของตนเอง ชีวิตจึงดำเนินไปด้วยความทุกข์ไม่ว่างเว้นนั้น เพราะจิตเกิดความหลงความไม่รู้ จึงคิดในอุปาทานคือความยึดมั่นถือมั่น อันเป็นเหตุให้จิตเศร้าหมอง พุทธทาสภิกขุกล่าวว่

มนุษย์มีปัญหายุ่งยากลำบากเพราะความยึดมั่นถือมั่นในสมมติบัญญัติ ความมุ่งหมายของธรรมะในพระพุทธศาสนา ก็เพื่อทำลายสมมติบัญญัติ เพื่อให้ความยึดมั่นถือมั่น ไม่มีที่ตั้ง ไม่มีที่อาศัย วิธีนี้ลึกซึ้งซึ่งแยกคาง เป็นความคิดสูงสุดของมนุษย์ เป็นยอดสุดของวัฒนธรรมทางจิต^{๒๒}

ผู้ศึกษามีความเห็นว่ ความทุกข์ของมนุษย์อันเกิดจากความยึดมั่นถือมั่นนี้ ครอบงำชีวิตสัตว์ทั้งหลายในลักษณะที่เป็นสมมติบัญญัติหรือนามธรรม ก่อให้เกิดความรู้สึกลึกซึ้งขึ้นภายในจิตใจ มนุษย์จึงแสดงพฤติกรรมไปตามความรู้สึกลึกซึ้งนั้น ดังนั้น พฤติกรรมของมนุษย์จึงเป็นกลไกที่ขับเคลื่อนจากอำนาจภายในจิตใจของมนุษย์ เป็นเหตุปัจจัยสำคัญอย่างยิ่งนอกเหนือจากเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ อันส่งผลโยงใยต่อสรรพสิ่งทั้งปวง โดยมีอายตนะทำหน้าที่เป็นสื่อเชื่อมต่อกันให้เกิดการสื่อสารถึงกัน

^{๒๑} คุรายละเอียดยใน พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๒๑/๓๑.

^{๒๒} พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม, รวบรวม-เรียบเรียงโดย ธรรมปราโมทย์, หน้า

แนวทางปฏิบัติเพื่อป้องกันความทุกข์

พุทธทาสภิกขุ ได้สอนแนวทางปฏิบัติเพื่อป้องกันความทุกข์ ความว่า

การปฏิบัติในโอกาสอย่างแรก คือ ในขณะที่ปกติไม่มีอารมณ์มากระทบ หลักอันนี้จะต้องนำเอามาใช้กับชีวิตประจำวันของเรา จะกิน อยู่ นั่ง นอน ยืน เดิน บริโภค ใช้สอย แสวงหา ทำอะไรต่างๆ เหล่านี้ ต้องมีสติปัญญาเพียงพอที่จะไม่ให้เกิดความรู้สึกว่า เรามีอยู่ เราเป็นผู้ทำ ผู้กิน ผู้เดิน ผู้นั่ง ผู้นอน ผู้บริโภคใช้สอย นี้เรียกว่า ทำให้มันวางจากตัวเราอยู่เสมอ ให้เป็นปกติ เป็นอยู่ด้วยความรู้สึกที่ว่า ไม่มีอะไร การปฏิบัติธรรมสามารถจัดทำพร้อมกันไปได้กับการทำ การงานหรือการเคลื่อนไหวในการงานประจำวันนั่นเอง เป็นการปฏิบัติธรรมอย่างสูงยิ่งไปเลย ไม่ต้องแยกจากกัน ขอแต่ให้มีสติสัมปชัญญะอย่างนี้อยู่ งานได้ผลดีด้วย ไม่ผิดพลาดด้วย และธรรมะก็เจริญก้าวหน้าอย่างยิ่ง พร้อมกันไปในตัวการงานนั้นด้วย นี้เรียกว่าเป็นอยู่ตามปกติ

การปฏิบัติในโอกาสที่สอง คือ ในขณะที่อารมณ์มากระทบ หมายความว่าเมื่อมีรูป เสียง กลิ่น รสสัมผัสมากระทบที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ หวัง เหล่านี้ จะต้องปฏิบัติในลักษณะที่ทำให้ผัสสะหยุดอยู่ที่ผัสสะ ให้เวทนาหยุดอยู่ที่เวทนา อย่างนี้เป็นต้น ที่ว่ามีกระทบแล้วหยุดอยู่ที่ผัสสะนี้มันเป็นขั้นดีเลิศ ถ้าขั้นธรรมดา ก็เลยไปถึงเวทนา แล้วหยุดอยู่ที่เวทนา อย่าปรุงเป็นตัณหาอุปทาน เป็นตัวกู เป็นของกูขึ้นมา พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่าเมื่อเห็นรูปสักว่าเห็น ดมกลิ่นสักว่าดม ลิ้มรสสักว่าลิ้ม สัมผัสสักว่าสัมผัสนี้ก็มีอยู่ถ้าทำได้อย่างนี้ตัวเธอไม่มี คือตัวกูไม่เกิด แล้วก็เป็นที่สุดทุกข์คือว่างอยู่เรื่อย

การปฏิบัติในโอกาสที่สาม คือ ในขณะที่จะดับจิต เมื่อจะต้องดับจิตลงไปจริงๆ แล้ว ก็ให้ฟื้นความรู้สึกที่ว่า ไม่มีอะไรที่ไหนหมดทุกหนทุกแห่งนั้น ให้มาอยู่ที่จิตใจในเวลาที่จะดับจิตนั้น มันจะนิพพานไปแต่ก็ไม่มีทางที่จะหลีกเลี่ยง ให้ร่างกายกับจิตใจมันดับลงไปด้วยความรู้สึกที่ว่า ไม่มีอะไรที่ไหน แล้วจะบรรลุนิพพานได้ในตัวมันเอง^{๒๓}

ผู้ศึกษามีความเห็นว่าการปฏิบัติที่ถูกต้อง คือการมีชีวิตอยู่อย่างถูกต้อง หรือการเป็นอยู่ที่ชอบ การเป็นอยู่ที่ชอบนั้น ก็คือการเป็นอยู่ที่สามารถทำลายอวิชชาเสียได้ด้วยวิชา คือการเป็นอยู่ที่ทำลายความโง่เสียได้ด้วยความรู้ คือการมีสติอยู่ตลอดเวลา และโดยเฉพาะอย่างยิ่งมีสติเมื่อมีอารมณ์มากระทบ นั่นเอง

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๗-๒๔๖.

๔.๒.๔ อายตนะกับการดำเนินชีวิตท่ามกลางโลกธรรม

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “โลกธรรม ๘ ถูกบัญญัติขึ้นในลักษณะที่ใกล้ชิดกับความรู้สึกหรือความเป็นอยู่อย่างคนธรรมดาสามัญ เป็นอารมณ์ภายนอกที่จะมากระทบใจ ทำให้เกิดการหวั่นไหวและเป็นทุกข์อยู่ในตัวความหวั่นไหวนั่นเอง”^{๒๔}

พุทธทาสภิกขุได้อธิบายในเรื่องโลกธรรม ๘ ความว่า

โลกธรรม ๘ เป็นสิ่งประจำโลกที่กำลังครอบงำสัตว์โลกอยู่ สัตว์โลกที่เป็นชั้นสามัญย่อมปั่นป่วนไปตามโลกธรรมนั้น ซึ่งเมื่อมองดูด้วยกฎเกณฑ์ของธรรมะแล้ว ถือว่าเป็นความทุกข์โดยแท้ ต่อเมื่อจิตใจไม่หวั่นไหวไปตามโลกธรรมนั้นจึงอยู่กันเป็นผาสุก เมื่อโลกธรรมเป็นสิ่งที่ต้องอยู่ในโลกอย่างที่จะหลีกเลี่ยงไม่ได้ วิถีปฏิบัติกับมัน จึงอยู่ที่การรู้จักทำจิตใจให้อยู่นอกเหนือจากการครอบงำของโลกธรรมนั้นๆ โลกธรรมทั้ง ๘ นั้น คือ

- ๑.ลาภ ความเป็นผู้มีลาภ
- ๒.อลาภ ความเป็นผู้ไม่ลาภหรือได้สิ่งที่ไม่เป็นลาภ
- ๓.ยศ ความเป็นผู้มียศ
- ๔.อยศ ความเป็นผู้ไม่มียศ หรือความเสื่อมจากยศ
- ๕.นิทานา ความถูกนิทานา
- ๖.ปลังสา ความได้รับการสรรเสริญ
- ๗.สุขัง ความสุข
- ๘.ทุกข์ัง ความทุกข์ยากลำบาก

วิถีปฏิบัติเกี่ยวกับโลกธรรมก็คือ การพิจารณาให้เห็นชัดว่าสิ่งเหล่านี้ทั้งหมดไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ทำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้เข้าไปยึดถือว่ายั่งยืน ว่าสุข ว่าเรา ว่าของเรา แต่ไม่อาจจะทำให้เกิดทุกข์แก่ผู้ที่ไม่ยึดถือ จึงพยายามที่จะไม่ยึดถือด้วยการไม่ยินดียินร้ายในสิ่งเหล่านี้ และพยายามทำลายความยึดถือโดยสิ้นเชิง ด้วยการพิจารณาให้เห็นความจริงดังกล่าวแล้ว จนกระทั่งไม่ต้องระมัดระวัง ก็ไม่ยินดีในส่วนที่ชวนให้ยินดี ไม่ยินร้ายในส่วนที่ชวนให้ยินร้ายได้เป็นปรกติ ความมีลาภ ความมียศ ความสรรเสริญ และความสุข ทั้ง ๔ นี้เป็นโลกธรรมฝ่ายที่ชวนให้เกิดความยินดี อีก ๔ อย่างที่ตรงกันข้าม เป็นฝ่ายที่ชวนให้เกิดความยินร้าย ผู้ที่เอาใจใส่พิจารณาในความไม่เที่ยงเป็นต้น ในโลกธรรมอยู่เสมอ มีทางที่จะเอาชนะโลกธรรมได้โดยง่าย ผู้ที่คิดว่าเมื่อโลกธรรมเกิดขึ้น ตนจะหักห้ามใจได้นั้น ชื่อว่าตกอยู่ในฐานะแห่งผู้ประมาท

^{๒๔} พุทธทาสภิกขุ, ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี ธรรมวิภาค นวกภูมิ, หน้า ๖๑.

โลกธรรมทั้ง ๘ นี้เป็นตัวอย่างของสิ่งที่เป็นทางมาแห่งความทุกข์ในอีกลักษณะหนึ่งต่อจากสิ่งซึ่งเป็นสภาวะธรรมดาโดยตรง มีขั้นและธาตุเป็นต้น แต่ก็พึงทราบว่าจะสรุปรวมลงได้ในขั้นและธาตุนั้น เพราะว่าสิ่งที่เป็นภายนอกเหล่านี้ จะเป็นความทุกข์ขึ้นมาได้ก็ต่อเมื่อมีความเกี่ยวข้องกันกับจิตใจ จนสำเร็จเป็นความคิด เป็นเวทนา กระทั่งเป็นปัญหาอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นประจำ พวกที่ชวนให้ยินดีเรียกว่า “อิฏฐารมณ์” คือชวนให้เกิดความดีใจ พวกที่ชวนให้ยินร้ายเรียกว่า “อนิฏฐารมณ์” ทั้งหมดนี้เรียกว่า “ธรรมเป็นที่เกิดหรือเป็นที่ตั้งแห่งความทุกข์” ตัวอย่างเช่น นามรูป หรือขั้นห้า ตามปรกติธรรมดาก็มีใจตัวกิเลสหรือตัวทุกข์ ต่อเมื่อมีอุปาทานเข้าไปเกี่ยวข้อง จึงเกิดกิเลสหรือเกิดความทุกข์ จึงถือว่านามรูปนี้เป็นที่เกิดหรือที่งอกงามของความทุกข์ในเมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมมูล เหมือนแผ่นดินเป็นที่เกิดแห่งพืชต่างๆ ฉะนั้นใดก็ฉนั้น^{๒๕}

ผู้ศึกษามีความเห็น ว่า โลกธรรมซึ่งมี ๔ คู่ ๘ ประการ คือ ได้ลาภ-เสื่อมลาภ ได้ยศ-เสื่อมยศ สรรเสริญ-นินทา สุข-ทุกข์ นี้ก่อให้เกิดความโลภ อยากได้มาครอบครองมากขึ้น ความโกรธ ความเคืองแค้นเมื่อมีอุปสรรคขัดขวาง เมื่อไม่ได้ในสิ่งที่เรียกกันว่า เครื่องวัดความสำเร็จเหล่านั้น มีแต่ความหลงใหลลงมลายในวัตถุนิยมเหล่านั้น ทั้งนี้ เป็นเพราะต้องการสุขในสิ่งที่เรียกว่า อามิสสุข (สุขที่ต้องอิงอาศัยสรรหาสิ่งภายนอกมาประกอบให้เกิดสุข ตรงกันข้ามกับ นิรามิสสุข ซึ่งเป็นสุขที่เกิดขึ้นเองจากภายในจิต โดยไม่ต้องอิงอาศัยวัตถุหรือสิ่งภายนอกให้เกิดสุข) ผลปรากฏว่า แม้จะได้มาซึ่งความสะดวกสบาย ความมีหน้ามีตาได้รับการยกย่องสรรเสริญ แต่จิตใจกลับตกต่ำลง มีแต่ความเครียด ความทุกข์ ที่จะต้องคอยขวนขวายหาวัตถุสิ่งของและ โลกธรรมเหล่านั้นมาเพิ่มเติมปรนเปรอตอบสนองความต้องการของตน ไม่มีที่สิ้นสุด ครั้นเมื่อหามาไม่ได้ตั้งใจ ก็เกิดโรคทางจิต วิตุนานขึ้น จิตใจซึมเศร้าหดหู่ เป็นทุกข์ แม้จะได้มาแล้วก็ต้องคอยทำนุถนอมรักษา ไม่ให้สูญหายหรือชำรุด ยิ่งมีมากยิ่งทุกข์มาก แม้แต่สิ่งของไม่มีชีวิต ก็ต้องเอาใจของเราไปครองไว้ (ประดุจดังเป็นสิ่งที่มีชีวิต) เพราะต้องขยับขอบเขตของความเหนียวควบคุมรักษาไว้ให้คงสถานภาพเดิมไว้ไม่ให้เปลี่ยนแปลง โดยปรมัตตสังจะแล้ว สิ่งเหล่านี้ไม่อาจถูกควบคุมไว้ได้อำนาจของตนให้คงทนถาวรอยู่ได้ตลอดกาล ล้วนเปลี่ยนแปลงไปตามกฎพระไตรลักษณ์ แห่งอนิจจัง ทุกขัง และ อนัตตา

๔.๒.๕ อายตนะกับการดำเนินชีวิตโดยไม่ยึดมั่นถือมั่น

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า “ตัวกู-ของกู” เป็นต้นเหตุที่แท้จริงของความทุกข์ เบญจขันธ์ที่ประกอบอยู่ด้วยอุปาทานคือตัวทุกข์ เรื่องนี้เป็นหลักที่มุ่งหมายในการสอนของพระพุทธศาสนา เพื่อให้มีความเห็นที่ถูกต้อง และคลายความยึดมั่นถือมั่นนั้นให้ได้ ใจความสำคัญมีอยู่ว่า เบญจขันธ์

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒.

คือร่างกายและจิตใจของคนเราที่กำลังถูกอุปาทานว่า ตัวกู-ของกู เข้าถึงอยู่เท่านั้นจึงจะเป็นเบญจขันธ์ที่เป็นทุกข์ ท่านได้กล่าวถึงการเกิดขึ้นและลักษณะการดับของตัวกู-ของกู ความว่า

(ก) การเกิดขึ้นของตัวกู-ของกู

เมื่อบุคคลกำลังเสวยอารมณ์ร้ายอยู่ คือไม่ถูกใจ ก็เกิดความรู้สึกว่า ‘ตัวกู’ เป็นอย่างนั้น อย่างนี้ หรือตัวกูที่ร้ายไปตามอารมณ์ ส่วนในขณะที่เสวยอารมณ์ดีนั้น ก็มีความรู้สึกที่ตัวกูเป็นอย่างนั้น ตัวกูเป็นอย่างนี้ ไปตามเรื่องของการเสวยอารมณ์ดี อารมณ์ทุกชนิดเป็นเหตุให้เกิด ตัวกู ได้เท่ากันเสมอ แล้วสิ่งที่เป็นอารมณ์ดีหรือร้ายนั้น ก็เป็นของกูได้โดยเท่ากัน เมื่อมีความรู้สึกเป็นตัวกู เป็นของกู เกิดขึ้นมาอย่างเต็มรูปเช่นนี้แล้ว ก็นับว่าเรื่องนั้นได้เป็นไปถึงที่สุดแล้วสำหรับสิ่งที่เรียกว่า การเกิดหรือชาติ และหลังจากนั้นก็คือสิ่งที่เรียกว่า ความทุกข์ จะต้องตามมาตามสมควรแก่กรณี เพราะอวิชชามีอยู่ อารมณ์ทั้งหลายจึงได้เกิดมีความหมายขึ้นมา จิตที่ประกอบอยู่ด้วยอวิชชา ย่อมยึดถือเอาความหมายนั้นๆ มาปรุงเป็นความรู้สึกที่เป็น ตัวกู-ของกู เกี่ยวเนื่องกับอารมณ์นั้นๆ ขึ้นมาอย่างเต็มรูป^{๒๖}

(ข) ลักษณะของการดับ ตัวกู-ของกู

๑. ตทังควิมุตติ การไม่ปรากฏของ ตัวกู อย่างที่หนึ่ง ซึ่งมีได้ด้วยอำนาจของการประจวบเหมาะนั้น ไม่ชวนให้เกิดความคิดนึกอะไร ไม่มาทำให้เกิดความรู้สึกที่เป็นตัวกู-ของกู อยู่ได้เป็นระยะเวลาหนึ่ง นานตลอดเวลาที่ความรู้สึกสลดสังเวช เป็นต้น มีอยู่ หรือจิตยังว่างอยู่ก็ตาม ลักษณะเช่นนี้มีได้เป็นได้ในคนธรรมดาสามัญทุกๆ ไป แม้ด้วยความไม่ตั้งใจ และจะเป็นได้มากเป็นพิเศษสำหรับผู้ที่เลือกอยู่ในที่ๆ เหมาะสม มีสิ่งแวดล้อมหรือมีการสมาคมกับบุคคลที่เหมาะสม หรือแม้แต่ดินฟ้าอากาศที่เหมาะสม ซึ่งพอจะเรียกได้สั้นๆ ว่า เป็นสัปปายะทางจิตนั่นเอง อาการอย่างนี้พอจะเรียกได้ว่าตทังควิมุตติ คือการพ้นไปจากอำนาจของตัวกู-ของกู ด้วยอำนาจของสิ่งที่บังเอิญประจวบเหมาะ

๒. วิกขัมภณวิมุตติ ความดับแห่ง ตัวกู อย่างที่สอง ซึ่งเป็นไปด้วยอำนาจของการประพฤติ หรือการกระทำทางจิต (ซึ่งไม่ใช่ทางปัญญา) นั้น หมายถึงขณะนั้น มีการทำจิตให้ติดอยู่กับอารมณ์ของสมาธิอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามแบบของการทำสมาธิ ซึ่งมีอยู่มากมาย จิตที่กำลังอยู่ในสถานะเปรียบเหมือนกับวัวที่ถูกผูกติดอยู่กับแอก คืออารมณ์ของสมาธิ ไม่มีโอกาสที่จะหนีไปหาอารมณ์อื่นได้ตามที่มันชอบ ความรู้สึกที่ตัวกู-ของกู จึงไม่อาจเกิดขึ้นได้ในขณะนั้น ความว่างจากตัวกู-ของกู ในลักษณะเช่นนี้ เราจะเห็นได้ชัดว่าไม่ใช่เป็นไปโดยบังเอิญ แต่เป็นไปโดยอาศัยการ

^{๒๖} พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม, รวบรวม-เรียบเรียงโดย ธรรมปราโมทย์, หน้า ๒๒๑.

กระทำเอาจริงเอาจัง โดยวิธีที่จะเหนี่ยวรั้งจิตใจไว้ในอารมณ์ที่บริสุทธิ์ คืออารมณ์ล้วนๆ ที่ไม่เป็นที่เกิดแห่งตัวกู ดังกล่าวแล้ว และแม้ว่าอารมณ์ในที่นี้ จะนำซึ่งความรู้สึกที่เป็น ตัวกู-ของกูบ้าง ในเมื่อผลออกไปยึดถือเข้า ก็จะเป็นไปแต่ในทางที่ดี คือเป็นตัวกู-ของกูฝ่ายดี ยังไม่มีอันตรายแต่ประการใด แล้วยังมีทางที่จะทำลายให้จางหายไปด้วยการปฏิบัติสมาธิที่ถูกต้องได้

๓. สมุจเฉทวิมุตติ สำหรับความดับตัวกูอย่างที่สอง คือด้วยการกระทำทางปัญญานั่น หมายถึงอุบายที่แยบคายไปกว่านั้นมาก และไม่ใช่ว่าการกระทำที่บีบบังคับโดยตรง แต่เป็นการกระทำที่เรียกว่า เป็นการถอนรากเหง้าขึ้นมาทำลาย เสียโดยสิ้นเชิง ตัวอย่างสำหรับการเปรียบเทียบให้เห็นเพื่อความเข้าใจชัด เช่น ในการทำลายหญ้าคา ถ้าเอามีดเอาพร้ามาฟาดอย่างผิวเผิน หญ้าคาก็หายหน้าไปพักหนึ่ง แล้วก็งอกขึ้นมาอีก หรือถ้าเอาอะโรมาทาบปิดไว้ หญ้าคาก็หายหน้าไปเหมือนกัน แต่เมื่อเอาของทาบปิดออกเสียแล้ว หญ้าคาก็จะกลับปรากฏอีกในโอกาสหนึ่ง แต่ก็ยังมีผลนานกว่าวิธีที่ ๑ ถ้าขุดหญ้าคาเผาเสียให้หมด การหายไปของหญ้าคาก็เป็นการถาวร เมื่อเราสมมติว่า ตัวกู-ของกูเป็นตัวกู-ของกู การปฏิบัติอย่างนี้ ๓ ซึ่งเป็นไปในทางปัญญานั้น ก็เหมือนกันกับการขุดรากหญ้าคาขึ้นมาทำลายเสียด้วยการเผา เป็นต้นนั่นเอง^{๒๗}

(ค) หลักของการดับ ตัวกู-ของกู

การปฏิบัติเพียงเท่าที่จะไม่ให้เกิดความรู้สึกว่า ตัวกู-ของกูขึ้นมาได้นี้แหละคือการปฏิบัติทั้งหมดทั้งสิ้นในพระพุทธศาสนา ซึ่งจะจำแนกเป็นศีล สมาธิ ปัญญา เป็นอริยมรรคมีองค์แปด เป็นปฏิจกสมุปปาท หรือเป็นอะไรๆ ก็ตาม ออกไปได้อย่างครบถ้วน และยังไปกว่านั้นอีกก็คือ ในความดับไปแห่งตัวกู-ของกู นั่นเอง ย่อมมีความเป็น พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ หรือมรรคผลนิพพาน ซึ่งเป็นผลของการปฏิบัติทั้งหมด รวมอยู่ในนั้นแล้วอย่างครบถ้วน

วิธีปฏิบัติที่ลึกลับที่สุดแบ่งออกเป็น ๒ ระยะ คือระยะที่เป็นอยู่ตามปกติ ยังไม่มีอารมณ์ใดๆ มากกระทบอย่างหนึ่ง และระยะที่มีอารมณ์มากกระทบทางตาเข้าแล้ว เป็นต้น ทั้งสองระยะนี้ย่อมเกี่ยวเนื่องกัน กล่าวคือการปฏิบัติในระยะที่ยังไม่มีอารมณ์มากกระทบนั้น ก็เป็นการปฏิบัติที่อยู่ในรูปของการเตรียมตัว ที่พร้อมจะเผชิญกับอารมณ์ที่มากกระทบนั่นเอง ครั้นอารมณ์มากกระทบเข้าจริงๆ ก็เป็นการปฏิบัติที่ใช้ความรู้ความชำนาญที่เตรียมไว้แล้วนั้น โดยผ่านทางสติสัมปชัญญะ เมื่อเผชิญกับอารมณ์นั้นๆ ดังนั้น หลักเกณฑ์ที่เป็นใจความสำคัญของการปฏิบัติทั้งสองระยะ ก็กลายเป็นของสิ่งเดียวกันอีก คือมีใจความสำคัญรวมอยู่ที่ความรู้โดยประจักษ์ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่น โดยความเป็นตัวตนหรือของตน หรือของใครก็ตาม^{๒๘}

^{๒๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๒-๒๒๔.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๔-๒๒๕.

การปฏิบัติทั้งหมดสรุปรวมลงในการปฏิบัติ เพื่อไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นสิ่งใดเลย ก็เพื่อจะดับเสียซึ่งความรู้สึกว่า ตัวกู-ของกู นั้นเอง หรือเพื่อจะดับค้นหาเสีย ไม่ให้ค้นหาเกิดขึ้นในเวทนา อันมีมูลมาจากอารมณ์ที่มากระทบนั้น เพื่อไม่ให้เกิดอุปาทานต่อไปว่า ตัวกู-ของกู นั้นเอง ดังนั้นมนุษย์จึงต้องเจริญจิตภาวนา ปฏิบัติตนให้พร้อมด้วย ศีล สมาธิ ปัญญา ใจความสำคัญของการปฏิบัติคือ ไม่ทำให้อารมณ์นั้นมีอิทธิพลขึ้นมาครอบงำจิตใจของตน ให้การเห็นเป็นแต่สักว่าเห็น เป็นต้น ไม่ให้การเห็นนั้นปรุงจนเกิดความรู้สึกรักหรือชัง หรือเป็นสุขหรือทุกข์ขเวทนาขึ้นมาขึ้นมานั้นเอง เรียกสั้นๆ ว่าไม่ให้ปรุงเป็นเวทนาขึ้นมา ให้เป็นสักแต่ว่าการเห็น แล้วก็หยุดไปหรือดับไป แล้วกลายรูปไปเป็นสติปัญญาเกิดขึ้นมาแทน^{๒๕}

จากคำสอนดังกล่าวนี้ ผู้ศึกษามีความเห็น ว่า ตัวตนก็คือสิ่งที่สร้างขึ้นจากจิตที่มีความหลงความไม่รู้ จึงสร้างสมมติบัญญัติขึ้นมา เพื่อเป็นที่ตั้งในการตอบสนองตามที่เราพอใจหรือไม่พอใจ อันได้แก่โลกธรรมทั้ง ๘ นั้นเอง เมื่ออายตนะไม่มีสติปัญญาคุ้มครอง จิตก็เป็นทุกข์เพราะความหลงไปตามโลกที่ครอบงำด้วยโลกธรรมทั้ง ๘ ประการ ส่งผลให้เกิดความทุกข์ ดังนั้น การที่เราดำเนินชีวิตด้วยความประมาท คือขาดสติคุ้มครองอายตนะ จึงส่งผลอย่างมากต่อความเป็นไปของชีวิตทุกๆ ขณะจิต ดำเนินชีวิตไปโดยไม่รู้เท่าทันความคิดที่คอยปรุงแต่ง จิตใจจะแปรเปลี่ยนไปตามความคิด ตามอำนาจความโลภ ความโกรธ และความหลง จิตมนุษย์จึงเต็มไปด้วยสภาวะต่างๆ มากมาย อันมีสาเหตุมาจากจิตที่มีความหลงปรุงแต่งตัวกูของกูอยู่ภายในจิตใจ เพื่อตอบสนองต่อความรู้สึกที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป อยู่ภายในจิตใจของเราเองทั้งสิ้น

นอกจากนี้ พุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวถึงตัวตนอันถูกปรุงแต่งขึ้นมา ความว่า
ตัวตนว่าเป็นเพียงมายา เป็นเพียงความรู้สึกที่เกิดขึ้นในใจ อันปรุงแต่งขึ้นมาจากค้นหาหรือความอยาก ด้วยอำนาจวิชา ที่เกิดขึ้นในจิตโดยธรรมชาติอัตโนมัติ เป็นเพียงความรู้สึกผิดๆ ของสิ่งที่เรียกว่า อุปาทาน อันเกิดมาจากค้นหา มิได้เป็นตัวตนอันแท้จริง เป็นเพียงความรู้สึกกลมๆ แล้งๆ แต่ก็มีคามเข้มข้น จนผู้รู้สึก รู้สึกว่า เป็นตัวตน^{๒๖}

ผู้ศึกษามีความเห็น ว่า มนุษย์นั้นเป็นสัตว์ประเสริฐ คือจิตมนุษย์นั้นสามารถพัฒนาจิตใจให้สมบูรณ์หรือเป็นมนุษย์ที่มีจิตใจสูงได้ ด้วยการมีสติ มีศีล สมาธิและปัญญา เมื่อสามารถทำจิตใจให้ว่างจากความโลภ ความโกรธ ความหลง ได้แล้ว จิตจะเปลี่ยนสภาพเป็นอริยบุคคล (มีพระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์) เป็นผู้ดำเนินชีวิตอยู่อย่างมีสติสัมปชัญญะ มีปัญญา

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒๕-๒๒๖.

^{๒๖} พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ขอฟากไว้, หน้า ๑๐.

เป็นผู้ห่างไกลจากความทุกข์คอบรรเทา มนุษย์มีความแตกต่างจากสัตว์คือสามารถอบรมเพื่อพัฒนาจิตใจให้มีสติปัญญา และใช้สติปัญญานั้นมาควบคุมสัญชาตญาณได้ ยิ่งไปกว่านั้นมนุษย์ยังสามารถเห็นลึกลงไปถึงจิตใจของตน ตลอดถึงเห็นความคิดของตนเองได้อีกด้วย จนถึงขั้นสูงสุดว่าแม้จิตใจนี้ไม่ใช่ตนหรือของของตน เป็นเพียงมายภาพ ที่ธรรมชาติสร้างขึ้นมามีเป็นอิตตาตัวตน เพื่อสะดวกต่อการตอบสนองต่อสิ่งแวดล้อม

๔.๒.๖ อายตนะการดำเนินชีวิตตามหลักอริยมรรคทุกขั้นตอน

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า มรรคมีองค์แปดนี้ย่นรวมกันแล้ว คงเหลือเพียงสาม ได้แก่ สติ สมาธิ ปัญญา องค์ทั้งแปดรวมกันเป็นแรงเดียว เราเรียกว่า มรรค เพราะฉะนั้น สติ สมาธิ ปัญญา เมื่อรวมเป็นแรงเดียวกันก็คือมรรคนั่นเอง

ศึกษาสามแห่งองค์มรรค : สติ สมาธิ ปัญญา

(ก) ปัญญาศึกษา

๑. ความเข้าใจถูกต้อง ย่อมต้องการใช้ในกิจการทั่วไปทุกประเภท ทั้งฝ่ายโลกและธรรม แต่สำหรับฝ่ายธรรมเฉพาะขั้นสูง อันเกี่ยวกับการเห็นทุกข์หรืออาสวะ ซึ่งจัดเป็นการเห็นอริยสัจนั้น ย่อมต้องการการฝึกฝนอยู่อย่างจริงจังจึงเป็นพิเศษ ต้องมีสมาธิหรือความตั้งใจมั่นชอบเป็นเครื่องหนุนส่ง เพื่อให้แหลมคม มีกำลังยิ่งขึ้นเป็นลำดับและเร็วเข้า พระองค์ได้สอนให้สาวกหลีกเลี่ยงจากความคลุกคลี ออกหาความสงบ ตั้งหน้าตั้งตาทำ ด้วยการพยายามสุดที่บุรุษจะพยายามได้ เพราะเป็นขี้นำทางแห่งข้ออื่น จึงเป็นข้อแรก

๒. ความใฝ่ใจถูกต้อง คือคิดหาทางออกไปจากทุกข์ ตามกฎแห่งเหตุและผลที่เห็นชอบมาแล้วในขั้นต้นนั่นเอง ตั้งต้นการใส่ใจที่โน้มไปในทางออกบวช การไม่เพ่งร้าย การไม่ทำทุกข์ให้แก่ผู้อื่นแม้เพราะผลอ รวมทั้งความใฝ่ใจถูกต้องทุกๆ อย่าง ที่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น จากสิ่งที่มนุษย์ไม่พึงประสงค์ จัดเป็นข้อสอง

ทั้งสององค์นี้จัดเป็นพวกปัญญา ที่เรียกว่า ปัญญาศึกษา

(ข) สติศึกษา

๓. การพูดจาถูกต้อง

๔. การกระทำถูกต้อง

๕ การดำรงชีพถูกต้อง เหล่านี้เป็นสิ่งที่เห็นได้ชัดเจนว่า จำเป็นสำหรับสมาคมแห่งมนุษย์เพียงไร จะเป็นผู้ดำเนินตนไปตามโลก (โลกิยะ) หรือตามธรรมที่จะข้ามพ้นจากโลก (ผู้โลกุตตระ) ก็ล้วนแต่ต้องการอย่างจำเป็นเท่ากันแม้จะแตกต่างกัน ก็เพียงการสูงต่ำกว่ากันในระหว่างขั้น

หรือเพศแห่งบุคคล เช่น ฆราวาสก็เป็นอย่างหนึ่ง บรรพชิตก็เป็นอย่างหนึ่ง แต่ความมุ่งหมายอย่างเดียวกัน

ทั้งสามองค์นี้จัดเป็นพวกศีล เรียกว่า ศีลสิกขา เป็นสิ่งที่โดยมากมักมีมาได้ ตั้งแต่มนุษย์เริ่มรู้จักความเป็นผู้ใหญ่และไม่ยาก คนธรรมดาที่ยังไม่ได้ดำเนินในมรรค ก็มีองค์มรรคในส่วนนี้แล้ว โดยมาก เมื่อเขาหมุ่นมาดำเนินในมรรค จึงมักมีที่จะต้องทำเพิ่มเติมเพียง ๕ องค์เท่านั้น

(ค) สมาธิสิกขา

๖. ความพากเพียรถูกต้อง นี่เป็นส่วนใจที่บากบั่น ในอันที่จะก้าวหน้าไม่ถอยหลังจากทางดำเนินตามมรรค ถึงกับการอธิษฐานอย่างแรงกล้า

๗. การระลึกประจำใจถูกต้อง คือระลึกแต่ในสิ่งที่เกี่ยวพันแก่ปัญญาที่จะแทงให้ตลอดอวิชชาที่ครอบงำตนอยู่ โดยเฉพาะได้แก่กายนี้ และธรรมอันเนื่องกับกายนี้ เมื่อพบความจริงของกายนี้ อวิชชาหรือหัวหน้าแห่งมลทุกข์ก็สิ้นไป

๘. การตั้งมั่นใจถูกต้องได้แก่ สมาธิ เป็นของจำเป็นในกิจการทุกอย่างสำหรับในที่นี้เป็นอาการของใจที่รวมกำลังเป็นจุดเดียว กล้าแข็งพอที่จะให้เกิดปัญญา ทำการแทงตลอดอวิชชาได้ และยังเป็นการพักผ่อนของใจ ซึ่งเป็นเหมือนการหลับให้แหลมคมอยู่เสมอด้วย

ทั้งสามองค์นี้จัดเป็นพวกสมาธิ เรียกสมาธิสิกขาหรือจิตตสิกขา ที่เป็นฝ่ายโลกก็ย่อมเห็น มีการใช้คุณธรรมเหล่านี้อยู่ทั่วไป ที่เป็นฝ่ายธรรมโดยเฉพาะชั้นสูง จำเป็นจะต้องหลีกออกบำเพ็ญในที่สงัด เพื่อความสะดวกและสำเร็จได้รวดเร็ว

ขั้นของการปฏิบัติธรรม

การปฏิบัติธรรมของผู้ที่เคยปรารถนาลิขิตเป็นโลกาธิปไตย หรืออัคราธิปไตย เพื่อการครองชีวิตให้เรียบร้อยไปวันหนึ่งๆ นั้น ย่อมต่างจากการปฏิบัติธรรมของผู้ปรารถนาลิขิตเป็นโลกาธิปไตย ที่มุ่งอุบายเป็นเครื่องออกจากทุกข์ จนถึงขั้นสูงสุดคือความดับไม่เหลือ ได้แก่พระนิพพาน

การปฏิบัติในขั้นศีล

ศีล แปลว่า ปกติ เรียบ นิ่ง สงบ แต่หมายเฉพาะขั้นแรก คือส่วนกายกับวาจา ได้แก่ มรรยาทที่ยกกันขึ้นแล้วว่า เช่นนี้ๆ ควรแก่เพศ หรือชั้นนี้ๆ จะต้องประพฤติต่อตนเอง และต่อสังคมแห่งมนุษย์ และสัตว์เหล่าอื่น ตลอดถึงสิ่งต่างๆ แม้ไม่มีวิญญาณอันตนจะเกี่ยวข้องถึงกันได้ โดยทางกายและวาจา หรือเราอาจวางหลักเกณฑ์ได้อีกอย่างหนึ่ง โดยพึงผลว่ามรรยาทที่จะไม่ให้ความเดือดร้อนใจ (วิปฏิสาร) เกิดขึ้นแก่เราโดยกายวาจา เราเรียกว่า ศีล

ในขั้นศีล พังกายวาจาเป็นใหญ่ หรือพังเอาภายนอกเป็นใหญ่ คือ ถ้าภายนอกยังเรียบร้อยตามวินัย แม้ใจจะเสียไปบ้างภายใน ไม่นับว่าเสียใน ส่วนศีล เป็นเพียงค้างพริ้ว และข้อ

ห้ามของเพศหนึ่ง อาจไม่เป็นข้อห้ามสำหรับอีกเพศหนึ่ง เพราะศีลมีเฉพาะเป็นเพศๆ ไป เช่น เพศคฤหัสถ์ เพศบรรพชิต

ศีลเมื่อกล่าวโดยกว้างๆ ต่อไปอีก ย่อมหมายถึงตลอดถึงการตำรวมตา หู จมูก ถิ่น ภายใจอย่าให้อาการที่แสดงความยินดียินร้าย ปรากฏออกไปภายนอก การมีสติสัมปชัญญะในอิริยาบถ ในการบริโภค อย่าให้มีอาการนำเกลียด เหล่านี้เป็นต้นด้วย เมื่อประพฤติเต็มที่แล้ว ศีลย่อมช่วยเหลือสมาธิเป็นอย่างดี โดยระงับวิปฏิสารต่างๆ ที่เกิดจากภายนอก และเป็นข้าศึกในเบื้องต้นของสมาธิเสียได้หมดจดสิ้นเชิง

การปฏิบัติในขั้นสมาธิ

เมื่ออาการทางกายและวาจาอันเป็นภายนอกเป็นของบริสุทธิ์ เพราะปฏิบัติทานอันเป็นส่วนศีล ซึ่งเห็นเหมือนบันไดขั้นแรกแล้ว ต่อจากนั้นก็ลงมืออบรมจิตให้เป็นสมาธิ คือให้สมควรแก่การตีปัญหา เรื่องความพันทุกข์อันลึกซึ่งสืบไป เป็นบันไดขั้นที่สอง

ตามธรรมดา จิตย่อมหลุกหลิกกลิ้งกลอก จนตกไปในอารมณ์ที่มันชอบและพอใจอยู่เสมอ การที่จะให้มันรวมกำลัง แล้วคึกคึกเพื่อความพันทุกข์ จึงเป็นของฝืนและยากอย่างแสนเจ็ญสำหรับผู้ที่มีจิตยังไม่หน่ายในทุกข์ ยังไม่สลัดสังเวช โดยใช้พิจารณาให้เห็นความจริงมาก่อน แต่เป็นการง่ายสำหรับผู้ที่น่ายทุกข์ ถึงกับแสวงหาความทุกข์มาแล้ว คนที่น่ายทุกข์มาก่อนแล้ว แม้ไม่มีการทำสมาธิมากมายนัก เพียงได้ฟังแต่พุทธโอวาทก็ตรัสรู้ได้ง่าย ส่วนผู้ที่ยังไม่หน่าย ย่อมมีด่านที่ดีฝ่าไปได้โดยยากสกัดหน้าอยู่ คือการอบรมสมาธิเพื่อบังคับจิตให้มองเห็นและหน่ายทุกข์ เช่นเดียวกับผู้ที่หน่ายได้เองมาก่อนแล้วเหมือนกัน ต่อจากนั้นก็เข้าสู่รูปเดียวกัน

สมาธิคือการบังคับจิตให้ตั้ง แน่วแน้อยู่กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ซึ่งเราใช้เป็นอารมณ์ให้ใจเกาะหรือมัดใจไว้กับสิ่งนั้นด้วยเชือก คือสติของตนเอง สิ่งที่จะใช้เป็นอารมณ์นั้น จะเป็นอะไรก็ได้ แต่ต้องไม่เป็นสิ่งชั่วใจให้กำเริบ ในแบบแผนของสมาธิที่มีมาแต่ก่อน ท่านเลือกสรรไว้ ๔๐ อย่าง ซึ่งที่จริงมีอยู่หลายร้อยหลายพันอย่าง แต่ท่านเลือกเอาเฉพาะที่ดีกว่า ขึ้นตั้งเป็นตำราไว้ ใน ๔๐ อย่างนั้น ถ้าเป็นพวกที่เป็นนิมิตให้ใจเกาะให้แน่น ก็เป็นอารมณ์จนถึงเป็นอัปปนาสมาธิ เกิดฌานขึ้นได้ เช่น กสิณและอานาปานสติ เป็นต้น ที่ไม่อาจเป็นอารมณ์ให้ใจเกาะได้แน่นแน่น เพราะไม่มีวัตถุ ก็ให้สำเร็จเพียงอุปจารสมาธิ ไม่เกิดฌาน เช่น พุทธานุสสติ สีลानุสสติ เป็นต้น

แต่อย่างไรก็ดี ในขณะที่เป็นอุปจารสมาธิ ผู้บำเพ็ญเพียรอาจน้อมยกขึ้นสู่วิปัสสนาภาวนา เพื่อแทงตลอดไตรลักษณ์ได้ อย่างเดียวกับจิตที่เป็นฌาน ยังผลคือการเห็นแจ้ง อันเป็นผลโดยตรงให้เกิดได้เหมือนกัน ผิดกันบ้างก็ตรงที่ความสามารถอย่างอื่นที่เป็นส่วนพิเศษ เช่น อิทธิกาสิสังขาร เป็นต้นเท่านั้น หรือ มิฉะนั้น จะเปลี่ยนอารมณ์ เจริญสมาธิที่เป็นชนิดอัปปนาให้เกิดเสียก่อนก็ได้

จิตที่เป็นสมาธิคือจิตที่สงบ เปลี่ยนตัวเป็นธรรมชาติที่อยู่ใต้อำนาจของสติ ได้สนิทสนมแบบเนียน จะนุ่มนวลไปอย่างไร ให้เห็นอะไรได้ตามต้องการ โดยควรแก้กำลังสมาธิ ที่มีกำลังแก้กล้าหรือไม่กล้า เหมาะสมหรือไม่เหมาะสม โดยเฉพาะสำหรับผู้หวังพ้นทุกข์อย่างเดียว มิได้หวังอิทธิวิธี ย่อมฝึกเพียงเพื่อสามารถนุ่มไปพิจารณากาย หรือขั้นที่ห้า แยกแยะออกพิจารณาทุกส่วนที่สงสัยว่าจะเป็นตัวตนที่เที่ยง ที่ยั่งยืน และเป็นสุขอยู่ตรงไหนบ้าง ทั้งในกายตนและนอกกายตนคือของผู้อื่น จนกว่าจะเห็นแจ้ง ระยะเวลาที่ได้น้อมจิตอันเป็นสมาธิแล้ว ไปพิจารณากายจนเห็นแจ้งสภาพของกายนั้น เป็นระยะแห่งปัญญาหรือวิปัสสนา

การปฏิบัติในขั้นปัญญา

จิตที่เป็นสมาธิแล้ว อันเจ้าของประคอง ควบคุม ให้คงที่สม่าเสมออยู่เป็นธรรมชาติที่อ่อนโยน ควรแก้การนุ่มไปเพื่อเกิดการเห็นภาพปัจจุบัน แห่งสิ่งที่ต้องการจะเห็น ภาพคือมโนคติ ภาพที่ใจเพ่งอย่างแรง จนเกิดขึ้นได้ตามต้องการ คือตามความรู้สึกที่เกิดขึ้นว่า อยากเห็นสิ่งนั้นสิ่งนี้ ด้วยการน้อมใจไปอย่างแรงกล้าด้วยสมาธิ ภาพนั้นย่อมปรากฏตามที่ผู้นั้นเคยเห็น ตามที่เป็นจริงอย่างที่เคยรู้เรื่องมาก่อน หรือมิฉะนั้นก็ตาม ที่ตนเชื่อว่าต้องเป็นอย่างนั้นๆ โดยไม่ทำความสงสัยให้เกิดแก่ตัวเองอย่างใดเลย

เมื่อเห็นภาพที่ต้องการ คือภาพที่พอใจยึดมั่นถือมั่นอยู่ จะเป็นภาพความเป็นไปแห่งกายของสัตว์ สังขาร กามสุข หรือสวรรค์อันใดก็ตาม แล้วก็ทำความรู้สึกในการพิจารณาให้เกิดขึ้น ทั้งในส่วนรวมและส่วนย่อย พลิกแพลงไปมาตั้งแต่ความเกิดขึ้น ความค่อยแปรไป จนถึงความดับในที่สุด จนเกิดความเห็นชนิดที่ต้องการ เช่น อุทัยพพานุปัสสนาญาณ ภัทธานุปัสสนาญาณ เป็นต้น เป็นลำดับไป ทุกคราวที่เห็นแจ้งขั้นหนึ่งๆ จิตย่อมแปรไปตามลำดับๆ ตามเหตุผลของการเห็น ส่งต่อกันไปเอง จนกว่าจะถึงสัจจานุโลมิกญาณอันเป็นวิปัสสนาญาณ หรือปัญญาดวงสุดท้าย ต่อจากนั้นก็เป็นการบรรลุมรรคผล^{๑๑}

๔.๒.๗) อายตนะกับศิลปะแห่งการดำรงชีวิตที่ถูกต้อง

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงศิลปะแห่งการดำรงชีวิตที่ถูกต้องไว้ ๓ ประการ ดังนี้

๑. ทุกชีวิตต้องไม่ยึดมั่นถือมั่น

เด็กควรมีความรู้เรื่องไม่ยึดมั่นถือมั่นไว้เป็นพื้นฐาน อย่างหมายมั่นอะไรให้เป็นตัวตนของตนมากเกินไป จนต้องเป็นทุกข์ทุกคราวที่สิ่งนั้นเปลี่ยนแปลงไป ให้ตั้งตนอยู่ในสภาพที่ถูกต้องหรือพอดี เราจะต้องรู้จักจัด รู้จักทำให้ชีวิตนี้มีการพักผ่อนคือความสงบ อย่างกระโดดโลดเต้นไปตามสังขาร ที่เข้ามาในรูปแบบของอารมณ์ต่างๆ มายั่วยุให้ขึ้นให้ลง เกิดความยินดียินร้าย จงปฏิบัติ

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖-๑๔๑.

ชนิดที่ว่าเข้ากันได้กับกฎของธรรมชาติอันเด็ดขาดว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวง ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นตัวตน เพราะเป็นตัวธรรมชาติเอง

๒. สุขทุกข์มิใช่ผลของกรรมเก่า

สุขทุกข์มิใช่เป็นผลของกรรมเก่า แต่มันเป็นผลของการปฏิบัติผิด หรือปฏิบัติถูกต้องกฎของอิทัปปัจจยตา ดังนั้น จึงควรปฏิบัติให้ถูกต้องตามกฎของอิทัปปัจจยตาในขณะที่อารมณ์มากระทบทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ต้องมีสติปัญญามีวิชากำกับผัสสะ อย่างนี้แล้วจะไม่มีทุกข์ แม้ว่ากรรมเก่าจะมีมากก็ทำให้เป็นทุกข์ไม่ได้

๓. ในชีวิตประจำวันต้องได้ชิมรสนิพพาน

การปฏิบัติในลักษณะที่ได้ชิมรสพระนิพพานล่วงหน้าอยู่เป็นประจำ คือมีชีวิตชนิดที่กิเลสไม่ครอบงำ แล้วก็รู้สึกได้ด้วยตนเองว่า เมื่อกิเลสไม่ครอบงำแล้ว มีชีวิตเย็นเป็นอย่างไร ระวังรักษากาย วาจา ใจ ให้ดี อย่าให้กิเลสเกิดขึ้นครอบงำได้ ก็จะมีความเย็น เป็นความหมายของนิพพาน มากน้อยอยู่ในความประพฤติการกระทำนั้นๆ การได้ชิมรสของพระนิพพานล่วงหน้าอยู่เป็นประจำ แล้วก็พอใจมากขึ้น ปฏิบัติมากขึ้น จนกว่าจะได้นิพพานชนิดถาวร คือกิเลสไม่เกิดอีกต่อไป

ดังนั้น จึงมีชีวิตชนิดที่เป็นการปฏิบัติ มีหลักพื้นฐานถูกต้องตามหลักพื้นฐานของธรรมชาติ คือเป็น อยู่โดยอริยมรรคมีองค์ ๘ อยู่โดยศีล สมาธิ ปัญญา อยู่โดยถูกต้องตามหลักของสมณะวิปัสสนา อยู่ในกุศลกรรมบถ ๑๐ แล้วปฏิบัติโดยหลักที่ถูกต้องกับข้อที่ว่า สิ่งทั้งปวงยึดถือไม่ได้ ปฏิบัติโดยวิธีที่ไม่ต้องเกิดความรัก โกรธ เกลียด กลัว วิตกกังวล อาลัยอาวรณ์^{๓๒}

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงวิธีปฏิบัติเพื่อเอาชนะกิเลสไว้ ๓ ประการ ความว่า

๑. รู้เท่าทันสิ่งที่ เป็นคู่ เพื่อที่จะรู้เรื่องของกิเลส ในลักษณะที่จะเอาชนะกิเลสได้ เราจะต้องรู้จักสิ่งที่ เป็นที่ตั้งของกิเลส ได้แก่ ความถูกลงด้วยของเป็นคู่ เราจึงได้จมอยู่ในวิญญูสงสารในสาย ในเครื่องแห่งวิญญูสงสาร ประกอบด้วยสิ่งที่ เป็นคู่ เช่น สวय-ไม่สวย ร้อน-เย็น นอก-ใน หน้า-หลัง สุข-ทุกข์ ดี-ชั่ว บุญ-บาป นรก-สวรรค์ ฯลฯ ทั้งหมดเหล่านี้เรียกว่าของเป็นคู่ จิตที่ถูกลงด้วยของเป็นคู่ย่อมเลือกของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แล้วก็เกลียดชังของสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่เป็นปกติวิสัย ฉะนั้น จึงมีปัญหาเกิดขึ้น เพราะของเป็นคู่ๆ นั้นพร้อมกันทันที คือว่าอีกด้านหนึ่งเราชอบ อีกด้านหนึ่งเราไม่ชอบ ปัญหา มันก็รบกวนในทั้งสองข้าง ข้างหนึ่งรบกวนใจในทางอยากให้ได้ อีกทางหนึ่งรบกวนใจในทางที่รำคาญหรือเกลียด เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาอย่างแท้จริง สังสารวัฏฏ์เป็นคู่กันกับนิพพาน อยู่ในฐานะตรงกันข้าม เป็นคู่หนึ่งตามความรู้สึกธรรมดา คือเราจะเห็นได้ว่า สังสารวัฏฏ์

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, การดำรงชีวิตที่ถูกต้อง, (กรุงเทพมหานคร : มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๔๔), หน้า ๓๑-๔๖.

เป็นฝ่ายทุกข์ นำเกลียด นำเบียดหนาย ส่วนฝ่ายนิพพานนั้นนำยึดถือ อยากได้ นำปรารถนาตรงกันข้ามอย่างนี้

๒. ทำจิตให้อยู่เหนือกรรมดี กรรมชั่ว ประกอบกรรมไม่ดำไม่ขาว คือทำจิตให้อยู่เหนือกรรมดี กรรมชั่ว มองเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ในกรรมดำกรรมขาว คือจิตเป็นอิสระเหนือกรรมทั้งปวง ที่เรียกว่า กรรมที่ไม่ดำไม่ขาว

๓. ยินดีในผลของกรรม เราต้องมีความพยายามในขั้นต้นๆ ให้ถูกลงมาเป็นลำดับๆ แล้วก็สร้างกรรมที่ไม่ดำไม่ขาว แล้วขึ้นอยู่เหนือการยินดีในผลของกรรม ไม่ว่าจะชนิดไหน จนกระทั่งไม่มีความปรารถนาอะไร ไม่อยากได้อะไร ไม่อยากเป็นอะไรโดยประการทั้งปวง เพราะว่่าสิ่งทั้งหลายเป็นมายาทั้งคู่อุ่เลย^{๓๓}

จากการศึกษาในหัวข้อนี้ กล่าวได้ว่า การดำเนินชีวิตที่ห่างไกลความทุกข์หรือการมุ่งไปสู่นิพพานนั้น ต้องเริ่มปฏิบัติให้เกิดขึ้นจนเป็นนิสัยที่เคยชินทุกๆ ขณะของการดำเนินชีวิตประจำวัน ทุกขณะในอิริยาบถของชีวิต เมื่อความประพฤติหรือการกระทำนั้นๆ ได้ปฏิบัติมากขึ้นจนเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตประจำวัน เช่นเดียวกับการอาบน้ำ ทานข้าว เป็นต้น ก็จะเป็นผลดี คือการปฏิบัตินำชีวิตให้ห่างไกลความทุกข์มากขึ้นๆ และก้าวไปสู่จุดหมายปลายทางคือนิพพาน อันเป็นความสงบเย็นได้โดยเร็ว

จากการศึกษาวิเคราะห์เรื่องอายตนะกับการดำเนินชีวิตในหัวข้อนี้ สรุปความเห็นได้ว่าการพัฒนาคุณภาพของจิตให้เกิดสติปัญญา เพื่อการสำรวจอายตนะอันเป็นช่องทางของกุศลและอกุศลนั้น มุ่งการระมัดระวังใจตนเอง ไม่ให้หลงไปยินดีในร้ายในอารมณ์ที่มาปรากฏ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ หากมีสิ่งใดที่ต้องเข้าไปจัดการ หรือนำมาใช้สอย ก็เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยความระมัดระวัง ไม่ให้เกิดเป็นพิษเป็นภัยแก่ตนเองและผู้อื่น การมีสติ สังวร ระมัดระวัง ไม่หลงไปตามรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ธรรมารมณ์ ทำให้ไม่เกิดกิเลสขึ้นมาบีบคั้นจิตใจของตนเอง ทั้งในแง่ความอยากจะได้ อยากจะมี อันเป็นอกิฆมา ต่ออารมณ์ที่น่าพอใจ และในแง่ความหงุดหงิด ไม่พอใจ ต่ออารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ เมื่อไม่มีกิเลสอันเป็นต้นเหตุของความทุกข์ที่คอยมาบีบคั้นจิตใจ ใจก็จะมี ความสงบและเกิดความสุขในภายในขึ้นมาเอง เป็นความสุขที่ไม่ต้องอิงอาศัยวัตถุมาเร้าหรือกระตุ้นให้เกิด ไม่ใช่สุขที่เกิดจากการได้สมใจกิเลส แต่เป็นความสุขในภายในจิตใจของตนเอง การทำจิตให้ว่างจากกิเลส ตัณหา อุปาทาน ว่างจากการครอบงำของโลกบ่อยๆ จนเกิดเป็นความเคยชินนั้น เป็นสิ่งที่มนุษย์ทุกคนควรทำอย่างยิ่ง โดยเริ่มจากเล็กน้อย ค่อยเป็นค่อยไป เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนในที่สุดจะ

^{๓๓} พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม, รวบรวม-เรียบเรียงโดย ธรรมปราโมทย์, หน้า ๑๓๖-๑๔๑.

เกิดผลที่เห็นได้ชัดว่าจิตของตนนั้นได้รับการพัฒนาให้สว่าง สะอาดและสงบมากขึ้นเป็นลำดับ จนเป็นจิตที่ถึงพร้อมต่อการบรรลุธรรมขั้นสูงสุดในพระพุทธศาสนา สามารถตัดกิเลสได้อย่างหมดสิ้น

๔.๓ อายุตนะกับจุดมุ่งหมายของชีวิต

จุดหมายที่แท้จริงของชีวิตคือความสิ้นทุกข์อย่างถาวรหรือนิพพาน พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงนิพพานว่า “นิพพานแท้ที่เป็นสันติภูมิจึงคือความเย็นแห่งชีวิต ที่เย็นที่นี้และเดี๋ยวนี้อยู่ตลอดเวลา เพราะกิเลสไม่เกิดขึ้นและไม่มีอุปาทานว่าตัวตนสำหรับรับผลกระทบใดๆ ทั้งดีและชั่ว คือข้อที่นิพพานแท้เป็น เป็นสิ่งที่ไม่เกี่ยวกับความตาย”^{๓๔}

นอกจากนี้ พุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวถึงนิพพาน ในแง่ของการปฏิบัติในชีวิตประจำวัน สำหรับทุกคน สรุปความได้ดังนี้

นิพพานใน ๓ ลักษณะที่อยู่ในวิสัยของคนทุกคนไม่ว่าฆราวาสหรือบรรพชิต และในชีวิตประจำวันคือต้องปฏิบัติอยู่ในชีวิตประจำวันตลอดเวลา มีหลักใหญ่ๆ ดังนี้

๑. ตักขนิพพาน คือ นิพพานประจวบเหมาะ ต้องปรับปรุงให้สิ่งที่แวดล้อมเรา ทุกสิ่งที่อยู่รอบด้านนั้น ให้ถูกต้องให้เหมาะสม เราต้องมีความฉลาด จัดหรือปรับปรุง หรืออะไรก็ได้แล้วแต่จะเรียก ให้ทุกๆ สิ่งถูกต้องให้เหมาะสมอยู่รอบๆ ตัวเรารอบด้าน ถ้าเราอยู่ในภาวะอย่างนี้ ความเย็นใจชนิดที่เรียกว่าตักขนิพพานจะเกิดเองง่ายที่สุด

๒. วิกขัมภนนิพพาน ต้องพยายามฝึกสมาธิ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเภทที่ให้ผลถึงฌานก็ฝึกโดยอานาปานสติภาวนา ถ้าต้องการวิกขัมภนนิพพานก็ให้ฝึกสมาธิให้ถึงขนาดที่เรียกว่ามีสมาธิ แม้เพียงอุจารสมาธิก็ยังได้ผล แต่ต้องการเฉพาะอัปนาสมาธิจึงจะแน่นอน จึงจะเรียกว่ามีนิพพานอยู่ในอำนาจเรา บังคับได้ ถ้าเป็นเพียงอุจารสมาธินี้ยังบังคับยาก บางทีก็บังคับไม่ได้

๓. สมุจเฉทนิพพาน คือ นิพพานชนิดที่ทำลายรากเหง้าของกิเลสหมดไปนั้น จะต้องปฏิบัติตามอัฐังคิกมรรค ที่ว่ามาแล้ว สรุปเรียกว่า มีการเป็นอยู่โดยชอบ เหมือนที่พระพุทธเจ้าท่านตรัสว่า สเจ เม ภิกขเว ภิกขุ สมมา วิหเรยฺห อสุภฺโย โลโก อรหฺนฺเตหิ อสุส หมายความว่า ถ้าภิกษุเหล่านี้จักอยู่โดยชอบไซ้ โลกไม่ว่างจากพระอรหันต์

ท่านได้กล่าวสรุปว่า สำรวมให้ดีในทุกกรณี เมื่อสำรวมดีแล้วในทุกกรณี ย่อมพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง ที่ว่าสำรวมดีในทุกกรณีคือมีทั้งสมาธิ ทั้งปัญญา คือระวางตั้งสติดีทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เมื่อกระทบอารมณ์แล้ว ไม่เกิดการปรุงแต่งเป็นกิเลส ไม่เกิดอุปาทาน ว่าตัวกู ว่าของกู อย่างนี้ก็เรียกว่าสำรวมดีในทุกกรณี แล้วก็พ้นทุกข์ทั้งปวง อย่างนี้ก็เรียกว่าเป็นสมุจเฉทนิพพานได้

^{๓๔} พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ขอฟากไว้, หน้า ๖๖.

เหมือนกัน กล่าวสั้นๆ ว่า เมื่อเราเป็นอยู่โดยชอบทั้งวัน ทั้งเดือน ทั้งปี กิเลสไม่ได้อาหาร ความเคยชินที่จะเกิดเป็นกิเลสก็สูญหายไป ถึงวันหนึ่งก็จะสามารถบรรลุถึง มรรค ผล ชั้นสูงสุด เป็นพระอรหันต์ได้ เราสามารถประพฤติปฏิบัติเพื่อให้เป็นไปเพื่อการได้ซึ่งนิพพานได้ทั้ง ๓ อย่างพร้อมกันไป มีความเป็นอยู่ให้เหมาะสม แล้วก็บังคับจิตไว้เสมอ แล้วก็มีการเป็นอยู่ชนิดที่ตัดทอนอาหารของกิเลสอยู่เสมอ^{๓๕}

พุทธทาสภิกขุยังกล่าวอีกว่า ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นความรู้ที่สำคัญอย่างยิ่งของชีวิตในฐานะที่เป็นเครื่องมือดับทุกข์เพื่อนำชีวิตสู่จุดมุ่งหมายสูงสุด เป็นระบบการศึกษาของชีวิตที่เรียกว่า ไตรสิกขานั้นเอง กล่าวคือ ชีวิตดับทุกข์ได้ด้วยปัญญา เพราะปัญญา คือความบริสุทธิ์ทางทฤษฎีความคิดเห็นอันเป็นเครื่องมือตัดรากเหง้าของความทุกข์^{๓๖}

จากการศึกษาวิเคราะห์เรื่องอายตนะกับจุดมุ่งหมายของชีวิตในหัวข้อนี้ สรุปความเห็นได้ว่า จุดมุ่งหมายที่แท้จริงของชีวิตคือความสิ้นทุกข์ และมีจุดมุ่งหมายสูงสุดคือความสิ้นทุกข์อย่างถาวรหรือนิพพาน การบรรลุถึงจุดมุ่งหมายสูงสุดนั้น ต้องเป็นไปตามกำลังความเพียรและสติปัญญาของแต่ละบุคคล ดังนั้น การดำเนินชีวิตไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดนั้น ควรหมั่นฝึกฝนพัฒนาจิตใจให้เกิดสติปัญญาผ่านการดำเนินชีวิตประจำวัน ส่งผลให้ชีวิตได้พบกับนิพพานแท้ที่เป็นสันติภูมิโก คือความเย็นแห่งชีวิต ที่เย็นที่นี้และเดี๋ยวนี้อยู่ตลอดเวลาได้ โดยการปฏิบัติตามหลักดังกล่าวข้างต้น ความเพียรหมั่นฝึกฝนจะทำให้เกิดเป็นอุปนิสัยที่เคยชินทุกขณะและทุกอิริยาบถของการดำเนินชีวิต จนเกิดเป็นความประพฤติดของตนและเกิดอย่างสม่ำเสมอในชีวิตประจำวัน ผลของการปฏิบัตินั้น จะค่อยๆ นำชีวิตให้ห่างไกลความทุกข์มากขึ้นๆ เป็นความสงบเย็นในชีวิตประจำวัน และเป็นบาทฐานในการก้าวไปสู่จุดมุ่งหมายสูงสุดคือนิพพานได้โดยเร็ว

๔.๔ วิเคราะห์แนวคิดเรื่องแนวทางการสอนเกี่ยวกับอายตนะ

๔.๔.๑ สอนโมกข์และปณิธาน ๓ ประการ

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงสวนโมกข์อันเป็นสถานที่เพื่อการศึกษาธรรมชาติโดยตรง ไว้ว่า

^{๓๕} พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม, รวบรวม-เรียบเรียงโดย ชรรมปราโมทย์, หน้า ๒๒๘-๒๓๐.

^{๓๖} พุทธทาสภิกขุ, อิทปปัจจยตา, หน้า ๒๒๖-๒๒๗.

สวนโมกข์ คือสถานที่ให้ความสะดวกในการเป็นเกลอกับธรรมชาติ ทั้งฝ่ายจิตและฝ่ายวัตถุ ควรจัดให้มีกันทุกแห่งหนเพื่อการศึกษาธรรมชาติโดยตรง เพื่อการรู้จักกฎของธรรมชาติ และเพื่อการชิมรสของธรรมชาติจนรู้จักธรรมชาติ ซึ่งล้วนแต่ช่วยให้เข้าใจธรรมะได้โดยง่าย^{๓๓}

การอยู่อย่างเป็นเกลอกับธรรมชาติ นั้นให้ความสะดวก ในการเข้าถึงสังขาร ของธรรมชาติ อันจะทำให้หมดปัญหา ทุกประการ ที่เกิดมาจากธรรมชาติ เพราะสามารถแก้ปัญหานั้นได้โดยแท้จริง^{๓๔}

สวนโมกข์ คือมหรสพทางวิญญาณ เป็นสิ่งจำเป็นต้องมีสำหรับสัตว์ที่มีสัญชาตญาณแห่งการต้องมีสิ่งประเล้าประโลมใจ อันเป็นปัจจัยฝ่ายวิญญาณ เพิ่มเป็นปัจจัยที่ทำให้แก้ปัจจัยทั้งสี่อันเป็นฝ่ายร่างกาย เพื่อความเพลิดเพลินทางวิญญาณด้วยรสแห่งธรรมะ เป็นสิ่งจำเป็นต้องมีเพื่อแทนที่มหรสพทางเนื้อหนังที่ทำมนุษย์ให้เป็นปีศาจชนิดใดชนิดหนึ่งอยู่ตลอดเวลา

ปรัชญาจากสวน โมกข์มีอยู่ว่า “ตายก่อนตาย” คือ จิตหมดความรู้สีกว่าตัวกูของกู เสียก่อน แต่ที่ร่างกายจะตาย เหลืออยู่แต่สติปัญญาบริสุทธิ์ในชีวิต นี่เป็นสิ่งที่มิได้แต่เดี๋ยวนี้ ดังนั้น ตายได้เร็วเท่าไรก็ยังมีกำไรชีวิตเท่านั้น^{๓๕}

นอกจากนั้น พุทธศาสนิกขุยังกล่าวถึงปณิธาน ๓ ประการ ควรแก่ผู้ที่เป็นพุทธศาสนิกชนคนถือเป็นหลักในการทำหน้าที่เพื่อประโยชน์แก่โลกคือ

๑. การทำให้ทุกคนเข้าถึงหัวใจของพุทธศาสนา เพื่อให้เกิดการปฏิบัติดี ตรง เป็นธรรมสมควรแก่การหลุดพ้น เพื่อสนองพุทธประสงค์โดยตรงได้อย่างแท้จริง
๒. การทำให้โลกออกมาเสียจากอำนาจของวัตถุนิยม หรือรสนันเกิดจากวัตถุทางเนื้อหนังนั้น ควรเป็นกิจกรรมแบบสหกรณ์ของคนทุกคนในโลกและทุกศาสนา เพื่อโลกจะเป็นโลกสะอาด สว่าง สงบจากสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน
๓. การทำความเข้าใจระหว่างศาสนาเป็นสิ่งจำเป็นต้องทำ เพราะโลกนี้ต้องมีมากศาสนา เท่ากับชนิดของคนในโลก เพื่อจะอยู่ร่วมโลกกันได้โดยสันติ และทุกศาสนาล้วนแต่สอนความไม่เห็นแก่ตัว จะต่างกันบ้างก็แต่วิธีการเท่านั้น^{๓๖}

จากความดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่าความมุ่งหมายในการสอนธรรมของพุทธศาสนิกชนนั้น ก็เพื่อให้ทุกคนเกิดปัญญา คือมีความเข้าใจและเข้าถึงลักษณะของธรรมชาติที่แท้จริง เพื่อ

^{๓๓} พุทธศาสนิกขุ, มรดกที่ขอฟากไว้, หน้า ๔.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗.

^{๓๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕-๗.

^{๓๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒-๔.

ถอนความเห็นที่ไม่ถูกต้อง ถอนความยึดมั่นถือมั่นที่เป็นเหตุแห่งความทุกข์ อันส่งผลต่อชีวิตมนุษย์ อย่างมากมาย ทำให้มนุษย์ดำรงชีวิตด้วยความเห็นแก่ตัว เอารัดเอาเปรียบเบียดเบียนกัน และเกิดการ แบ่งแยกทางความคิด อันนำไปสู่การทำลายซึ่งกันและกัน

๔.๔.๒ ความมุ่งหมายในการสอนธรรม

(ก) ความมุ่งหมายในการสอนธรรม

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงความมุ่งหมายในการสอนธรรมว่า “การศึกษาในพระพุทธศาสนา มีทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ เพื่อปราบปรามส่วนที่ควรปราบปรามและพอกพูนส่วนที่ควรพอกพูน การศึกษามีเพื่อมนุษย์จะได้มีโอกาสได้สิ่งที่ดีที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้ โดยการทำลายเสียซึ่ง สัตถุชาตญาณอย่างสัตว์ แล้วมีการประพุดติกระทำอย่างมนุษย์ที่มีใจสูงโดยสมบูรณ์”^{๔๑} ดังคำกลอน สอนธรรมของท่าน ที่กล่าวว่ามนุษย์คือผู้มีใจสูง ความว่า

เป็นมนุษย์ เป็นได้ เพราะใจสูง	เหมือนหนึ่งขุม มีดี ที่แววขน
ถ้าใจต่ำ เป็นได้ แต่เพียงคน	อย่าเสียที ที่ตน ได้เกิดมา
ใจสะอาด ใจสว่าง ใจสงบ	ถ้ามีครบ ควรเรียก มนุสสา
เพราะทำถูก พุดถูก ทุกเวลา	เปรมปรีดา คั่นวัน สุขสันต์จริง
ใจสกปรก มีคัมภีร์ เพราะร้อนเร่า	ใครมีเข้า ควรเรียก ว่าผีสิง
เพราะพุดผิด ทำผิด จิตประวิง	แต่ในสิ่ง นำตัว กลัวอับอาย
คิดดูเถิด ถ้าใคร ไม่อยากตก	จงรีบยก ใจตน รีบชวนชวาย
ให้ใจสูง เสียได้ ก่อนตัวตาย	ก็สมหมาย ที่เกิดมา อย่าเชื่อนอชย ^{๔๒}

พุทธทาสภิกขุยังกล่าวอีกว่า การศึกษาที่ถูกต่อนั้น ต้องเป็นไปเพื่อความดับทุกข์ ตาม หลักอริยสัจ ๔ ว่า ทุกข์มาได้อย่างไร และทำอย่างไรจะไม่เป็นทุกข์ ความทุกข์ของมนุษย์นั้น มาจาก การยึดมั่นถือมั่น “ตัวกู - ของกู” โดยมีจุดเริ่มต้นมาจากการรับรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แล้วไม่มีสติสำรวจระวัง ทำให้ทุกข์เกิดขึ้นในจิตใจ การศึกษาที่ถูกต่อนั้น ต้องเริ่มที่ตนเอง ก็คือต้องมีสติควบคุมการกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ให้ได้ ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน พุทธทาสภิกขุ, ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม, รวบรวม-เรียบเรียงโดย ธรรม ปราโมทย์, หน้า ๖๗.

^{๔๒} พุทธทาสภิกขุ, หัวข้อธรรมในคำกลอน (ฉบับสมบูรณ์), (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๑๓๖.

มรดกที่ ๔๗ : พระพุทธองค์ตรัสว่า แต่ก่อนก็ดี บัดนี้ก็ดี เราบัญญัติแต่เรื่องความทุกข์กับความดับไม่เหลือแห่งทุกข์เท่านั้น ดังนั้น พวกเราอย่าต้องเสียเวลาในการศึกษา การถาม การเถียงกันด้วยเรื่องอื่นที่มีใช้สองเรื่องนี้กันอีกเลย^{๔๓}

มรดกที่ ๖๗ : ก ข ก กา ของพุทธศาสนา มิได้ตั้งต้นที่พระรัตนตรัย แต่ตั้งต้นการศึกษาที่การกระทบทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ว่าได้ก่อให้เกิดต้นเหตุอุปาทานแล้วเกิดทุกข์ ควบคุมการเกิดเหล่านี้ได้ก็จะดับทุกข์ได้ แล้วก็จะมิใช่พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ขึ้นมาเอง^{๔๔}

มรดกที่ ๑๐๘ : ศึกษาหรือศึกษาตามความเห็นของข้าพเจ้า คือการรู้จักตัวเอง เห็นตัวเองด้วยตัวเอง ในตัวเอง เพื่อตัวเอง อย่างแจ่มชัด ถูกต้องและสมบูรณ์ จนทำให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ทุกฝ่าย^{๔๕}

พุทธทาสภิกขุยังกล่าวอีกว่า การศึกษาชีวิตที่ยังเป็นๆ คือการศึกษาพระไตรปิฎกที่แท้จริง ความว่า

ในร่างกายและจิตใจ มีสิ่งที่อาจเรียกว่าพระไตรปิฎกที่แท้จริงให้ศึกษา มีอยู่พร้อมในกายอันยาวาหนิง ซึ่งมีทั้งสัญญาและใจ (คือยังเป็นๆ) ขอให้พยายามอ่านพระไตรปิฎกเรื่องทุกข์เรื่องเหตุให้เกิดทุกข์ เรื่องความดับทุกข์ และทางให้ถึงความดับทุกข์ จากพระไตรปิฎกที่เป็นร่างกายที่ยังเป็นๆ เรียนชีวิตจากชีวิต ดิกว่าเรียนจากสมุดพระไตรปิฎกในตู้ กล่าวโดยสรุปคือการเรียนความดับทุกข์จากความทุกข์ และพบความดับทุกข์ ที่ตัวความทุกข์ นั้นเอง^{๔๖}

นอกจากนี้ยังมีคำกลอนสอนธรรมที่กล่าวถึงการศึกษ ความว่า

เรียนศาสนา นั้นต้องมี ที่ตาหู ฯลฯ	ไม่ให้เกิด ทุกข์อยู่ ทุกสถาน
เรียนให้รู้ ตรงที่จะ ชักสะพาน	อย่าให้เกิด อากาธ มารบกวน
เรียนตรงตรง ลงไป ที่ตัวทุกข์	ดูให้ถูก กรรมวิธี ที่กระสวน
สัจจกัน การปรุงแต่ง แห่งกระบวน	จิตปั่นป่วน สงบได้ ทุกข์หายไป ^{๔๗}

คำสอนของพุทธทาสภิกขุนี้มุ่งเน้นให้เกิดความรู้ความเข้าใจทั้งในระดับปรมัตถธรรมและศีลธรรม แนวคิดของท่านคือความเข้าใจในเรื่องธาตุเพราะเป็นรากฐานที่สำคัญของความรู้แจ้งในความจริงตามหลักของพระพุทธศาสนา เมื่อเราสามารถมองเห็นทุกอย่างตามความเป็นจริง ว่าทุก

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ขอฝากไว้, หน้า ๒๗.

^{๔๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

^{๔๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๓-๖๕.

^{๔๗} พุทธทาสภิกขุ, หัวข้อธรรมในคำกลอน (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๘๑.

สรรพสิ่งล้วนประกอบด้วยสิ่งพื้นฐานที่เรียกว่าธาตุแล้ว ก็จะคลายความยึดมั่นถือมั่นต่อสิ่งทั้งปวง อันเป็นเหตุแห่งทุกข์ที่แท้จริงได้ ท่านกล่าวถึงความมุ่งหมายในการสอนเรื่องธาตุความว่า

พระพุทธศาสนามุ่งหมายสอนเพื่อจะให้เห็นว่า ธาตุเท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ธาตุเท่านั้น กำลังเป็นไปตามเหตุตามปัจจัยอยู่นั่นเอง เป็นสักว่าธาตุ ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ชีวะ ไม่ใช่ชีวะ ไม่ใช่บุคคล ห่างจากความหมายแห่งความเป็นตัวตน^{๔๔}

เรื่องธาตุนี้เป็นเรื่องที่มีความมุ่งหมายส่วนใหญ่ในการสอน เพื่อให้คลายความยึดมั่นถือมั่น ในสิ่งใด โดยความเป็นตัวตน หรือเป็นของของคน ดังนั้น หลักการศึกษาของพุทธบริษัทก็คือ ให้มีสติสัมปชัญญะ รู้สึกตัวอยู่ตลอดเวลา ว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่แวดล้อมและเกี่ยวข้องกันอยู่นั้น เป็นสิ่งที่เรียกว่าธาตุทั้งนั้น ไม่มีอะไรนอกจากธาตุต่างๆ ที่กำลังเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัย^{๔๕}

จากข้อความดังกล่าวข้างต้น ผู้ศึกษามีความเห็นว่าการศึกษารวมด้วยความเข้าใจในความจริงของสรรพสิ่งในระดับพื้นฐานที่ตรงกันนี้ จะส่งผลอันดียิ่งคือช่วยลดความขัดแย้งในความคิดเห็นและการตีความจนเกิดการแบ่งแยกออกเป็นหลายกลุ่มหลายความคิดเห็นที่ล้วนแตกต่างกัน และยังเกิดผลอันดีต่อพุทธบริษัท ที่จะเห็นว่าการศึกษารวมเช่นนั้นสามารถทำความเข้าใจได้ง่ายไม่ เป็นไปอย่างรวบรัด โดยการเน้นให้เกิดองค์ความรู้เริ่มต้นตั้งแต่ส่วนประกอบย่อยที่สุด ไปจนถึง องค์ความรู้ที่สูงยิ่งขึ้นไป

(ข) การศึกษาที่ถูกต้องแท้จริงของมนุษย์

พุทธทาสภิกขุยังได้กล่าวถึงระบบการศึกษาที่ยังไม่ถูกต้องและต้องปรับปรุงให้ถูกต้อง ความว่า

การศึกษาที่เปรียบด้วยสุนัขหางด้วนของทั้งโลก คือเรียนแต่วิชาหนังสือกับวิชาชีพ ไม่เรียน ธรรมะหรือศาสนา ที่สอนให้รู้ว่าเป็นมนุษย์กันให้ถูกต้อง ได้อย่างไร ขอให้รีบแก้ไขกันก่อนที่ โลกจะเกิดมิกส์สัญญา โลกเสียเวลาไปมากในการศึกษาเรื่องที่ไม่เกี่ยวกับความดับทุกข์ของโลก โดยตรง ทำให้มนุษย์เตลิดไปแต่ ในเรื่องนั้นๆ วัตถุประสงค์ของการจัดการศึกษาที่ถูกต้อง แท้จริงของมนุษย์คือ ดี ๖ ดี คือ

- (๑) บุตรที่ดีของบิดามารดา
- (๒) ศิษย์ที่ดีของครูบาอาจารย์
- (๓) เพื่อนที่ดีของเพื่อน

^{๔๔} พุทธทาสภิกขุ, ปรมัตถสภาวะธรรม, หน้า ๑๓๑-๑๓๒.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๑-๑๐๓.

(๔) พลเมืองที่ดีของชาติ

(๕) สาวกที่ดีของศาสนา

(๕) มนุษย์ที่เต็มตามความหมายของคำว่ามนุษย์ นั่นเอง

เด็กทั้งหลาย คือผู้สร้างโลกในอนาคต จงพากันสร้างโลก โดยผ่านทาง การสร้างเด็กอย่าง ถูกต้องเสียแต่บัดนี้เถิด อย่าปล่อยให้เด็กเป็นไปตามบุญตามกรรม จึงจะเป็นการกระทำที่มี ความรับผิดชอบอย่างสูงสุด ของบิดามารดา ครูบาอาจารย์ แห่งยุคนี้ ซึ่งถือว่า เป็นยุคของ สติปัญญา^{๕๐}

(ก) ศิลธรรมและปรมัตถธรรมเพื่อความสันติสุขของโลก

พุทธทาสภิกขุกล่าวว่า มนุษย์ขาดปรมัตถธรรมและศีลธรรมทำให้เกิดความเห็นแก่ตัว อันเป็นเหตุให้โลกขาดสันติสุขและเกิดปัญหา ความว่า

การเห็นแก่ตัว คือจุดศูนย์กลางของความไม่มี ศีลธรรมและปรมัตถธรรม จึงทำบาปอกุศล ได้อย่างมั่นใจว่าถูกต้องและเป็นธรรม ดังนั้น ศาสนาทุกศาสนาจึงมุ่งหมายสอนเพื่อทำลาย การเห็นแก่ตัว ปรมัตถธรรมต้องกลับมาเพื่อเป็นรากฐานของศีลธรรม ดังนั้น ความสนใจใน ปรมัตถธรรมจะก่อให้เกิดเพื่อความสมบูรณ์แห่งการมีศีลธรรม

ศีลธรรมกลับมา เพื่อโลกสงบเย็น ปรมัตถธรรมกลับมา เพื่อโลกสว่างไสว ถ้าศีลธรรมไม่ กลับมาโลกาวินาศ ถ้าปรมัตถธรรมไม่กลับมาโลกามีดมน ดังนั้น ต้องช่วยกันทำให้ศีลธรรม และปรมัตถธรรมกลับมา ในฐานะเป็นสิ่งที่จำเป็นจะต้องมีสำหรับโลก^{๕๑}

จากความดังกล่าวข้างต้น กล่าวได้ว่า พุทธทาสภิกขุมีความมุ่งหมายในการสอนธรรม เพื่อปลูกจิตสำนึกของมนุษย์ให้ตระหนักถึงความสำคัญของเครื่องมือที่สามารถแก้ปัญหาของโลก ได้อย่างแท้จริง ซึ่งหมายถึง ความรู้ความเข้าใจในศีลธรรมและปรมัตถธรรมนั่นเอง ความรู้ความ เข้าใจ และการนำไปปฏิบัติให้เกิดผลกับตนและสังคมด้วยความสามัคคี จะก่อให้เกิดสันติสุขแก่ โลกได้อย่างแท้จริง

(ง) เปรียบเทียบความทุกข์และความดับทุกข์กับต้นไม้

พุทธทาสภิกขุกล่าวถึงความมุ่งหมายในการสอนธรรมของท่านว่า หลักสำคัญที่ต้อง สอนก็คือเรื่องความทุกข์และความดับทุกข์ โดยมุ่งหวังให้เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้และนำไปเป็น หลักปฏิบัติให้กับชีวิตได้ จึงจะเรียกว่าเกิดประโยชน์อย่างแท้จริง ท่านได้เปรียบเทียบความทุกข์และ

^{๕๐} พุทธทาสภิกขุ, มรดกที่ขอฟากไว้, หน้า ๕๕-๕๘.

^{๕๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖, ๔๘-๔๙.

ความดับทุกข์กับต้นไม้ คือให้พิจารณาว่า ธรรมเหล่าใดที่ตั้งอยู่ในฐานะที่เปรียบเหมือนราก ลำต้น กิ่งก้าน ใบ ดอก ซึ่งมีผลเป็นความทุกข์หรือความดับทุกข์ในที่สุด ดังสรุปคำสอนได้ว่า

การนำหลักใหญ่ๆ ของธรรมะมาเปรียบกับต้นไม้ ๒ ต้นนั้น จะทำให้เกิดความเข้าใจในธรรมะข้อปลีกย่อยต่างๆ ซึ่งสามารถบรรจุปณิคมธรรมเข้าที่ส่วนใดส่วนหนึ่งของต้นไม้ได้ คือจัดให้เป็นส่วนราก ลำต้น กิ่งก้าน ใบ ดอก และเป็นส่วนผล ได้โดยไม่ยาก ส่งผลให้การศึกษาธรรมะนั้นๆ เกิดความเข้าใจได้อย่างชัดเจน ไม่ยุ่งยาก และรวดเร็วอีกด้วย

ต้นไม้ต้นแรก คือฝ่ายต้นไม้แห่งความทุกข์ อวิชชาหรือกิเลสต่างๆ ที่มีมูลมาจากอวิชชาเหล่านี้ ตั้งอยู่ในฐานะเป็นรากของความทุกข์ ส่วนนามรูป อายตนะ ผัสสะ ซึ่งได้แก่ร่างกายและใจ ตั้งอยู่ในฐานะเป็นลำต้น หรือกิ่งก้านที่งอกออกมาจากอวิชชา เวทนาต่างๆ ที่เป็นความสุขก็ดี ทุกข์ก็ดี หรือไม่ทุกข์ไม่สุขก็ดี ตั้งอยู่ในฐานะเป็นใบที่มีความสำคัญแก่ลำต้น และการออกดอกผลสืบไปข้างหน้า กิเลสใหม่ๆ ที่เกิดมาจากเวทนานั้น เช่นตัณหาอุปาทาน ตั้งอยู่ในฐานะเป็นดอกซึ่งจะให้เกิดผลในที่สุดก็เกิดผลคือความทุกข์ในลักษณะที่สมบูรณ์เช่นนี้ แล้วการพิจารณาโดยประจักษ์ชัดอยู่เสมอๆ ก็จะเกิดความเห็นแจ้งชนิดที่ทำให้เกิดความเบื่อหน่ายคลายกำหนดได้ในโอกาสหนึ่ง

ต้นไม้ต้นที่สอง คือฝ่ายต้นไม้แห่งความดับทุกข์หรือนิพพาน ก็เปรียบเทียบในลักษณะที่ตรงกันข้ามจากต้นไม้แห่งความดับทุกข์ คือ สิ่งที่ตรงกันข้ามจากอวิชชาเป็นรากของต้นไม้ สิ่งที่จะเป็นลำต้น กิ่ง ก้าน ใบ ดอก ก็เช่นเดียวกัน กล่าวคือ ความที่ไม่ยึดถือในนามรูป ในผัสสะ ในอายตนะ ทำให้สิ่งเหล่านี้มีค่าเท่ากับไม่มี เป็นความรู้ที่ถูกต้องที่สุด คือมีความเบื่อหน่ายคลายกำหนดในนามรูปนั่นเอง นี่เป็นเหมือนลำต้นของต้นไม้แห่งความดับทุกข์ ใบก็คือการไม่ยึดถือในเวทนา ไม่ยินดีในร้าย ไม่มีอภิภินนาและโทมนัส ไม่หวนไปหาไปตามสิ่งทั้งปวง ส่งผลต่อการออกดอก คือการตัดตัณหาอุปาทานเสียได้ มีผลเป็นความดับทุกข์ คือสิ่งที่เรียกว่า “นิพพาน”^{๕๒}

จากการวิเคราะห์ข้อความดังกล่าว สรุปความเห็นได้ว่า เมื่อเปรียบเทียบความทุกข์กับต้นไม้ ซึ่งเกี่ยวข้องกับโยงโยกันเป็นหน่วยหนึ่งที่สมบูรณ์ และหน่วยหนึ่งที่สมบูรณ์นี้ก็ยังมีโยงโยไปยังสรรพสิ่งที่แวดล้อมทั้งปวงอีกด้วย ทุกสรรพสิ่งจึงเชื่อมโยงถึงกันตามเหตุปัจจัยนี้เอง กล่าวได้ว่า อายตนะซึ่งเป็นองค์ธรรมสำคัญในกระบวนการนี้ จึงเป็นเหตุปัจจัยแห่งการเวียนตายเวียนเกิดของมนุษย์ในสังสารวัฏอันเป็นความทุกข์ และเป็นเหตุปัจจัยที่นำไปสู่นิพพานอันเป็นความดับทุกข์นั่นเอง

^{๕๒} พุทธทาสภิกขุ, ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี ธรรมวิภาค นวกภูมิ, หน้า ๕-๖.

ผู้ศึกษามีความเห็นว่ ความมุ่งหมายหลักของพระพุทธศาสนาคือการสอนเรื่องความทุกข์และการดับทุกข์ จากแนวทางการสอนธรรมของพุทธทาสภิกขุข้างต้น ท่านได้เปรียบเทียบความทุกข์ที่เป็นนามธรรมกับสิ่งที่เป็นรูปธรรม คือ เปรียบเป็นต้นไม้แห่งความทุกข์ ก่อให้เกิดความเข้าใจในหลักธรรมสำคัญได้อย่างชัดเจนอย่างยิ่ง ดังที่ท่านได้เปรียบเทียบความทุกข์กับต้นไม้ สรุปความได้ว่า

๑. รากของความทุกข์ คือ อวิชชาหรือกิเลสต่างๆ ที่มีมูลมาจากอวิชชาเหล่านี้

๒. ลำต้นหรือกิ่งก้าน คือ นามรูป आयตนะ ผัสสะ ซึ่งได้แก่ร่างกายและใจ ที่งอกออกมาจากอวิชชา

๓. ใบ คือ เวทนาต่างๆ ที่เป็นความสุข ความทุกข์ หรือไม่ทุกข์ไม่สุข ซึ่งมีความสำคัญแก่ลำต้น และการออกดอกผลสืบไปข้างหน้า

๔. ดอก คือ กิเลสใหม่ๆ ที่เกิดมาจากเวทนา เช่นตัณหาอุปาทาน ซึ่งนำไปสู่ผลที่สมบูรณ์ต่อไป

๕. ผล คือ ความทุกข์ที่สมบูรณ์อันเกิดมาจากต้นไม้แห่งความทุกข์ นั่นเอง

ดังนั้น ความมุ่งหมายในการสอนธรรมที่ก่อให้เกิดความเข้าใจอย่างถ่องแท้เช่นนี้ จึงเป็นแนวทางของการศึกษาพระพุทธศาสนาที่สำคัญอย่างยิ่ง

จากการศึกษาในหัวข้อนี้ กล่าวโดยสรุปได้ว่า คำสอนธรรมของพุทธทาสภิกขุมีความมุ่งหมายที่จะแก้ปัญหาเรื่องความทุกข์ของมนุษย์ ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่และสำคัญที่สุด เพราะความทุกข์เป็นปฐมเหตุให้เกิดสิ่งทั้งปวง พุทธทาสภิกขุชี้ให้เห็นในประเด็นนี้ว่า มนุษย์ไม่รู้จักวิธีดับทุกข์ที่เหตุ โดยใช้เครื่องมือที่ตน ความทุกข์นั้นเกิดดับที่ตัวเราเองโดยอาศัย “อายตนะ” เป็นเครื่องมือทั้งสิ้น แต่มนุษย์กลับหลงลืมเครื่องมือสำคัญเหล่านี้ ไม่รู้จักพึ่งตนเอง แต่กลับคืนรบนชวนขายแสวงหาวิธีดับทุกข์ที่เกิดขึ้นภายในร่างกายนี้ โดยการวิ่งออกไปไขว่คว้าโลกภายนอกทั้ง ๖ ด้าน ซึ่งเคลื่อนไหวไม่เคยหยุดนิ่ง วิ่งไปตามแรงกิเลสของคน

๔.๔.๓ แนวทางการสอนธรรม

แนวทางการสอนธรรมของท่านเน้นเรื่อง “การดับทุกข์ด้วยปัญญา” คือรู้แจ้งในความจริงของธรรมชาติ ธรรมะที่แท้จริงเป็นเรื่องง่ายและเป็นธรรมชาติที่เราสัมผัสอยู่ตลอดเวลาในชีวิตประจำวันทุกขณะจิต หากแต่ยังไร้ทางออกเพราะขาดการพัฒนาเครื่องมือบรรลुธรรมอันได้แก่ “อายตนะ ๑๒” เท่านั้น ไม่มีอะไรมากกว่านี้ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ เป็นของคู่กันในกระบวนการของชีวิตและโลก มีความสำคัญอย่างยิ่งเพราะเป็นที่เกิดดับของชีวิตและโลก ดังนั้น คำสอนของท่านจึงเน้นเรื่องการพัฒนาความเป็นมนุษย์ผู้ฉลาดในอายตนะทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ เพื่อเป็นเครื่องมือปฏิเวธในธรรม อันจะนำไปสู่ความดับไปแห่งกองทุกข์โดยพึ่งปัญญาและการปฏิบัติ ผ่านการทำกิจกรรมที่ดำเนินไปในชีวิตประจำวันของตนเอง

คำสอนของท่านเน้นทั้งด้านปริยัติและปฏิบัติ เพื่อให้เกิดผลที่เห็นได้จริงในทุกขณะจิตของชีวิตประจำวัน ท่านกล่าวว่า จิตมนุษย์โดยธรรมชาตินั้น เจริญงอกงามวิวัฒนาการได้ด้วยการฝึกอบรม มนุษย์ผู้มีโอกาสได้เกิดมาและน้อมนำพระพุทธศาสนามาอบรมจิตนี้ จึงควรจะถือโอกาสยกระดับจิตให้สูงขึ้นไปตามลำดับ จนกิเลสหรือความชั่วครอบงำไม่ได้ แต่คนสมัยนี้พอใจยินดีที่จะให้กิเลสครอบงำ จึงได้ปล่อยตัวไปตามอำนาจของกิเลส ขาดจุดมุ่งหมายที่จะอบรมจิตใจให้มุ่งไปสู่พระธรรมหรือไปเพื่อนิพพาน แต่ต้องการจะอบรมจิตของตนให้มีความสุขชั่วคราวในสิ่งบำรุงบำเรอทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อยู่ด้วยกันทั้งนั้น^{๕๓}

พุทธทาสภิกขุมีหลักในการสอนธรรมหลากหลายวิธี เช่น การยกเป็นข้อเปรียบเทียบให้เห็นเป็นอุปมาอุปไมย การสอนด้วยภาพจิตรกรรมในโรงมหรสพทางวิญญูณ การสอนด้วยคำกลอนสอนธรรม ในที่นี้จะนำ ภาพจิตรกรรมในโรงมหรสพทางวิญญูณ และคำกลอนสอนธรรมของพุทธทาสภิกขุ มาเป็นตัวอย่าง ดังนี้

ภาพจิตรกรรมและคำกลอนสอนธรรมเรื่องเต่าหินตาบอด ความว่า

โอ้เต่าเอ๋ย ขอถาม ความสักอย่าง
ตัวเป็นหิน ตาก็บอด ยอดเวรกรรม
มนุษย์เอ๋ย เราจะบอก กรอกหูเจ้า
ธรรมของเจ้า คือตำรา บ้าพอดู
ที่เป็นหิน หมายถึงเย็น อย่างนิพพาน
ความหนาวบอด ยอดสงบ ลบล้างกรรม

ดูท่าทาง ของเต่า เรานึกขำ
มีพระธรรม บนหลัง ยังไม่รู้
ตัวเราเอง แหละคือธรรม ตำตาอยู่
ธรรมของดู คือตัวดู อยู่ที่ธรรม
และประหาร อวิชชา ไยว่าขำ
เป็นความว่าง มีประจำ อยู่รำไป

^{๕๓} พุทธทาสภิกขุ, นิพพานในชีวิตประจำวัน, (กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, อนุสรณ์ ๑๐๐ ปีพุทธทาส, ม.ป.ป.), หน้า ๑๕๒.

อันตำรา นั้นมิใช่ พระธรรมเลย
จะมีธรรม กันบ้าง ช่างอะไร

คิดดูเถิด คนเอ๋ย อย่าไถล
คว้าเอาไว้ แต่คัมภีร์ ดีเหลือเอ๋ย^{๕๔}

จากคำกลอนสอนธรรมดังกล่าว อธิบายได้ว่า คัมภีร์บนหลังเต่า นั้นยังไม่ใช่ธรรมะที่แท้จริง ความหนวกบอด คือ ความไม่ยินดียินร้ายในอารมณ์ที่มากระทบ ความเย็นและสงบที่เนื้อตัว เป็นธรรมะที่แท้จริง

ภาพจิตรกรรมและคำกลอนสอนธรรมเรื่องผู้ดับไม่เหลือ ความว่า

อย่าเข้าใจไปว่าต้องเรียนมาก
ถ้ารู้จริงสิ่งเดียวก็ง่ายดาย
เมื่อเจ็บไข้ความตายจะมาถึง
ระวังให้ดีดีนาที่ทอง
ถึงนาที่สุดทำอย่าให้พลาด
ด้วยจิตว่างปล่อยวางทุกสิ่งอัน
ตกกระไดพลอยกระ โจนให้ดีดี
สมัครใจดับไม่เหลือเมื่อไม่เอา

ต้องปฏิบัติลำบากจึงพ้นได้
รู้ดับให้ไม่มีเหลือเชือก็ลอง
อย่าพรันพริงหวาดไหวให้หม่นหมอง
คอยจดจ้องให้ตรงจุดหลุดได้ทัน
ตั้งสติไม่ประมาทเพื่อดับขันธ
สารพันไม่ยึดครองเป็นของเรา
จะถึงที่มุ่งหมายได้ง่ายเข้า
ก็ดับเราดับคนดลนิพพาน^{๕๕}

จากคำกลอนสอนธรรมดังกล่าว อธิบายได้ว่า ความรู้ทุกชนิดที่โลกรู้ ยิ่งเพิ่มความพลุ่ง
ขึ้นของโลก เป็นไปเพื่อ ความเกิด ของ ตัวตน อันเป็นต้นเหตุของความทุกข์ คือ การเบียดเบียน
ตนเองและผู้อื่น ส่วนความรู้เพียงประการเดียวที่เป็นไปเพื่ออิสระและผาสุก คือ การรู้เพื่อดับ ตัวตน

^{๕๔} พุทธศาสนิกฯ, หัวข้อธรรมในคำกลอน (ฉบับสมบูรณ์), หน้า ๔๕.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

อันเป็นการดับทุกข์ในทุกแง่ ความรู้นั้น คือรู้ชัดว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นว่า เรา ว่าของเรา อยู่ตราบลมหายใจสุดท้ายของชีวิต

จากข้อมูลดังกล่าวข้างต้น สรุปความเห็นได้ว่า แนวทางการสอนธรรมของพุทธทาสภิกขุ คือมุ่งหมายให้หลุดพ้นจากอสังขารกิเลส ได้รับความสุขอันเป็นโลกุตตระ ที่พ้นจากทางโลก ท่านได้นำหลักคำสอนเรื่อง อริยสัจ ๔ ประกอบด้วย (๑) ทุกข์ สภาวะที่ทนได้ยาก (๒) สมุทัย สิ่งที่เกิดทุกข์ คือ ตัณหา (๓) นิโรธ ความดับแห่งทุกข์ (๔) มรรค คือ ข้อปฏิบัติที่จะนำไปสู่การดับทุกข์ อริยมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิ ความเห็นอันชอบ สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ สัมมาวาจา การเจรจาชอบ สัมมากัมมันตะ การงานอันชอบ สัมมาอาชีวะ การเลี้ยงชีวิตอันชอบ สัมมาวายามะ ความเพียรที่ชอบ สัมมาสติ ระลึกรชอบ สัมมาสมาธิ มีความตั้งใจชอบ และสอนให้เข้าใจความจริงว่าอายตนะเป็นธรรมที่เป็นสามัญลักษณะหรือไตรลักษณ์ เพื่อให้มองเห็นสภาวะหรือสภาพที่เป็นจริงของ ชันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้ง ๕ อย่างนี้ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน สอนให้พิจารณาว่ามีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ไม่มีสิ่งที่ป็นแก่นสารหรือสาระของชันธ ๕ คือ สอนไม่ให้มีอุปาทานในชันธทั้ง ๕ ไม่ให้ยึดติดคิดว่าเป็นสิ่งที่มีสาระแก่นสาร ความเบื่อหน่าย ความคลายกำหนัดก็เกิดขึ้น เป็นเหตุให้จิตไม่ยึดติดกับชันธทั้ง ๕ เหล่านี้ ความเข้าใจเหล่านี้นำไปสู่การคลายความยึดมั่นถือมั่นใดๆ ในชันธทั้ง ๕ และสิ่งทั้งปวง อันเป็นเป้าหมายหลักในการสอนของพระพุทธศาสนา

จากการศึกษาวิเคราะห์เรื่องอายตนะในงานวิจัยนี้ แสดงให้เห็นว่าอายตนะมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะที่เป็นแหล่งอำนาจให้เกิดโลกหรือสิ่งทั้งปวงต่อชีวิต อันหมายถึง ความทุกข์ เหตุแห่งความทุกข์ ความดับทุกข์ และการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ องค์ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้คือหัวใจพระพุทธศาสนาที่เรียกว่าอริยสัจ ๔ นั่นเอง จึงกล่าวได้ว่า อายตนะเกี่ยวข้องโดยตรงกับทุกๆ วัฏฏนาการของชีวิต ทั้งการดำเนินชีวิตและจุดมุ่งหมายสูงสุดของชีวิต ล้วนต้องอาศัยอายตนะเป็นเครื่องติดต่อสื่อสารรวมถึงการแสดงพฤติกรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นไปในทางเกิดทุกข์และดับทุกข์ กระบวนการทำงานตามหน้าที่ของอายตนะจึงถือเป็นกลไกหลักของชีวิต อันก่อให้เกิดพลังแห่งการขับเคลื่อนชีวิต รูปแบบการดำเนินชีวิต รวมถึงทิศทางการนำชีวิตมุ่งไปสู่จุดมุ่งหมายที่ต้องการอีกด้วย ดังนั้น หน้าที่สำคัญของมนุษย์ทุกคนก็คือการพัฒนาศักยภาพของตน โดยอบรมฝึกฝนให้เป็นผู้มีสติปัญญา สามารถรู้เท่าทันและควบคุมอายตนะอันเป็นจุดเริ่มต้นของการรับรู้และเป็นทางแยกระหว่างกุศลและอกุศลให้ได้ ดำเนินชีวิตสัมพันธ์กับโลกไปตามวิถีแห่งธรรมชาติอย่างไม่ขัดแย้ง และถูกต้องตามความเป็นจริง อันจะเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อการอยู่ร่วมกันของมนุษย์กับสรรพสิ่งทั้งปวงบนโลกนี้

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุนี้ มีวัตถุประสงค์คือ (๑) อายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา (๒) อายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ (๓) วิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ สรุปผลการวิจัย ดังนี้ :

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

อายตนะที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนา อายตนะหมายถึงสิ่งเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ อายตนะแบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก อายตนะภายใน หมายถึงสิ่งเชื่อมต่อที่มีอยู่ตามธรรมชาติภายในตัวคน มี ๖ ประเภท คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อายตนะภายนอก หรืออารมณ์ หมายถึงสิ่งเชื่อมต่อที่มีอยู่ตามธรรมชาติภายนอกตัวคน มี ๖ ประเภท คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และ วิญญาณ ทำให้เกิดกระบวนการรับรู้เรียกว่า “ผัสสะ” เกิดเป็นความรู้ ๖ ด้านคือ การเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สิ่งต้องกาย รู้เรื่องในใจ ผัสสะจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อความเป็นไปของชีวิต พระพุทธเจ้าตรัสสอนเรื่องความสำคัญของอายตนะไว้ว่า สิ่งทั้งปวงนั้นก็คือ ตากับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโผฏฐัพพะ ใจกับธรรมารมณ์ และตรัสว่าบุคคลจะสิ้นความทุกข์เมื่อกำหนดรู้ คลายกำหนด ละสิ่งทั้งปวงนี้ได้ ทรงแสดงเรื่องความสัมพันธ์ของโลกและอายตนะไว้ว่า โลกเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปเพราะอาศัยอายตนะภายในกับอายตนะภายนอกกระทบกันแล้วเกิดการรับรู้ โดยตรัสสอนในกระแสแห่งปัจจุสมุขบาทอันแสดงให้เห็นว่าบุคคลไม่ควรหลงไหลติดฟุ้งซ่านไปกับโลกภายนอก แต่ควรสนใจโลกภายในตนเอง เพราะเป็นที่เกิดของกระบวนการทั้งสายเกิดทุกข์และสายดับทุกข์ที่แท้จริง

อายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ อายตนะ หมายถึง เครื่องติดต่อกันทำให้เกิดความรู้สึกขึ้นมาได้ อายตนะแบ่งเป็น ๒ ประเภทคือ อายตนะภายในและอายตนะภายนอก อายตนะภายใน หมายถึงเครื่องติดต่อกันที่มีอยู่ประจำในร่างกายของคนทุกคน มี ๖ ประเภท คือ ตา หู จมูก ลิ้น

กาย ใจ อายตนะภายนอกหรืออารมณ์ หมายถึง บรรดาสิ่งทั้งหลายในโลกอยู่ในลักษณะของรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อายตนะภายในมีไว้สำหรับติดต่อกับอายตนะภายนอกหรือ สิ่งทั้งหลาย ก่อให้เกิดความรู้สึกต่อเรื่องราวต่างๆ ทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทาง ใจ เป็นเบื้องต้นของสิ่งที่เป็นปัญหาของมนุษย์ในชีวิตประจำวัน การกระทบกันของอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ ทำให้เกิดกระบวนการรับรู้เรียกว่า “ผัสสะ” ก่อให้เกิดความรู้สึก อารมณ์ทั้งหลายที่มีอยู่ประจำโลก ดังนั้น การดำเนินชีวิตโดยมีสติปัญญาควบคุมผัสสะจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง พุทธทาสภิกขุได้กล่าวถึงความสำคัญของอายตนะในฐานะที่เป็นความหมาย และเป็นบ่อเกิดของสิ่งทั้งปวงต่อชีวิตว่า ผัสสะเป็นต้นเหตุให้มีโลก เมื่อใดมีผัสสะเมื่อนั้นมี ปราภฏการณ์ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ที่เรียกว่า รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และ ธรรมารมณ์ โลกจึงหมายถึงสิ่งที่เข้ามาปรากฏแก่เราทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ช่วงขณะที่เรามีผัสสะ และเรามีความรู้สึกต่อสิ่งนั้น ผัสสะเป็นเหตุให้มีโลก ให้มีสัตว์ ให้มีบุคคล ให้มีนรก ให้มีสวรรค์ มี อะไรๆ ทุกอย่างปรากฏต่อชีวิต ผัสสะจึงเป็นเรื่องสำคัญมากในฐานะเป็นที่ออกมาของสิ่งปวง กล่าว ได้ว่า ชีวิตมนุษย์มีความหมายและดำเนินไปได้ ก็เพราะกระบวนการรับรู้ที่เรียกว่าผัสสะ อันเกิดทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ นั่นเอง

วิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ จากการวิเคราะห์แนวคิด เรื่องอายตนะที่ปรากฏในคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ นั้น แสดงให้เห็นว่าอายตนะมีความสำคัญ อย่างยิ่งในฐานะที่เป็นแหล่งอำนาจให้เกิดสิ่งทั้งปวงต่อชีวิต อันได้แก่ ความทุกข์ เหตุแห่งความทุกข์ ความดับทุกข์ และการปฏิบัติเพื่อความดับทุกข์ องค์ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้คือหัวใจพระพุทธศาสนา ที่เรียกว่าอริยสัจ ๔ นั่นเอง ความประจวบกันแห่งอายตนะภายใน อายตนะภายนอก และวิญญาณ เรียกว่า “ผัสสะ” เป็นกระบวนการที่สำคัญที่สุดในการดำเนินชีวิต ดังนั้น มนุษย์จึงต้องอบรมจิตใจ ให้มีวิวัฒนาการและยกระดับขึ้นจนเกิดสติปัญญาเพื่อการคุ้มครองอายตนะให้ทำหน้าที่ได้อย่าง ถูกต้อง ดำเนินชีวิตไปตามหนทางแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อนำชีวิตไปสู่นิพพานอันเป็น จุดมุ่งหมายที่แท้จริงของชีวิต

จากการศึกษาในงานวิจัยครั้งนี้ สรุปความเห็นได้ว่า มนุษย์ถือกำเนิดมาพร้อม สัตยชาติญาณและอายตนะภายในทั้ง ๖ หรือระบบประสาทสัมผัส ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั่นเอง ส่งผลให้มนุษย์มีความรู้สึกนึกคิดโดยอาศัยอายตนะในการดำเนินชีวิตให้อยู่รอดท่ามกลางความ เป็นไปตามธรรมชาติของโลก ส่วนโลกธรรมเป็นธรรมที่โลกมีอยู่เพื่อครอบงำจิตใจของสัตว์โลกให้ ต้องจมหรือติดข้องกับโลก หมุนวนอยู่กับโลก โดยมีสื่อกลางคือ อารมณ์ทางโลกอันประกอบด้วย รูป รส กลิ่น เสียง โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ คอยกระตุ้นสัญชาติญาณของมนุษย์ให้เกิดความ หลงใหลและปรารถนาที่จะต่อสู้เพื่อแสวงหาโลกธรรม อันได้แก่ ความสุข ลาภ ยศ สรรเสริญ เป็น

ต้น มาตอบสนองต่อความต้องการตามสัญชาตญาณที่มีตามธรรมชาติอย่างไม่มีที่สิ้นสุด ส่งผลให้ชีวิตมนุษย์ต้องประสบกับความทุกข์อยู่เสมอ ดังนั้น อายตนะจึงมีความสำคัญอย่างยิ่งในฐานะที่เป็นอุปกรณ์ภายในที่มีอยู่คู่กับชีวิต เป็นจุดเริ่มต้นให้เกิดทุกข์และเป็นช่องทางแห่งความดับทุกข์ด้วยเช่นกัน ชีวิตมีการรับรู้และเกิดความรู้สึกอันมีความหมายใดๆ ปรากฏขึ้น ก็ต่อเมื่ออายตนะทำงานตามหน้าที่ในช่วงขณะที่เรามีผัสสะอย่างสมบูรณ์ กระบวนการผัสสะก่อให้เกิดความรู้ในสิ่งทั้งปวงตามที่ชีวิตต้องการ ผัสสะเป็นต้นเหตุให้มีโลก อันหมายถึง รูป รส กลิ่น เสียง โสภณูปะ และธรรมารมณ์ ที่เข้ามาปรากฏแก่เราทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ช่วงขณะที่เรามีผัสสะและเรามีความรู้สึกต่อสิ่งนั้น จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องสำรวจ ระมัดระวัง และคุ้มครองอายตนะด้วยสติปัญญา มิให้อินทรีย์ร้ายหรือจิตใจหลงไหลในสิ่งที่ปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย และทางใจ กล่าวโดยสรุปได้ว่า มนุษย์ต้องดำเนินชีวิตท่ามกลางโลกด้วยความไม่ประมาท มีสติปัญญารู้เท่าทันความเป็นจริงของธรรมชาติเมื่อมีการกระทบทางอายตนะ มนุษย์จึงต้องอบรมจิตใจให้มีวิวัฒนาการและยกระดับขึ้นจนเกิดสติปัญญา เพื่อการคุ้มครองอายตนะในทำหน้าที่ได้อย่างถูกต้อง และคุ้มครองจิตใจให้บริสุทธิ์ จิตที่ได้รับการพัฒนาจนเกิดสติปัญญาเท่านั้นจะสามารถนำชีวิตให้ดำเนินไปตามหนทางที่เรียกว่า อริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นหนทางนำชีวิตออกจากวัฏฏะแห่งความทุกข์ ไปสู่จุดมุ่งหมายที่แท้จริงของชีวิต อันหมายถึง “พระนิพพาน” หรือความพ้นทุกข์อย่างสิ้นเชิงถาวรนั่นเอง

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอายตนะตามทรรศนะของพุทธทาสภิกขุ ทำให้ทราบว่าอายตนะนั้นเป็นสิ่งที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง เพราะเป็นจุดเริ่มต้นของสิ่งทั้งปวงของชีวิต เป็นทั้งช่องทางรับรู้โลกและช่องทางสลายโลก อันส่งผลต่อการประกอบกรรมทั้งด้านความคิด การพูด และการกระทำ ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล เป็นช่องทางให้เกิดทุกข์และเป็นช่องทางแห่งความดับทุกข์ด้วยเช่นกัน ดังนั้น อายตนะทั้ง ๖ นี้ จึงเป็นสิ่งที่พึงสำรวจระมัดระวัง ป้องกัน คุ้มครองรักษาด้วยสติ มิให้อินทรีย์ร้าย มิให้จิตใจหลงไหลในสิ่งที่ได้ดูด้วยตา ได้ฟังด้วยหู เป็นต้น ให้มีสติรู้เท่าทันการกระทบที่เกิดขึ้นทางอายตนะตลอดเวลา ดังนั้น จึงขอเสนอแนะให้มีการศึกษาเรื่องที่เกี่ยวข้องกับอายตนะดังต่อไปนี้

๑. ศึกษาหลักพุทธธรรมที่ส่งเสริมการสร้างสุขภาพจิตในการดำเนินชีวิตประจำวัน
๒. ศึกษาหลักพุทธธรรมที่ส่งเสริมการสร้างสติสัมปชัญญะในการดำเนินชีวิตประจำวัน

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลชั้นปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวไลยอลงกรณ์. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

ข. ข้อมูลชั้นทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ

ป. หลงสมบุญ. พจนานุกรม มคอ-ไทย. กรุงเทพมหานคร : อาทรการพิมพ์, ๒๕๔๐.

พร รัตนสุวรรณ. พุทธวิทยา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๕.

พระเทพเวที (ประยุทธ์ ปยุตโต). กรรมและนรกสวรรค์สำหรับคนรุ่นใหม่. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด, ๒๕๓๑.

พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช ป.ธ.๘,ราชบัณฑิต). พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ อธิบายศัพท์และแปลความหมายคำวัดที่ชาวพุทธควรรู้. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๕๓.

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) และคณะ. วิมุตติมรรค. พิมพ์ครั้งที่ ๖. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๕๔.

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต). รุ่งอรุณของการศึกษา เบิกฟ้าแห่งการพัฒนาที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ พิมพ์สวย จำกัด, ๒๕๔๖.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๗. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

พระพุทธโฆสเถระ. คัมภีร์วิสุทธิมรรค. แปลและเรียบเรียงโดย สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร). พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๑.

พระเมธีกิตติโยคิน (พิน กิตติปาโล ป.ธ. ๘) ธนิต อยู่โพธิ์ ป.ธ. ๘. วิสุทธิมรรค แปล เล่ม ๓. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ วิญญาน, ๒๕๔๑.

พระราชนิเวศรังสี คัมภีร์ปัญญาวิศิษฎ์ (เทศก์ เทศรังสี). หลวงปู่สอนไว้. พิมพ์ครั้งที่ ๒.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท กรังด์ปรีซ์ อินเตอร์เนชั่นแนล จำกัด, ๒๕๓๕.

พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล). หลวงปู่ฝากไว้. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ เรือนธรรม, ๒๕๒๘.

พระสัทธรรมโชติกะ ธรรมาจริยะ. **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๓ และปริเฉทที่ ๗** หลักสูตรจูปอาภิ
ธรรมิกะโท. พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ทิพยวิสุทธิ, ๒๕๕๐.

พุทธทาสภิกขุ. ก ข ก กา ของการศึกษาพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ
, ๒๕๓๕.

_____. การดำรงชีวิตที่ถูกต้อง. กรุงเทพมหานคร : มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๔๔.

_____. คุณค่าของชีวิต. กรุงเทพมหานคร : มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๔๘.

_____. คู่มือมนุษย์. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๐๑.

_____. ตามรอยพระอรหันต์. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ตาตา พับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๔๘.

_____. ตามรอยพุทธทาส ภาคหลักธรรม. รวบรวม-เรียบเรียงโดย ธรรมปราโมทย์.
กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๕.

_____. ตูลากาลิกธรรม เล่ม ๑. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๕.

_____. ธรรมะกับสัตยชาติญาณ. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๐.

_____. ธรรมะในฐานะวิทยาศาสตร์. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๘

_____. ธรรมะเล่มน้อย. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๘.

_____. ธรรมานุกรมธรรมโฆษณ์ ฉบับประมวลธรรม เล่ม ๒. รวบรวมเรียบเรียงโดย นายพินิจ
รักทองหล่อ. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๐.

_____. นิพพานในชีวิตประจำวัน. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา อนุสรณ์ ๑๐๐ ปีพุทธทาส,
ม.ป.ป..

_____. ปฏิปทาปริทรรศน์. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๘.

_____. ปรมัตถสภาวะธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๕๒.

_____. ผัสสะสิ่งที่จะต้องรู้จักและควบคุม. กรุงเทพมหานคร : มิตรนราการพิมพ์, ๒๕๔๘.

_____. พจนานุกรมธรรม ฉบับพุทธทาส. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๕๔.

_____. พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์ (ชำระ-เพิ่มเติม ช่วงที่ ๑). พิมพ์ครั้งที่
๑๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

- _____ . พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.
- _____ . ฟังสารระหว่าง ๕๐ ปีที่มีสวนโมกข์ เล่ม ๒. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๘.
- _____ . ภาพจิตรกรรมในโรงมหรสพทางวิญญาณ. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป..
- _____ . มนุสสธรรม. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๖.
- _____ . มรดกที่ขอฟากไว้. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป..
- _____ . เมื่อธรรมครองโลก. พิมพ์ครั้งที่ ๒. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๖.
- _____ . ศึกษาธรรมะอย่างถูกวิธี ธรรมวิภาค นวกภูมิ. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๕.
- _____ . สุลัญตา. สุราษฎร์ธานี : กองตำราคณะธรรมทาน สวน โมกข์พลาราม, ๒๕๔๓.
- _____ . หลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ๒๕๔๑.
- _____ . หัวข้อธรรมในคำกลอน (ฉบับสมบูรณ์). กรุงเทพมหานคร : ธรรมสภา, ม.ป.ป..
- _____ . อริยสัจจากพระโอษฐ์ภาคต้น. พิมพ์ครั้งที่ ๗. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ,
๒๕๕๒.
- _____ . อิทปปัจจยตา. พิมพ์ครั้งที่ ๖. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๔๕.
- _____ . โอสารถัพพธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๓. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๓๘.
๒๕๔๔.
- _____ . ฟีน ดอกบัว. แนวความคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ : การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ โสภณการพิมพ์, ๒๕๔๓.
- _____ . มawangค์ ชาญบาลี. พระวิสุทธิมรรค. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ ธรรมบรรณาการ, ๒๕๕๐.
- _____ . ระเบียบวิธี. คุณค่าชีวิต. พิมพ์ครั้งที่ ๕. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สำนักพิมพ์สี่เสือ จำกัด,
ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒. กรุงเทพมหานคร : บริษัท
นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๔๖.
- _____ . สัจฉินต์ บริหารวนเขตต์. ปรมัตถธรรมสังเขป. กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิศึกษาและเผยแพร่
พระพุทธศาสนา, ม.ป.ป..
- _____ . หลวงพ่อทูล ขิปปปัญญา. ทวนกระแสโลกพบกระแสธรรม. กรุงเทพมหานคร : บริษัท อมรินทร์
พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๕๒.
- _____ . อุทัย บุญเย็น. พระไตรปิฎกสำหรับผู้เริ่มศึกษา. กรุงเทพมหานคร : บริษัท สำนักพิมพ์โพธิเนตร
จำกัด, ๒๕๔๕.

(๒) วิทยานิพนธ์

นายสุนันท์ เพ็ชรพิรุณ. “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องการพัฒนาปัญญาตามทฤษฎีของพุทธทาสภิกขุ”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พระมหาทองสุข สุจิตโต (ไกรพงษ์). “การศึกษาวิเคราะห์วิถีชีวิตมนุษย์ในทฤษฎีพุทธปรัชญา”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐.

พระมหาบูรณะ ชาดเมโธ (โพธิ์นอก). “การศึกษาอิทธิพลของอายตนะ (สื่อ) ที่มีต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิต”. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-นามสกุล นางกรรณิการ์ ขาวเงิน

วัน เดือน ปีเกิด วันพุธที่ ๓๐ ธันวาคม ๒๕๐๗

สถานที่เกิด ๒ ถ.ประชาอุทิศ ต.นาสาร อ.บ้านนาสาร จ.สุราษฎร์ธานี ๘๔๑๒๐

ที่อยู่ปัจจุบัน ๕๘/๘ ม.๘ ซ.ติวานนท์ ๒๓ ถ.ติวานนท์ ต.บางกระสอ อ.เมือง จ.นนทบุรี
รหัสไปรษณีย์ ๑๑๐๐๐

ประวัติการศึกษา วิทยาศาสตร์บัณฑิต มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ จบการศึกษาปี พ.ศ. ๒๕๒๘

ประสบการณ์การทำงาน

มีนาคม ๒๕๓๐ – ตุลาคม ๒๕๓๐ : บริษัท วีดีโอแลนด์คอมพิวเตอร์ จำกัด

พฤศจิกายน ๒๕๓๐ - มีนาคม ๒๕๓๒ : บริษัท เบทาโกรคอมพิวเตอร์ จำกัด

เมษายน ๒๕๓๒ - กุมภาพันธ์ ๒๕๕๔ : กลุ่มเทคโนโลยีสารสนเทศ
ธนาคารไทยพาณิชย์ สำนักงานใหญ่